

UDK 069.01

ISSN 2712-1879 (print)
ISSN 2744-1377 (online)

ZAVIČAJNI MUZEJ – VISOKO

RADOVI

KNJIGA I

2026.

BROJ 4

RADOVI

ZAVIČAJNOG MUZEJA – VISOKO

RADOVI ZAVIČAJNOG MUZEJA – VISOKO

Izdavač

JU Zavičajni muzej – Visoko

Glavna i odgovorna urednica

Đenana Ganić, prof.

Urednički savjet

prof. dr. Mehmed Kardaš, Mubera Pulo, dipl. orijent.,
Habiba Efendira-Čehić, prof., Tarik Silajdžić, MA

Redakcija

prof. dr. Ibrahim Krzović (Filozofski fakultet, Sarajevo), dr. Aladin Husić (Orientalni institut, Sarajevo), prof. dr. Adnan Kaljanac (Filozofski fakultet, Sarajevo), prof. dr. Esad Delibašić (Filozofski fakultet, Zenica), dr. Ramiza Smajić (Institut za historiju, Sarajevo), prof. dr. Haris Dervišević (Filozofski fakultet, Sarajevo), prof. dr. Amra Šaćić Beća (Filozofski fakultet, Sarajevo), dr. Enes Dedić (Institut za historiju, Sarajevo)

Međunarodna redakcija

prof. dr. Iva Kaić (Filozofski fakultet, Zagreb), dr. Angelina Raičković Savić (Arheološki institut, Beograd), dr. Slaviša Perić (Arheološki institut, Beograd), dr. Tomasz Jacek Lis (Univerzitet Kazimierz Wielki, Bydgoszcz)

Sekretar redakcije

Mubera Pulo

ISSN 2712-1879 (print)

ISSN 2744-1377 (online)

<https://zavicajnimuzej.com/izdavackadjelatnost/>

Central and Eastern European Online Library (CEEOL)
Frankfurt am Main (www.ceeol.com)

SADRŽAJ

RIJEČ UREDNICE.....	5
---------------------	---

ČLANCI

Nejla Burko: Prehistorijski lokalitet Zbilje – pregled istraživanja kroz dokumentaciju i građu Zavičajnog muzeja – Visoko.....	9
Ajla Šabanija Softić: Visoko u rimsko doba kroz lapidarij Zavičajnog muzeja – Visoko.....	35
Tarik Silajdžić: Nekoliko rimskih i osmanskodobnih kamenih nalaza iz sekundarnog konteksta na području Visokog.....	76
Đenana Ganić: Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – V faza	90
Mehmed Kardaš: Molitva protiv zloga dažda na novopronađenoj olovnoj pločici sa srednjovjekovne utvrde Bedem iz Grajana kod Visokog.....	106
Esad Kurtović: Problemi u trgovačkom prometu fočanskih i dubrovačkih trgovaca u kasnom srednjem vijeku	128
Emir Demir: Od Slavonske Požege do Visokog: arzuhal šejha Saliha Sinanija kao izvor o hidžri nakon Velikog bečkog rata (1683).....	154
Mustafa Berhamović: Popis imamata u Visočkom srezu iz 1932. godine	179
Enes S. Omerović: Jevrejska društva u Visokom (1918–1941) ..	217
Robert Kepić: Školske sestre franjevke vrtlarice i njihovo djelovanje u Visokom u razdoblju od 1929. do 2004. godine ..	243

Mirsada Bulut-Huseljić: Rukotvorina kao kreativni izraz obiteljskog odgoja	261
---	-----

PRIKAZI

Robert Elsie, <i>Rječnik Albanske religije, mitologije i narodne kulture</i> , Društvo albanskih umjetnika – DEA, Sisak, 2023, 281 str. (Amir Džinić)	283
Tomislav Šeparović: <i>Novac razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na istočnom Jadranu</i> , Katalozi i monografije 26, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Split, Split, 2024, 304 str. (Amila Kurtović-Čalija)	286
Madžida Mašić, <i>Rukopisne zbirke na orijentalnim jezicima u franjevačkim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini</i> , Orijentalni institut, Sarajevo, 2024, 251 str. (Mubera Pulo)	289
<i>Muzejska reputacija kao upravljački alat</i> , Međunarodni muzejski forum i obuka u Bosni i Hercegovini – Muzej Hercegovine, Trebinje, 21. – 24. septembar 2025. god. (Alma Leka)	292
Pregled najvažnijih aktivnosti Zavičajnog muzeja – Visoko za period 2024–2026. godine	295
Podaci o autorima i autoricama	299

RIJEČ UREDNICE

Pred naše čitatelje donosimo četvrti broj časopisa *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*, koji prezentira rezultate istraživanja iz različitih disciplina, čime se nastoje osvijetliti i naučno elaborirati različiti aspekti materijalnog i nematerijalnog kulturnog naslijeđa Visokog i Bosne i Hercegovine. Bez obzira na mnoge poteškoće s kojima se susreću institucije kulture, Zavičajni muzej – Visoko u svom radu uspijeva napraviti spoj kvalitetnog muzeološkog i istraživačkog rada s interesantnim izložbenim, izdavačkim i kulturnim aktivnostima namijenjenim široj javnosti.

Kao i prethodnih godina, pravi je izazov sveukupan rad u oblasti izdavaštva, ali uz veliki trud i entuzijazam uspjeli smo doći do četvrtog broja časopisa *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko*. Urednička i programska orijentacija časopisa nastavlja pratiti svoj osnovni cilj te se uz odgovoran odnos pristupilo selekciji i dvostrukoj slijepoj recenziji autorskih radova nastalih realiziranjem različitih istraživačkih projekata stručnjaka iz nekoliko oblasti humanističkih nauka. Za našu je instituciju ovakav vid prezentacije bogatog kulturnohistorijskog naslijeđa Visokog i šireg bosanskohercegovačkog područja iznimno važan jer predstavlja vrijedan doprinos naučnoj i stručnoj zajednici Bosne i Hercegovine.

U četvrtom broju časopisa *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* predstavljeno je jedanaest radova i četiri prikaza. Zastupljeni su radovi iz oblasti kulturnohistorijskog naslijeđa, historije, historije jezika, orijentalistike, arheologije i pedagogije. Časopis također donosi pregled najvažnijih aktivnosti Zavičajnog muzeja – Visoko za period 2024–2026. godine. Radovi svojim nadahnutim pristupom u značajnoj mjeri bogate naša saznanja o različitim dionicama naše prošlosti i njoj pripadajućeg kulturnog naslijeđa.

Zahvaljujemo autorima i autoricama koji su svojim radovima obogatili ovaj broj časopisa, kao i svima onima koji su na bilo koji način učestvovali u pripremi četvrtog broja časopisa. Također se nadamo da ćemo ovakvim vidom prezentacije naučnoistraživačkog i stručnog rada potaknuti i druge da svojim priložima učestvuju u oblikovanje narednih brojeva.

ČLANCI

Nejla Burko

Prehistorijski lokalitet Zbilje – pregled istraživanja kroz dokumentaciju i građu Zavičajnog muzeja – Visoko

Apstrakt: Decenijama unazad temeljito je prikupljena dokumentacija i građa koja svjedoči bogatom kulturnohistorijskom naslijeđu Visokog i okoline. Brojni terenski izvještaji, dnevnici, crteži i fotografije koji su pohranjeni kao arhivska građa u Zavičajnom muzeju – Visoko predstavljaju neprocjenjiv izvor podataka posebno kada je riječ o lokalitetima i spomenicima koji su nepovratno izgubljeni usljed različitih kulturnih neprilika. Ovaj rad tematizira prehistorijski lokalitet Zbilje. U naučnoj literaturi o njemu se govorilo samo u kontekstu arheološkog materijala, dok su podaci o historijatu istraživanja ostali zabilježeni u okviru muzejske dokumentacije koja do danas nije objavljena. Prve podatke o lokalitetu zabilježile su nekadašnje uposlenice i kustosice muzeja, historičarke umjetnosti Ljiljana Tomičić i Nataša Šahinović, dok je najveći doprinos arheološkom istraživanju i interpretaciji nalaza pružio arheolog prof. dr. Slaviša Perić, koji je jedan dio radnog vijeka proveo radeći kao kustos u Zavičajnom muzeju – Visoko.

Ključne riječi: prehistorija, neolit, željezno doba, keramika, Visoko, Zbilje

Uvod

Visočko polje s deset neolitskih naselja predstavlja najgušće naseljenu regiju tokom neolita na teritoriji Bosne i Hercegovine. Tragove života moguće je pratiti na lokalitetima: Arnautovići, Batare, Čifluk, Donje Moštre, Dvor, Ginje, Kundruci, Lopate, Okolište i Zbilje (Sl. 1).

Na to da je riječ o neolitskim naseljima ukazuju ostaci kućnog lijepa koji se, pored velike količine ostalog arheološkog materijala, pojavljuje na svakom od navedenih lokaliteta. Naselja u neolitu, po pravilu, podizana su na plodnim, malo uzdignutim riječnim terasama, koje su bile izuzetno povoljne za razvoj zemljoradnje, a brdoviti predjeli koji se većinom uzdižu iznad takvih terasa neoličanima su služili kao lovišta.

Upravo takav položaj imaju svi neolitski lokaliteti u Visočkom polju. Ovaj rad ima za cilj predstaviti historijat istraživanja lokaliteta Zbilje posmatrano kroz dostupnu dokumentaciju i građu iz Zavičajnog muzeja – Visoko.

Sl. 1. Karta na kojoj je crvenom bojom označeno deset neolitskih naselja koja su do danas evidentirana u Visočkom polju.
(Preuzeto i prilagođeno iz: Hofmann i Scheeßel 2013: 38)

Zbilje – Opći podaci o lokalitetu

Naselje Zbilje nalazi se oko 2 km južno od Visokog na putu prema Kiseljaku, s desne obale rijeke Fojnice.¹ Povoljne prirodno-geografske karakteristike klima, tlo, voda i vegetacija bili su povoljan preduslov za osnivanje neolitskog naselja koje je nastavilo egzistirati i tokom metalnog perioda.² Upravo je “na sjevernoj periferiji naselja, u podnožju jednog od najprostranijih gradinskih naselja centralne Bosne – gradine Krstac, na oko 25 m visokoj terasi, koja se gotovo okomito uzdiže nad rijekom prilikom rekognosciranja terena konstatovano prahistorijsko nalazište”.³ Ovaj dio naselja u narodu je poznat pod nazivom Vijasovac / Visovac, vjerovatno zbog položaja kako “visi” iznad rijeke. Govoreći o internoj kategorizaciji kulturnohistorijskog naslijeđa visočkog područja, Slaviša Perić Zbilje svrstava u lokalitet I kategorije.⁴

Na prostranoj terasi koja se strmo uzdiže nad rijekom Fojnicom na kojoj je evidentiran lokalitet sa sjeverne strane nalaze se privatni stambeni objekti, dok je s južne strane aktivno muslimansko mezarje. Sa zapadne strane je lokalni put koji vodi ivicom terase, čijim proširenjem je lokalitet nepovratno uništen.

¹ Perić 1983: 20; isti 1995a: 117; isti 1995b: 41.

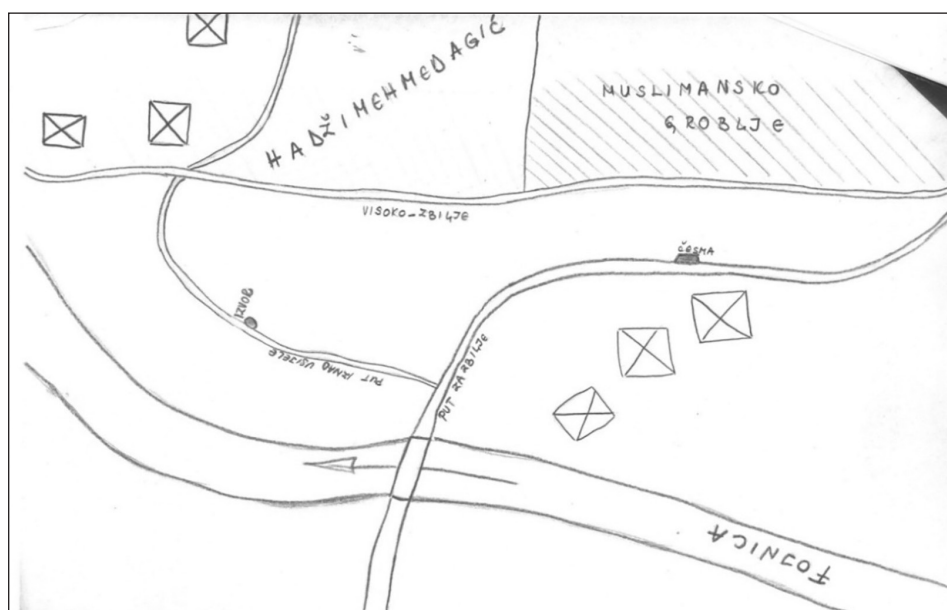
² Ljiljana Tomičić, Obilazak terena 7. aprila 1976. godine, ZMV, Muzejska dokumentacija: JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko (dalje: Tomičić 1976); Ljiljana Tomičić, Nataša Šahinović, Terenski izvještaj od 7. aprila 1976. godine, ZMV, Muzejska dokumentacija: JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko (dalje: Tomičić i Šahinović 1976).

³ Perić 1995b: 41. Lokalitet je evidentiran na parceli k. č. br. 27/1 naziva Zakučnica, a koordinate nalazišta iznose 43.971029, 18.190223.

⁴ Slaviša Perić, Nataša Šahinović, Studija mogućnosti zaštite i uređenja kulturno-istorijskog naslijeđa na području opštine “Visoko” 1984/1985. godine, ZMV, Muzejska dokumentacija: JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko (dalje: Perić i Šahinović 1984/1985). Autori navode kako su prema internoj kategorizaciji arheološka nalazišta i ostali kulturnohistorijski spomenici, s obzirom na njihovu vrijednost i značaj za uže područje, svrstani u četiri kategorije. Prema njoj, u I kategoriju spadaju najvredniji i rijetki kulturnohistorijski spomenici od izuzetnog, opšteg značaja. U II kategoriju spadaju kulturnohistorijski spomenici od naročitog značaja za historiju i kulturu naroda i narodnosti SFRJ, odnosno za historiju i kulturu naroda i narodnosti SR BiH. U III kategoriju spadaju kulturnohistorijski spomenici od lokalnog, regionalnog značaja, dok se u IV kategoriju ubrajaju potencijalna arheološka nalazišta.

Sl. 2. Satelitski prikaz položaja gradine Krstac i neolitskog lokaliteta Zbilje u odnosu na Stari grad Visoki (crvena oznaka) (Izvor: Geoportal, *Katastar.ba*, 28. 7. 2024)

Sl. 3. Skica na kojoj je prikazana pozicija neolitskog lokaliteta Zbilje na osnovu rekognosciranja 1976. godine. Lokalitet je u to vrijeme pozicioniran na parceli u vlasništvu Hadžimehmedagića. (Izvor: Tomičić i Šahinović 1976)

Neolitski lokalitet nije naveden u *Arheološkom leksikonu Bosne i Hercegovine* niti u *Praistoriji Jugoslavenskih zemalja*. Prvi spomen lokaliteta u stručnoj literaturi nalazi se u katalogu uz izložbu pod nazivom *Visoko arheološka nalazišta* koju je priredio Slaviša Perić tokom

1983. godine.⁵ Brunislav Marijanović, govoreći o mlađem kamenom dobu u knjizi *Visoko i okolina kroz historiju I*, ovaj lokalitet spominje u kratkim crtama navodeći da je riječ o nalazištu koje zahvata veliku površinu, ali s obzirom na debljinu kulturnog sloja koja je vidljiva u usjeku seoskog puta i koja se kreće cca 0,30 m, život u naselju je bio kratkotrajan.⁶

Nakon toga, Slaviša Perić objavljuje rad pod nazivom “Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group”⁷ u kojem donosi značajan osvrt o ulomcima koji imaju karakteristična keltska obilježja. Svakako najveći doprinos dao je u svojoj knjizi pod nazivom *Butmirska kultura. Geneza i razvoj*,⁸ gdje donosi značajan pregled pokretnog arheološkog materijala u okviru kojeg navodi četiri komponente keramike. Posljednjih godina o lokalitetu piše grupa autora u radu “New radiocarbon dates for the Neolithic period in Bosnia & Herzegovina”.⁹ Osim toga, o latenskoj keramici s lokaliteta Zbilje govori se i u radu grupe autora pod nazivom “Nova istraživanja lokaliteta brončanog i željeznog doba na području Zenice”.¹⁰

Historijat istraživanja

Lokalitet Zbilje otkrio je četrdesetih godina 20. stoljeća fra Krunoslav Misilo koji je radio kao profesor u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u Visokom,¹¹ a pored toga bio je poznat i kao prvi školovani arheolog među franjevcima u Bosni i Hercegovini.¹² Interesantno je kako su dvojica Misilovih učenika iz visočke gimnazije Alojz Benac i Pavao Anđelić postali izuzetni arheolozi te se može pretpostaviti da je kao razredni starješina i profesor bio inspiracija i za njihovo stručno usmjerenje.¹³ Odlaskom fra Misila iz Visokog ubicirani lokalitet je “zaboravljen”. Fra Rastislav Drljić, također profesor u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji u

⁵ Perić 1983: 20.

⁶ Marijanović 1984: 16. Autor greškom navodi kako lokalitet zahvata veliku površinu na visokoj terasi Bosne, zapravo je riječ o terasi iznad rijeke Fojnice.

⁷ Perić 1995a: 113–131.

⁸ Perić 1995b: 41–43, 71–76.

⁹ Vander Linden et al. 2014: 16.

¹⁰ Gavranović et al. 2021.

¹¹ Perić 1983: 20.

¹² Periša 2017: 237.

¹³ Ibidem 248.

Visokom, ispričao je Ljiljani Tomičić, kustosici Zavičajnog muzeja – Visoko, kako je fra Misilo tokom jedne šetnje otkrio lokalitet, ali je lokacija ostala nepoznata.¹⁴ Upornim traganjem Ljiljana Tomičić konačno je 1968. godine uspjela ubicirati lokalitet, kada je u profilu seoskog puta uočila tamni kulturni sloj s keramičkim materijalom.

Od arheološkog materijala izdvojila je dosta uzoraka keramičkih fragmenata, jednu kremenu sjekiricu i komade kućnog lijepa te ih dostavila na analizu u Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine.¹⁵ Detaljnim pregledom arheološkog materijala dr. Borivoj Čović konstatovao je postojanje jednog naselja s dugim kontinuitetom naseljavanja te na jednoj cedulji navodi sljedeće mišljenje:

“Osim jednog komada sive rimske keramike, ostalo su fragmenti prahistorijske keramike iz više epoha. Osim neolita (vjerovatno Butmirska kultura) ima i materijala ranog bronzanog doba. Neki komadi su vjerovatno starije željezno doba. Ostalo je teško odrediti.

Sarajevo, 14. 5. 1968. B. Čović¹⁶

Ljiljana Tomičić je samostalno rekognoscirala lokalitet u dva navrata 1969. i 1974. godine. Nedaleko od neolitskog lokaliteta jedan mještаниn je kopao temelje za garažu i pronašao nekoliko grobova, vjerovatno iz srednjovjekovnog perioda, te su u julu 1975. godine Ljiljana Tomičić i Nataša Šahinović obišle i ovaj lokalitet navodeći kako je u to vrijeme neolitski sloj s vidljivim fragmentima keramike iznosio oko 30 cm. U proljeće 1976. godine došlo se do saznanja kako je na parceli lokaliteta u planu gradnja stambenog objekta. Terenskim pregledom ustanovile su kako je u vidljivom profilu debljine 0,40–0,70 m pronađeno mnoštvo ulomaka keramike različite fature, dok je ispod parcele uočeno dosta kućnog lijepa i životinjskih kostiju.¹⁷ Početkom

¹⁴ “Jednom prilikom sam čula da je neki franjevac ovde samoinicijativno kopao našavši tragove preistorijskog naselja. Pri provjeri ko je to uradio i gdje je taj materijal ništa nisam saznala. Pokušaj da od stanovništva saznam da li je tu neko nešto istraživao završio se neuspjehom, niko ništa nije znao.” Ljiljana Tomičić, Terenski dnevnik od 18. 05. 1960. godine, ZMV, Muzejska dokumentacija: JU Zavičajni muzej Visoko.

¹⁵ Tomičić 1976; Tomičić i Šahinović 1976.

¹⁶ Bilješka dr. Borivoja Čovića od 14. 5. 1968. godine, Muzejska dokumentacija, JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko; Perić 1984.

¹⁷ Tomičić i Šahinović 1976. Rekognosciranje lokaliteta su u više navrata proveli predstavnici Zavičajnog muzeja – Visoko Ljiljana Tomičić i Nataša Šahinović, kasnije i arheolog Slaviša Perić, te su tom prilikom prikupili arheološki materijal koji je bio vidljiv u profilu pored puta kao i na površini same parcele.

augusta 1982. godine lokalitet su obišli Nataša Šahinović¹⁸ i Slaviša Perić. Ustanovili su kako novi vlasnik parcele izvodi zemljane radove, tj. pripreme za zidanje podzida čime je ogoljen kulturni sloj u profilu puta dužine 29 metara, iako je još ranije od strane muzeja parcela označena kao zona zaštite. Pravovremenom intervencijom iz SO Visoko gradnja je obustavljena. Naime, proširenjem seoskog puta 1980. godine (Sl. 4, 5, 6. i 7) i prokopavanjem kanala za potporni zid 1982. godine prehistorijski lokalitet je znatno oštećen.

Profil puta bio je zasječen i nivelisan, pored puta je iskopan jarak za podzid te uklonjena žičana ograda koja je dijelila parcelu od starog muslimanskog mezarja.¹⁹

Tom prilikom zabilježen je terenski izvještaj u kojem se navode vidljivi slojevi u profilu koji su išli sljedećim redom:

1. sloj humusa i sterilne zemlje – prosječno 70 cm;
2. tamni kulturni sloj koji naprosto vrvi od keramike, kosti, komada kućnog lijepa – prosječno 20 cm;
3. slijedi sloj zemlje u kojem su zajedno sa zemljom izmiješani navedeni artefakti – prosječno 30–40 cm;
4. sloj šljunka s primjesom keramike i lijepa 25–45 cm;²⁰

“U sloju je uočljivo prisustvo većeg kamenja – obluci i ploče, na određenim mjestima grupisane u obliku neke konstrukcije. Na takvim mjestima izrazitije je i prisustvo ljepa (ispečene zemlje) i ulomaka keramike. Ovaj sloj nastavlja se i u profilu trase seoskog puta. Dublje nije kopano. Prosječna visina zasječnog profila puta, zajedno sa dubinom jarka za podzid, iznosi 1,75 m.”²¹

U zimu 1982/83. godine djelovanjem atmosferilija došlo je do osipanja zemljišta iz profila iznad puta,²² što je uzrokovalo da se iz

¹⁸ Arnautović 2024: 392.

¹⁹ Nataša Šahinović, Slaviša Perić, Terenski izvještaj: Selo Zbilje kod Visokog, 4. 8. 1982., ZMV, Muzejska dokumentacija: JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko; Nataša Šahinović, PREDMET: Informacija o stanju lokaliteta iz Mlađeg kamenog doba u selu Zbilju kod Visokog i pokretanje postupka njegove zaštite, 5. 8. 1982. godine, ZMV, Muzejska dokumentacija: JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko.

²⁰ Ibidem.

²¹ Ibidem.

²² Slaviša Perić, Terenski izvještaj, 14. 12. 1982., ZMV, Muzejska dokumentacija: JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko; Nataša Šahinović, PREDMET: Informacija o stanju lokaliteta iz Mlađeg kamenog doba u selu Zbilju kod Visokog i pokretanje postupka

kulturnog sloja obruši arheološki materijal. Riječ je o većem broju fragmenata grube neornamentisane keramike, dok je ornamentisana keramika bila tipična za neolit te nekoliko fragmenata za brončano i željezno doba. Budući da je stanje lokaliteta zahtijevalo hitnu intervenciju tokom 1983. godine, stručni tim Zavičajnog muzeja – Visoko pokrenuo je postupak za dozvolu probnog arheološkog istraživanja.²³

Sl. 4. i 5. Pogled s neolitskog lokaliteta na rijeku Fojnicu 1980. godine i arheolog Slaviša Perić s prikupljenim arheološkim materijalom (Arhivski materijal ustupljen iz fototeke Zavičajnog muzeja – Visoko)

njegove zaštite, 5. 8. 1982. godine, ZMV, Muzejska dokumentacija: JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko.

²³ Slaviša Perić, Zahtjev za odobrenje zaštitno-probnog iskopavanja na arheološkom lokalitetu u selu Zbilje kod Visokog od 6. 8. 1983. godine, Muzejska dokumentacija, JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko; Zahtjev za izuzeće zemljišta, 15. 8. 1983. godine, Muzejska dokumentacija, JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko.

Sl. 6. Profil nakon proširenja seoskog puta 1980. godine (Arhivski materijal ustupljen iz fototeke Zavičajnog muzeja – Visoko)

Sl. 7. i 8. Vertikalni prikaz profila (Arhivski materijal ustupljen iz fototeke Zavičajnog muzeja – Visoko)

Sl. 9. Pogled na profil nakon proširenja seoskog puta 1980. godine. Na fotografijama je jasno vidljiv kulturni sloj i ostaci arheološkog materijala. (Arhivski materijal ustupljen iz fototeke Zavičajnog muzeja – Visoko)

Prva arheološka istraživanja probnog karaktera provedena su 1986. godine.²⁴ Tom prilikom otvorena je jedna sonda površine 20 m², s ciljem da se utvrdi vertikalna stratigrafija, odnosno dubina kulturnih slojeva i njihova pripadnost određenim periodima i kulturama. Sonda je locirana na mjestu gdje je bilo sigurno da će se naići na veću koncentraciju arheološkog materijala budući da u tom momentu nisu postojale mogućnosti da se utvrde granice nalazišta, iako se konstatovalo da se površinski nalazi javljaju na velikom prostoru od oko 10.000 m². U članku pod nazivom “Bogato nalazište na Zbilju” objavljenom u *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, voditelj istraživanja Slaviša Perić objavljuje prve vijesti o iskopavanju (Sl. 10).²⁵

²⁴ Nataša Šahinović, Zahtjev za produženje rješenja za nastavak zaštitnog arheološkog iskopavanja, 24. 4. 1990. godine, Muzejska dokumentacija, JU “Zavičajni muzej” Visoko, Visoko.

²⁵ Perić 1986: 7.

Arheološka istraživanja

BOGATO NALAZIŠTE NA ZBIJLU

1986. godine u organizaciji Zavičajnog muzeja

U periodu od 13. avgusta do 10. septembra vršena su probna arheološka istraživanja na lokalitetu u selu Zbilju. Ovo pristorijsko nalazište ubicirano je prije tridesetak godina, ali su tek ove godine stvoreni uslovi za početak istraživanja. Dugogodišnjim obilascima lokaliteta sakupljen je i priličan broj površnog arheološkog materijala, u prvom redu keramike, čija je obrada omogućila i određene pretpostavke o karakteru i starosti nalazišta. Tako da smo istraživanja započeli s predbujđenjem da ćemo se susresti sa, po svojoj prilici, višeslojnim, pristorijskim naseljem, iz vremena upotrebe metala, mada se mogao očekivati i jedan sloj iz mlađeg kamenog doba.

S obzirom na ograničene mogućnosti Zavičajnog muzeja za istraživanja je određena površina od 20 m² sa ciljem da se utvrdi vertikalna stratigrafija, odnosno dubina kulturnih slojeva i njihova pripadnost određenim periodima i kulturama. Sondu smo locirali tamo gdje smo bili sigurni da ćemo naići na arheološki materijal, jer u ovom trenutku nismo bili u mogućnosti da vidimo i na utvrđivanje granica nalazišta, ali smo tokom iskopavanja konstatovali da se površinski nalazi javljaju na prilično velikom prostoru, oko 10.000 m².

Odmah na početku radova uvijek smo se da su naša očekivanja u

većini bila opravdana. Arheološki nalazi počeli su se javljati odmah u površinskom kopu, a prvi kulturni sloj pojavio se na dubini od 60 cm. Mada smo mnoge detalje predvidjeli i očekivali ipak ni iz daleka se nismo nadali toliko količini arheoloških nalaza, od kojih je najbrojnija keramika i životinjske kosti, dok je kameni i kremeniti materijal relativno malobrojan. Zbog velike koncentrisanosti nalaza na tako malom prostoru iskopavanja su trajala duže nego što smo planirali. I pored toga nismo mogli na cijelom prostoru utvrditi dubinu kulturnih slojeva. Iskopavanja su prekinuta na prosječnoj dubini od 1,5 m iako smo u dobrom dijelu sonde još uvijek bili u kulturnom sloju.

Na osnovu površnog pregleda preko 5.000 fragmenata keramike

konstatovano je da istraženi slojevi pripadaju kasnom bronzanom, starijem i mlađem željeznom dobu. Međutim, do prvih rezultata ćemo doći tek poslije detaljnih analiza cjelokupnog materijala i zapažanja utvrđenih tokom iskopavanja na samom terenu.

I na kraju posebno treba istaći da su naša očekivanja bila opravdana, što znači da na Zbilju imamo jedno izuzetno bogato arheološko nalazište čiji dosadašnji nalazi datiraju između IX i I vijeka prije naše ere, te da su ovogodišnja iskopavanja samo početak sistematskih istraživanja, za čiju realizaciju Zavičajnom muzeju treba stvoriti i odgovarajuće uslove.

Slaviša Perić

Slaviša Perić pokazuje kulturni sloj sa najviše nalaza. Snimio: D. Radan

Sl. 10. Članak o arheološkom istraživanju lokaliteta objavljen u časopisu *Naš život* (Preuzeto iz: *Naš život: list narodnog fronta sreza visočkog*, 12. septembar 1986, br. 239, ustupljen kao arhivski materijal Zavičajnog muzeja – Visoko)

Arheološkim sondiranjem utvrđeno je da se radi o višeslojnom prehistorijskom nalazištu koje je osnovano tokom mlađeg neolita (butmirska kultura). Dubina kulturnog sloja na istraženom prostoru iznosila je između 1,60 i 2 m, a pronađeno je mnoštvo arheološkog materijala, od čega najviše keramike, s preko 12.000 fragmenata²⁶ Nastavak istraživanja uslijedio je u periodu od 6. do 24. augusta 1990. godine. Tokom arheoloških istraživanja 1986. i 1990. godine istraženo je pet sondi ukupne površine od 104 m².²⁷ Od posebnog značaja su

²⁶ Slaviša Perić, Predmet: zahtjev za izdavanje rješenja za nastavak arheoloških iskopavanja, 16. 04. 1988. godine, Muzejska dokumentacija, JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko.

²⁷ Perić 1995b: 41.; Izvještaj o izvršenom terenskom dijelu zaštitnih arheoloških istraživanja na pristorijskom lokalitetu Zbilje u selu Zbilju, kod Visokog 29. 08. 1990. godine, Muzejska dokumentacija, JU "Zavičajni muzej" Visoko, Visoko.

ostaci dva stambena objekta iz mlađeg neolita. Rezultati istraživanja doveli su do zaključka da je riječ o dvoslojnom prethistorijskom nalazištu, gdje gornji slojevi pripadaju srednjobosanskoj kulturnoj grupi starijeg i mlađeg željeznog doba, a donji neolitskom naselju butmirske kulture. "Na cijelom istraženom prostoru konstatovan je jedinstven neolitski sloj debljine 0,50–0,80 m, koji se završavao na dubinama od 0,90–1,45 m." Tragovi građevinske djelatnosti govore da su neolitski stanovnici ovog naselja gradili nadzemne kuće četverougaoznog oblika, s podnicom od 3–4 cm debelog sloja fino prečišćene gline i zidnom konstrukcijom od pletera i lijepa.²⁸

Kada je riječ o sloju koji pripada srednjobosanskoj kulturnoj grupi, navodi se podatak da je tokom arheoloških istraživanja u središnjem dijelu sonde evidentiran izgubljeni sloj ulomaka keramike. "Kako je ovim istraživanjima pronađeno oko 200 000 ulomaka keramike,²⁹ smatramo da je to najvjerojatnije bila keramičarska radnja doseljenika gradine Krstac, a da je sloj ulomaka bio otpad, odnosno razbijeno posuđe. Ovi podaci upućuju na zaključak da je tu postojala lokalna keramičarska radionica koja je ovu vrstu keramike proizvodila i za susjedna naselja."³⁰ Ovaj podatak je od velikog značaja jer ukazuje na povezanost lokaliteta Zbilje i gradine Krstac, što je i karakteristično za prahistorijski period, kada se stanovnici koji žive u ravnici pored rijeke u slučaju opasnosti povlače na gradinsko naselje. Iz svega navedenog zaključuje se kako određena organizacijska veza između ova dva lokaliteta sigurno nije izostala.

Arheološki nalazi

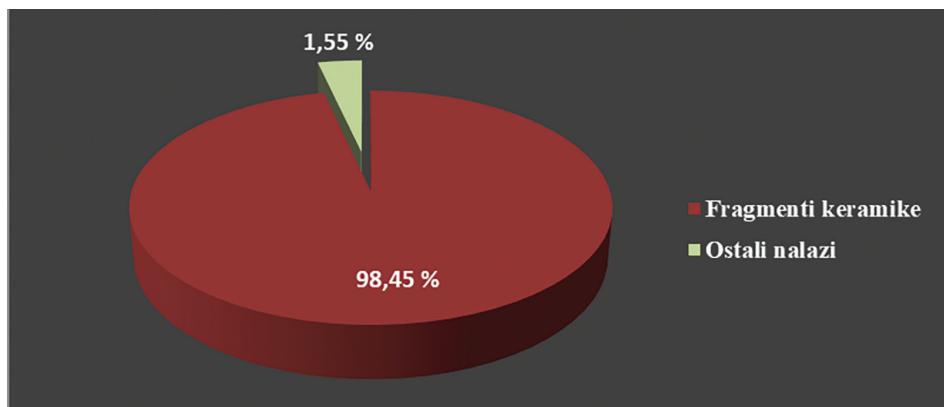
Nalazi pronađeni na lokalitetu Zbilje tokom rekognosciranja i iskopavanja 1986. i 1990. godine deponovani su u muzej prije posljednjeg rata, dok su po završetku rata izmješteni u prostor MSŠ "Hazim Šabanović" Visoko, te se pretpostavlja da je zbog toga došlo do miješanja

²⁸ Ibidem, 41–42.

²⁹ Broj nalaza sa Zbilja koji se čuva u Muzeju ne poklapa se s brojem nalaza koji se navode u stručnoj literaturi. U razgovoru sa Slavišom Perićem provjerila sam da li je u pitanju neka greška te mi je on sa sigurnošću potvrdio kako je pronađeno oko 200.000 ulomaka keramike. To otvara niz drugih pitanja, između ostalog sigurnost nalaza u ratnom periodu.

³⁰ Perić 1995a: 117.

određenih cedulja.³¹ Stoga je moguće izvršiti samo tipološku determinaciju, dok pisani podaci nažalost u ovom slučaju ne mogu biti prihvaćeni kao vjerodostojni u kontekstu definiranja dubine sloja u kojem je materijal pronađen. Jedan dio nalaza označen je kao studijski materijal i objavljen u radovima Slaviše Perića. Također, prilikom obrade materijala primijećeno je određeno odstupanje u okvirnoj brojnosti i zastupljenosti određenih vrsta materijala kada se podaci uporede s onim iz Perićevih radova. Nažalost, može se zaključiti kako je zbog različitih okolnosti materijal sa Zbilja većim dijelom ostao kabinetski neobrađen i neinventarisan, što je rezultiralo da vremenom izgubi svoju izvornost i prvobitni značaj. Ipak, to ne umanjuje značaj Zbilja kao jednog od deset neolitskih naselja u Visočkom polju koji zajedno predstavljaju najgušće naseljenu regiju tokom neolita na teritoriji Bosne i Hercegovine.

Graf. 1. Frekventnost arheološkog materijala (Izradila: Nejlja Burko)

U nastavku rada slijedi tabelarni prikaz sačuvanog arheološkog materijala koji se nalazi u fundusu Zavičajnog muzeja – Visoko.

³¹ Pri izradi ovog rada obrađen je arheološki materijal koji je do danas ostao sačuvan u Zavičajnom muzeju – Visoko. Detaljan popis i brojnost nalaza prikazani su u tabelarnom pregledu 1 i 2.

Tabela 1. Vrsta i broj fragmenata keramike

Keramika	Obod	Ručka	Dno	Karakteristični	Nekarakteristični	La Tene
Ukupno fragmenata 17.970 + jedna cijela posuda	2.967	694	1.242	1.349	11.578	140
3 djelomično rekonstruisane prehistorijske posude i jedna glazirana osmanska keramička posuda						

Tabela 2. Vrsta i broj ostalog arheološkog materijala

Kameni odbici	89
Životinjske kosti	154 +
Ulomci kućnog lijepa	22
Kameni utezi	3
Kamena sjekira	1
Kamene strelice	2
Koštano šilo	1
Brončani šiljak	1
Recentniji metal	9

Da je riječ o višeslojnom prahistorijskom lokalitetu potvrđuju nalazi arheološkog materijala. U prvom redu prepoznaju se tipični primjeri posuda iz mlađeg neolita butmirske kulture, zatim posude s eneolitskim karakteristikama³² te keramika karakteristična za sred-njobosansku kulturnu grupu kasnog brončanog i željeznog doba iz kojeg potiču i primjerci sive (latenske) keramike rađene na vitlu.³³

Najbolji uvid u raznolikost pokretnog arheološkog materijala naveden je u knjizi *Butmirska kultura. Geneza i razvoj*, gdje Slaviša Perić daje vrlo detaljan opis te ističe:

“pored keramike zastupljeni su kameno i kremenno oruđe i nekoliko jednostavno obrađenih koštanih šila. Od kamenog oruđa najbrojniji su glačane sjekire jezičastog tipa među kojima se javljaju i minijaturne sjekire rađene od istog materijala te sjekire uobičajenih veličina.

³² Pitanje koje još uvijek ostaje otvoreno jest u kojoj je mjeri došlo do miješanja butmirskih i ranoeneolitskih elemenata koji se samo naziru u karakteru jednog dijela keramičkog materijala na Zbilju. Ono što je sigurno jest činjenica je da bez otkrića tragova metalurgije na ovom području pitanja vezana za eneolitski period ne mogu biti riješena.

³³ Perić 1983: 1-2.

Kremeno oruđe je prisutno u količinama koje se mogu smatrati uobičajenim za neolitska naselja, a najbrojnije su zastupljeni nožići, kod kojih treba istaći često zastupljena udubljena za pričvršćivanje, zatim kratki strugači i kremenene strelice sa bifacijalno retuširanim listom, naglašenim trnom u uglavnom izdvojenim krilcima.”³⁴

Gruba keramika je najbrojnije zastupljena, dok je fina keramika razvrstana na četiri komponente: crnoglačana, srednje glačana ili polugruba, keramika s ujednačenom sivom bojom fature i keramika s crvenopečenim središnjim dijelom, a crnom vanjskom i unutrašnjom površinom i tamnosiva ili crna keramika fine fature slabije uglačane vanjske površine. Sve četiri navedene komponente fine keramike ravnomjerno su zastupljene na cijelom istraženom prostoru u svim nivoima kulturnog sloja.³⁵

Prva komponenta fine keramike sa Zbilja ima analogije u okviru III faze u Obrima, potom u materijalu s lokaliteta Dvor koji je udaljen oko 3 km od Zbilja i materijalu s lokaliteta Crkvine. Druga komponenta fine keramike je lisičićkog porijekla, s tim da u ovom slučaju nije riječ o importovanoj robi, već o lokalnoj proizvodnji uz primjenu određene tehnologije.³⁶

Isto mišljenje dijeli i grupa autora u radu “New radiocarbon dates for the Neolithic period in Bosnia and Herzegovina”, gdje navode kako je keramika s lokaliteta Zbilje karakteristična po udjelu finog posuđa koje pokazuje nekoliko utjecaja, uključujući crno-sivu površinsku dekoraciju i tipološke veze s Lisičićima i sjeveroistočnom Bosnom. Ovi elementi upućuju na paralelni razvoj u Obrima II, povezan sa završnom fazom butmirske kulture. Autori ističu i drugi značajniji tipološki utjecaj koji se tiče prisutnosti vinčanskih osobina (posebno vinčanske Pločnik faze), fenomena koji je prema njihovim riječima uočen u nekoliko regiona, uključujući srednju Bosnu, ali i Crnu Goru. Veliku važnost predstavlja jedan uzorak OxA-23340, čija datacija ukazuje na upotrebu lokaliteta oko 4692–4522 cal. BC (95,4%) što se direktno poređi s hronologijom Obre II i potvrđuje tipološki datum.³⁷ Mlađu fazu butmirske kulture na Zbilju karakteriše nekoliko vaza na nozi i drugih oblika crnoglačane keramike i fragmenata s trakastim motivima.

Kada je riječ o nalazima keramike koji su izdvojeni, u ovom radu treba spomenuti dno fine keramičke posude na kojem je urezan

³⁴ Perić 1995b: 42.

³⁵ Ibidem, 42.

³⁶ Ibidem, 71.

³⁷ Vander Linden et al. 2014: 16.

geometrijski motiv koji podsjeća na pješčani sat / klepsidru. Identično dno posude kasnije je pronađeno za vrijeme arheoloških iskopavanja u Donjem Moštru,³⁸ što predstavlja prostorno najbližu analogiju Zbilju. Interesantan nalaz predstavlja i probušeni keramički disk. Riječ je o jednom okruglasto obrađenom fragmentu keramike od fino pročišćene gline, koji je probušen u središnjem dijelu te svojim izgledom najviše podsjeća na dno keramičke posude. U okviru keramičkog inventara na Okolištu pronađeno je šest sličnih primjeraka, dok objašnjenje njihove funkcije ostaje otvoreno. Neke od interpretacija su kako postoji mogućnost da su upotrebljavani kao privjesci, odnosno amuleti, a mogli su služiti i kao tegovi za mrežu. Navodi se kako su slični komadi u velikom broju pronađeni i na lokalitetu Obre II, na lokalitetu Selevac probušeni komadi identificirani su kao tegovi za mreže, dok na lokalitetu Divostin ovakvo tumačenje nije prihvaćeno.³⁹ Materijal sa Zbilja ima brojne analogije među keramičkim nalazima s Poda kod Bugojna, lokaliteta čiji su nalazi najviše doprinijeli za izdvajanje posebne kulturne grupe kasnog brončanog doba u centralnoj Bosni.

Osim toga, na Zbilju, kao i na Podu, konstatovani su i mlađi nalazi, koji odgovaraju starijem i mlađem željeznom dobu.⁴⁰ Perić ističe kako je gotovo 30% svih ulomaka sadržavalo neka obilježja keltske keramike, što bi ukazivalo na činjenicu da je na lokalitetu postojala lokalna keramičarska radionica koja je ovu vrstu keramike proizvodila i za susjedna naselja (T. 1, Sl. 22). Keltsko posuđe iz Zbilja dijeli se na ručno rađenu keramiku i na keramiku izrađenu na lončarskom kolu,⁴¹ a detaljna podjela i karakteristike opisani su u radu "Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group". Za latensku, odnosno keltsku keramiku rađenu na vitlu S. Perić navodi da počinje u IV fazi srednjobosanske grupe po B. Čoviću, odnosno u vremenu između 6. i 5. st. pr. n. e. i traje do 2. st. pr. n. e.⁴² Nekoliko ulomaka pronađeno je i na lokalitetu Krstac, što se iznova može interpretirati kao poveznica dva lokaliteta koji su pozicionirani u relativnoj blizini. Najnovije analogije latenske keramike sa Zbilja potiču s lokaliteta Kopilo kod

³⁸ Hofmann i Scheeßel 2013: 220, 227. Uporediti sliku C – (42446).

³⁹ Hofmann et al. 2009: 91–92.

⁴⁰ Perić i Šahinović 1984/1985.

⁴¹ Perić 1995a: 117.

⁴² Gavranović et al. 2021: 25. Osim naselja Zbilje, siva keramika rađena na vitlu poznata je i s lokaliteta Borak kod Busovače, Gradina – Karaula kod Kaknja, Hadžići kod Visokog, Gradina Semizovac, Gradac – Podgora kod Breze, Vratnica kod Visokog itd.

Zenice, gdje su vršena posljednja arheološka istraživanja u tri navrata 2019, 2021. i 2022. godine. Grupa autora u radu pod nazivom "Nova istraživanja lokaliteta brončanog i željeznog doba na području Zenice" navodi kako fragment sive keramike rađene na vitlu iz Sonde 1 SU1 odgovara amforama kakve su između ostalog pronađene i na Zbilju.⁴³ Kada je riječ o artefaktima izrađenim od kamena, najveći procenat zastupljenosti pripada kamenim odbicima. Od reprezentativnijih nalaza značajno je izdvojiti jednu kamenu jezičastu sjekiru veoma lijepo obrađenu (T. 1, Sl. 5), jednu kamenu strelicu (T. 1, Sl. 4) i dva kamena utega za tkalački stan na kojima su vidljiva određena oštećenja (T. 1, Sl. 10).

⁴³ Gavranović et al. 2021: 25 (Sl. 18), 26.

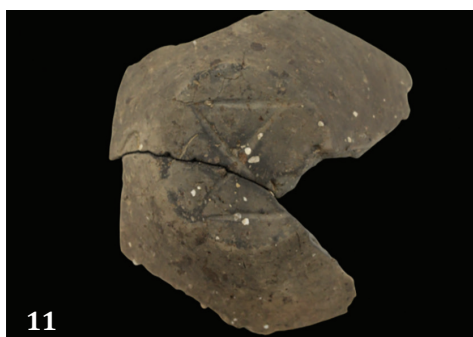
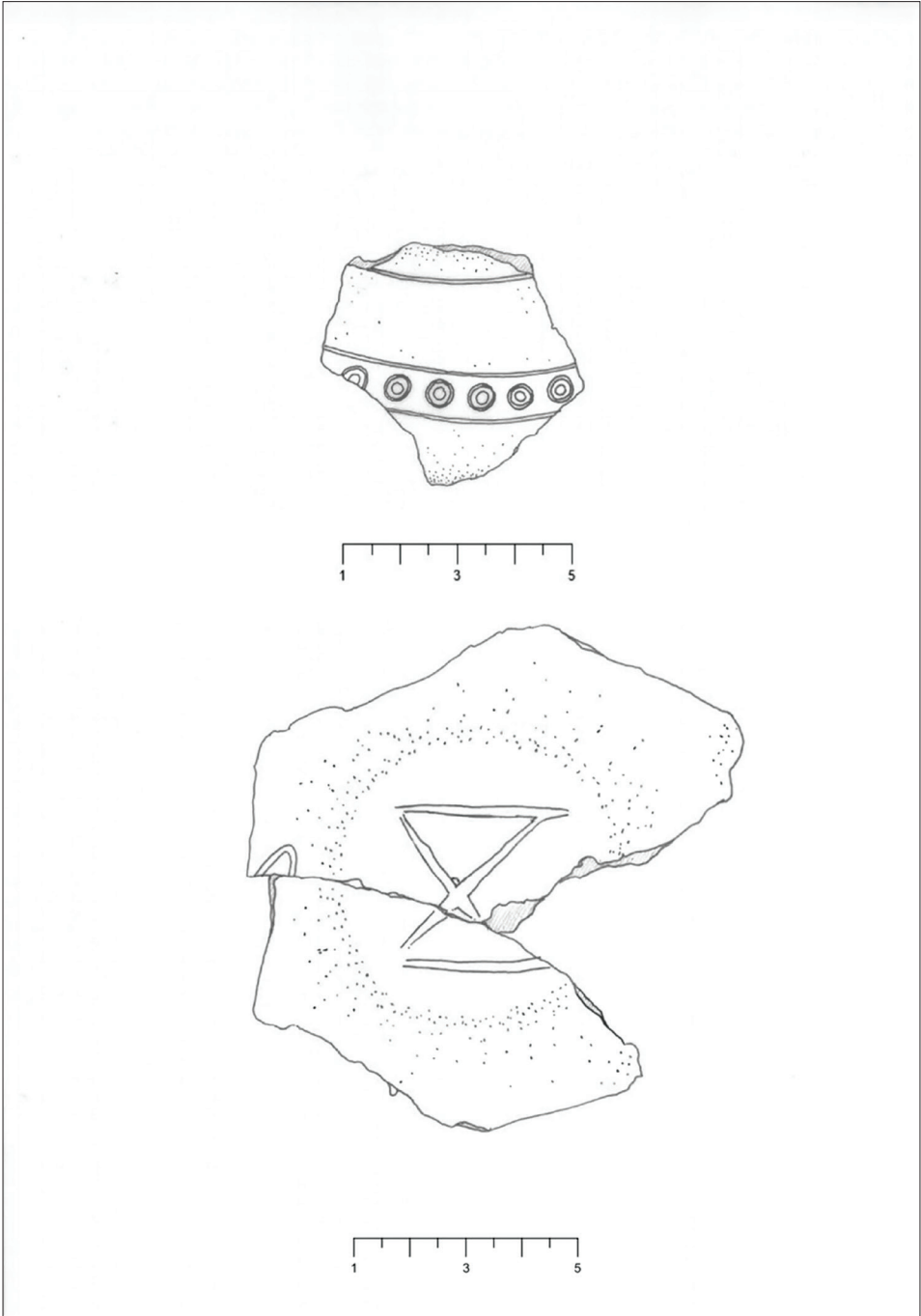

Tabla 1. Fotografije arheološkog materijala pronađenog tokom iskopavanja 1986. i 1990. godine – fundus Zavičajnog muzeja – Visoko (Foto: Nejša Burko)

Sl. 11. Crtež fragmenata keramike (Crtač: Amila Očuz, dipl. ing. arh.)

Zaključak

Oslanjajući se na rezultate terenskih arheoloških istraživanja arheologa Slaviše Perića s kraja 80-ih godina prošlog vijeka te bilješki kustosica Zavičajnog muzeja – Visoko Ljiljane Tomičić i Nataše Šahinović, predstavljen je pregled istraživanja prethistorijskog lokaliteta Zbilje. Iako se radi o iznimno značajnom lokalitetu, do sada nije mnogo publikovan u naučnim radovima. Arheološka istraživanja provedena 1986. i 1990. godine dovela su do podataka da je riječ o višeslojnom lokalitetu, gdje gornji slojevi pripadaju srednjobosanskoj kulturnoj grupi starijeg i mlađeg željeznog doba, a donji neolitskom sloju butmirske kulture. Pojava raznovrsnog arheološkog materijala ističe njegov višeslojni karakter i kontinuitet naseljavanja. U radu su predstavljeni tabularni pregledi s podacima o materijalu koji se danas nalazi u fundusu Zavičajnog muzeja – Visoko, s dodatkom fotografija i crteža izdvojenog arheološkog materijala. Od posebnog značaja je otkriće tragova građevinske djelatnosti koji govore da su neolitski stanovnici ovog naselja gradili nadzemne kuće četverougaoznog oblika, s podnicom od 3–4 cm debelog sloja fino prečišćene gline i zidnom konstrukcijom od pletera i lijepa. U sloju koji pripada srednjobosanskoj kulturnoj grupi evidentiran je takozvani izgubljeni sloj ulomaka keramike, za koji se pretpostavlja da je bio keramičarska radionica doseljenika gradine Krstac, a da je sloj ulomaka bio otpad razbijenog posuđa.

Moguće je konstatirati da je prostor lokaliteta Zbilje nepovratno uništen proširenjem puta i gradnjom stambenih objekata. Zbog različitih okolnosti arheološki materijal je ostao većim dijelom kabinetski neobrađen i neinventarisan, što je rezultiralo da vremenom izgubi svoju izvornost i prvobitni značaj. Te činjenice ne umanjuju njegov značaj u kontekstu jednog od deset neolitskih naselja u Visočkom polju. Ovim radom skreće se pažnja na relativno zanemaren dio prethistorijske prošlosti visočkog prostora koji je do sada posmatran skoro isključivo kroz prizmu samo nekolicine arheoloških nalazišta.

Bibliografija

Skraćenice

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo
GZM	Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo
CBI	Centar za balkanološka ispitivanja

Neobjavljeni izvori

- Bilješka dr. Borivoja Čovića od 14. 5. 1968. godine* (autor: Borivoj Čović; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Informacija o stanju lokaliteta iz Mlađeg kamenog doba u selu Zbilju kod Visokog i pokretanje postupka njegove zaštite*, 5. 8. 1982. (autor: Nataša Šahinović; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Izveštaj o stanju praistorijskog lokaliteta na Zbilju nakon obilaska 10. 3. 1983. godine* (autor: Slaviša Perić; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Izveštaj o izvršenom terenskom dijelu zaštitnih arheoloških istraživanja na praistorijskom lokalitetu Zbilje u selu Zbilju, kod Visokog od 29. 8. 1990. godine* (autor: Slaviša Perić; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Obilazak terena 7. aprila 1976. godine* (autor: Ljiljana Tomičić; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Studija mogućnosti zaštite i uređenja kulturno-istorijskog nasljeđa na području Opštine "VISOKO" 1984 / 1985. godine* (autori: Slaviša Perić i Nataša Šahinović; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Terenski dnevnik Ljiljane Tomičić (rekognosciranje lokaliteta) od 18. 5. 1960. godine* (Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Terenski izvještaj, 7. aprila 1976. godine* (autori: Ljiljana Tomičić i Nataša Šahinović; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Terenski izvještaj 4. VIII 1982. godine Selo Zbilje kod Visokog* (autor: Nataša Šahinović; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Terenski izvještaj od 14. 12. 1982. godine* (autor: Slaviša Perić; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).
- Zahtjev za odobrenje zaštitno – probnog iskopavanja na arheološkom lokalitetu u selu Zbilje kod Visokog od 6. 8. 1983. godine* (autor: Slaviša Perić; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).

Zahtjev za izuzeće zemljišta, 15. 8. 1983. godine (autor: Slaviša Perić; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

Zahtjev za odobrenje zaštitno – probnog iskopavanja na arheološkom lokalitetu Zbilje, kod Visokog od 12. 4. 1984. godine (autor: Slaviša Perić; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).

Zahtjev za izdavanje rješenja za nastavak arheoloških iskopavanja, 16.4. 1988. godine (autor: Slaviša Perić; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).

Zahtjev za produženje rješenja za nastavak zaštitnog arheološkog iskopavanja, 24. IV. 1990. godine (autor: Nataša Šahinović; Dokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko).

Veb-stranica

Geoportal, *Katastar.ba*. <https://www.katastar.ba/geoportal/preglednik/>

Literatura

Arnautović, Dž. (2024): “Nataša Šahinović i njen značaj u zaštiti kulturno-historijskog naslijeđa Bosne i Hercegovine”, *Historijska traganja* 23, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, 385–404.

Gavranović, M., Cogo, I., Bujak, E., Petschko, I. M. (2021): “Nova istraživanja lokaliteta brončanog i željeznog doba na području Zenice”, *Godišnjak CBI* 50, Sarajevo, ANUBiH, 7– 41.

Hofmann, R., Kujundžić-Vejzagić, Z., Müller, J., Rassmann, K., Müller-Scheessel, N. (2009): “Rekonstrukcija procesa naseljavanja u kasnom neolitu na prostoru centralne Bosne”, *GZM, Arheologija, Nova serija* 50/51, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo, 11–178.

Hofmann, V. R., Scheeßel, N. M. (2013): “Der kupferzeitliche Fundplatz Donje Moštre bei Visoko in Zentralbosnien – Ein Vorbericht”, u: Habelt, R. (ur.), *Okolište 1 – Untersuchungen einer spätneolithischen Siedlungskammer in Zentralbosnien*, GmbH, Bonn, 207–229.

Marijanović, B. (1984): “Mlađe kameno doba”, u: Anđelić, P., Bojanovski, I., Čović, B., Marijanović, B., *Visoko i okolina kroz historiju I, Prehistorija, antika i srednji vijek*, Skupština opštine Visoko, Visoko, 15–28.

Perić, S. (1983): *Visoko, arheološka nalazišta*, Katalog uz izložbu, Visoko.

Perić, S. (1986): “Bogato nalazište na Zbilju”, u: *Naš život: List SSRN i organizacija udruženog rada opštine Visoko i njihovih OOUR van opštine XXXIV* (239), 12. septembar 1986, Visoko, 7.

- Perić, S. (1995): "Celtic Pottery in Settlements of the Central Bosnian Culture Group", *Starinar* 45/46, Beograd, 113–131.
- Perić, S. Petrović, P., Mandić, T. (1995): *Butmirska kultura. Geneza i razvoj*, Posebna izdanja 29, Arheološki institut, Beograd.
- Periša, D. (2017): "Franjevac Krunoslav Misilo i arheologija", *Arheološki radovi i rasprave* 18 (1), HAZU, Zagreb, 237–255.
- Vander Linden, M., Pandžić, I., Orton, D. (2014): "New radiocarbon dates for the Neolithic period in Bosnia & Herzegovina", *Godišnjak CBI* 43, ANUBiH, Sarajevo, 7–34.

Summary

The Prehistoric Site of Zbilje – an Overview of Research based on the documentation and holdings of the Homeland Museum in Visoko

This paper examines the prehistoric site of Zbilje. While existing scholarly literature has primarily addressed the site through its archaeological material, data regarding the history of its research has remained confined to unpublished museum documentation. The earliest records of the site were established by former museum employees and curators, art historians Ljiljana Tomičić and Nataša Šahinović, while the most significant contribution to archaeological research and interpretation of the finds was made by the archaeologist Professor Slaviša Perić, PhD, who spent part of his career as a curator at the Visoko Homeland Museum. Zbilje is a site of exceptional significance, where the upper layers belong to the Central Bosnian Cultural Group of the Early and Late Iron Ages, while the lower layers correspond to the Neolithic Butmir Culture. Despite its outstanding importance, the site has remained under-represented in scholarly literature to date. The diversity of the archaeological material highlights its multi-layered character and the continuity of occupation. This paper presents the current state of archaeological material held within the collections of the Visoko Homeland Museum, accompanied by photographs of selected finds. Furthermore, the study draws attention to a relatively neglected aspect of the prehistoric past of the Visoko area, which has hitherto been examined almost exclusively through the lens of a few major sites, most notably Okolište.

Ajla Šabanija Softić

Visoko u rimsko doba kroz lapidarij Zavičajnog muzeja – Visoko

Apstrakt: Početkom prvog stoljeća prostor današnje Bosne i Hercegovine postao je sastavni dio Rimskog carstva, čime započinje proces intenzivne romanizacije i integracije u rimski administrativni, infrastrukturni i kulturni sistem. Područje Visokog, smješteno u dolini rijeke Bosne, imalo je značajnu ulogu u rimskom Iliriku zahvaljujući povoljnom geografskom položaju i razvijenoj mreži puteva koji su omogućavali trgovinu i komunikaciju. Zavičajni muzej – Visoko čuva vrijednu antičku zbirku, a lapidarij Muzeja sadrži rimsku kamenu građu – nadgrobne spomenike, epigrafske natpise, arhitektonske fragmente i druge artefakte, koji predstavljaju izvore za razumijevanje života lokalne zajednice u doba rimske vlasti. Cilj rada je analizirati rimske spomenike iz lapidarija Zavičajnog muzeja – Visoko radi sagledavanja kulturnohistorijskog značaja Visokog u rimskom periodu. Poseban naglasak stavljen je na epigrafske spomenike kao najvažnije primarne izvore, kroz koje se rasvjetljavaju društveni, ekonomski i religijski aspekti života antičke zajednice na ovom prostoru.

Ključne riječi: Visoko, rimski period, lapidarij, epigrafika, Zavičajni muzej – Visoko

Uvod

Prostor današnje Bosne i Hercegovine, prije dolaska Rimljana, bio je dom raznovrsnih ilirskih zajednica. Ilirima se smatra etnički kompleks različitih zajednica koje su nastanjivale područje zapadnog Balkana, odnosno prostor od istočnojadranskih obala do Dunava. Oni su najranije poznate zajednice s ovih prostora, a u rimskom periodu je njihovo ime iskorišteno za teritorijalnu oznaku provincije – Ilirik.¹ O porijeklu Ilira postoje mnoge teorije, ali ne postoji konačan zaključak. Brojna nerazjašnjena pitanja koja se tiču prostora Bosne i Hercegovine postoje i u kasnijim periodima, jer izvori za proučavanje historije Bosne i

¹ Šaćić Beća et al. 2021: 12–13.

Hercegovine ostaju oskudni, a arheološka istraživanja još uvijek ograničena. Antičko doba na području Bosne i Hercegovine smatra se još uvijek nedovoljno istraženim u odnosu na okolna, susjedna područja.

Postoji manje literarnih djela, izvora, ali i arheoloških istraživanja u poređenju s okolnim područjem savremenih susjednih zemalja. Razlog tome je položaj bosanskohercegovačke teritorije, koja je bila na nižem stepenu razvoja u kulturološkom, političkom i ekonomskom smislu u odnosu na npr. Salonu, Naronu, Mursu i dr.² iako je, samostalno gledajući, prostor Bosne i Hercegovine doživio veliki napredak i razvoj tokom rimske vladavine. Ovaj prostor privukao je pažnju Rimljana, najvjerojatnije zbog bogatstva privrednih resursa, što je, uz težnju za širenjem teritorije, dodatno motivisalo njihova osvajanja. U tom periodu su već iskoristili rudna bogatstva u ostalim dijelovima Carstva, pa su ih skoro netaknuta rudna bogatstva na ovim prostorima privukla kao značajan potencijal za ekonomski razvoj i dalju ekspanziju. Dolaskom na ovo područje Rimljani su pokrenuli i unaprijedili eksploataciju rude.

Rimska vlast donijela je značajne promjene u svakodnevnom životu lokalnog stanovništva. Uvedeni su rimski zakoni, a rimska religija se pomiješala s lokalnim kultovima. Razvoj trgovine i povezivanje s ostatkom Carstva omogućeno je zahvaljujući razvoju infrastrukture, tj. izgradnji puteva i mostova.

S dolaskom i uspostavom rimske vlasti na prostoru današnje Bosne i Hercegovine dolazi i do novog društvenog, političkog i kulturnog razvoja. Rimljani su donijeli naprednu infrastrukturu, integrirali prostor u svjetski poznato Rimsko Carstvo, ali i ostavili trajni trag kroz sintezu rimske i lokalne tradicije. Ovo razdoblje ostaje jedno od ključnih u historiji ovog prostora, ostavljajući trajan pečat na kulturni i društveni razvoj ove zemlje.

Visoko i okolina u rimskom dobu – Pregled antičkih nalazišta u Visokom

Uspostava rimske vlasti na prostoru Visokog odigrala se kao dio šireg procesa osvajanja i integracije prostora današnje Bosne i Hercegovine u Rimsko Carstvo. Batonov ustanak je počeo upravo u neposrednoj

² Veletovac 2023: 103–104.

blizini Visokog, a njegovim gašenjem je konačno ugašen i posljednji pokušaj otpora. Visoko je, zahvaljujući svojim prirodno-geografskim karakteristikama, postalo dio složene mreže rimskih komunikacija, naselja i ekonomije te, zahvaljujući svom položaju u središtu Bosne, imalo važnu ulogu za daljnji razvoj romanizacije.

Međutim, budući da antički lokaliteti na ovom području nisu dovoljno istraženi, a postojeći arheološki nalazi pružaju djelimičan uvid, teško je sa sigurnošću tvrditi do koje mjere je ovo područje bilo razvijeno u rimskom periodu. Arheološki lokaliteti na području Visokog i okoline otkrivani su najčešće slučajnim nalazima, a sistematskih istraživanja lokaliteta je bilo jako malo. Prema tome, to zasigurno nije dovoljno da se dobije cjelokupna slika materijalne i duhovne kulture antičkog doba na ovim prostorima, koje je bilo plodno i pogodno za naseljavanje i u periodima prije, ali i poslije antike.

Visočko polje je smješteno na izrazito pogodnom području za naseljavanje, s bogatim prirodno-geografskim obilježjima koja su pružala pogodne uvjete za život. Smješteno u dolinama rijeke Bosne i Fojnice, ali i brojnih pritoka (Misoča, Stavnja, Goruša, Trstionica, Zimašnica, Radovljanka i dr.), Visočko polje je poslužilo kao prostor za život i najstarijim civilizacijama, još od neolita, a njegov kontinuitet se posebno ističe u srednjem vijeku, kada Visoko postaje centar srednjovjekovne bosanske države. Iako naseljavanje ovog područja ima neprekinut tok kroz historiju, nedostatak podataka o rimskom dobu postavlja intrigantno pitanje o uzrocima ove praznine. Prema tome, postavlja se pitanje zašto se na visočkom prostoru pojavljuje oskudan broj antičkih lokaliteta iako se rimska vlast ovdje zadržala četiri stoljeća, da li je to posljedica nedovoljne istraženosti područja ili se oni zaista nisu ni razvijali? Postoji mogućnost da su rimski ostaci uništeni tokom kasnijih građevinskih radova, uslijed kontinuiranog naseljavanja područja. Također, opravdano je pretpostaviti da se rimski ostaci mogu nalaziti u dubljim slojevima ispod zemlje, jer u jednom izvještaju Pavao Anđelić navodi da je rimske ostatke pronašao na dubini od 3 m.³

Putne komunikacije ovog područja nisu zabilježene u antičkim itinerarima, pa se nijedna od njih ne može u potpunosti identifikovati ni s jednom od Dolabelinih cesta. Međutim, glavni magistralni put, Salona

³ Bojanovski 1984: 52.

– Argentaria, prolazio je neposredno pored Visokog,⁴ pa se iz pravca Kiseljaka prateći tok rijeke Fojnice pružala sporedna cesta koja je vodila do Visokog.⁵ Pored ovoga, Bojanovski spominje postojanje rimske ceste (*via munita*), umjetno izgrađene, koja je pratila dolinu Bosne, a nije u antičkim itinerarima. Ova cesta protezala se od Zeničkog do Sarajevskog polja, također prateći tok rijeke. Ovaj putni pravac se koristi i u sadašnjem periodu, a kontinuirano se koristio i kroz historiju.⁶

U daljnjem dijelu rada će biti predstavljeni rekognoscirani arheološki lokaliteti s područja Visokog i okoline te njihov pregled i sistematizacija prema tipu i funkciji. Na prostoru Visokog i okoline razlikujemo antičke utvrde i naselja. Od svih lokaliteta, jedino Svibe možemo istaknuti kao detaljnije istražen lokalitet, dok su ostali najčešće samo rekognoscirani.

Evidentirane utvrde na području Visokog su:

- Gradina u Seoči
- Gradac u Gunjačama (Mokronoge)
- Grad na Visočici
- Vis na Velikom Gracu (Gradini) u Goduši
- Krstac – Zbilje
- Okolina Visokog (Hedum castellum u Brezi, Gradac u Podgori kod Župče, Bobovac u Trstionici, Grad na Vrani u Koprivici, Gradina u Brežanima, Gradina u Karauli kod Kaknja te Crkvina u Podastinju u Lepenici)

Gradina u Seoči se sastoji od Malog i Velikog grada smještenih u zaseoku Gerdečići u Donjoj Seoči. Mali grad je postavljen niže i sjevernije, pozicioniran na manjem brdu bez obrasle šume okolo i tragova građevine, dok je Veliki grad postavljen više i južnije i obrastao u šumu. Njihova međusobna udaljenost je oko 300 m. Među prvim podacima o ovom lokalitetu su podaci V. Radimskog, koji navodi da se tu nalaze ostaci temeljnih zidova zidanih malterom, te se pored njih nalazi i

⁴ Ova putna komunikacija Salona – Argentaria išla je pravcem: Salona – Duvanjsko polje – Ravanjsko polje – Gornji Vakuf – Vitez – Busovača – Kiseljak – Sarajevsko polje – Romanija – dolina rijeke Drinjače do njenog ušća u Drinu i dalje uzvodno rijekom Drinom prema Argentariji i nizvodno dolinom Drine prema rijeci Savi i Sirmiumu.

⁵ Omerčević, Imamović 2018: 20.

⁶ Bojanovski 1973: 393–409. O putnim pravcima vidjeti još u Pašalić 1960; Bojanovski 1974.

opeka i najvjerojatnije da se radi o ruševinama rimske utvrde.⁷ Tokom 1978. godine lokalitet Velike Gradine posjećuje Ivo Bojanovski te navodi da na njemu ne uočava nadzemno vidljive arhitektonske ostatke, ali uočava obrise građevine s četiri prostorije, ukupne dužine od oko 30 m. Pored ovoga se uočavaju obrisi i još dva objekta koja su odvojena od ovog te prostor između njih koji je vjerovatno služio kao dvorište. Ostaci odbrambenog bedema su jedino nadzemno vidljivi, i to sa zapadne strane (prema Džindićima), dok se na istočnoj ne uočavaju, ali vjerovatno jer je prirodno bila zaštićena s te strane. Bojanovski smatra da je na ovom lokalitetu bio manji kaštel (*castellum*) sa stražarnicom (glavna građevina) s odvojene dvije stambene prostorije. Vjerovatno se radilo o maloj utvrdi koja je služila za nadziranje, kontrolu ovog područja. Arheološka istraživanja ovog područja nisu vršena, a Bojanovski prilikom rekognosciranja navodi da nije pronašao nikakve nadzemne arheološke ostatke. Ovaj lokalitet spominje i M. Filipović te navodi kako je prema narodnom kazivanju na Velikoj Gradini živio kralj.⁸ Prema narodnom kazivanju koje prenosi Bojanovski, na lokalitetu je pronalazeno mnogo ulomaka rimskog crijepa i keramike. Nema kasnijih tragova naseljenosti.⁹

Gradac u Gunjačama smješten je jugozapadno od Velikog grada u Seoči, udaljen oko 150 m zračne linije. Prilazi mu se iz pravca Vilenjaka prirodnom kosom, usječen je u brdo i pruža pogled na Radovlje. Istraživanja ovog lokaliteta nisu vršena, ali je njegovo rekognosciranje izvršeno 1981. godine. Smatra se da je lokalitet služio kao sklonište za stanovništvo u slučaju nevolje (*refugium*), a privremeno i kao osmatračnica. Ispod Gunjača se nalazila prirodna depresija u koju je mogao stati veliki broj ljudi i stoke, a na ovom prostoru je pronađeno mnogo arheoloških nalaza.¹⁰

Grad na Visočici – na ovom lokalitetu, prilikom istraživanja primarno srednjovjekovnog grada, pronađeni su ostaci rimske opeke koji svjedoče o rimskoj prisutnosti na ovom području. Vjerovatno je i u rimskom periodu grad služio za nadzor, osmatranje i zaštitu.¹¹

⁷ Bojanovski 1984: 59.

⁸ Filipović 2002: 501.

⁹ Bojanovski 1984: 59–61.

¹⁰ Ibidem, 61–62.

¹¹ Ibidem, 62–63; Mazalić 1954: 244.

Vis u Velikom Gracu (Gradini) u Goduši, poznat još i kao Gradine u Kralupima ili Gradine u Grajanima, istaknuto je brdo iznad dolina Goduščice i Kraljušnice. U blizini se nalazi srednjovjekovni lokalitet Bedem sa Kulinom. Ispod Gradine prolazio je put prema Sarajevskom polju. Na lokalitetu su osamdesetih godina prošlog vijeka bile sačuvane ruševine ovog utvrđenja, na rubovima Visa uočavali su se ostaci bedema, a s utvrde je odneseno mnogo kamena za novogradnju. Prema kazivanju mještana, koje prenosi Bojanovski, na ovom prostoru je postojala fortifikaciona građevina, s ručno obrađenim kamenjem. Međutim, prema njegovom mišljenju, ostaci podsjećaju na zid ili podzid i ne primijete se tragovi maltera.¹² Iako nema specifično rimskih ostataka, najvjerovatnije da se radi o rimskom objektu privremenog karaktera, izgrađenom od lokalnog materijala. Moglo je služiti za nadzor i odbranu, zbog dobre pozicije lokaliteta, jer se s Visa pogled pružao na sve strane.

Krstac iznad Zbilja – na ovom prostoru, tokom prehistorijskog perioda, postojala je gradina, ispod koje je kasnije prolazila rimska cesta koja je spajala Visoko i Ilidžu. U predrimskom razdoblju ovdje je bilo snažno utvrđeno naselje, poznato kao *oppidum*, opasano dvostrukim eliptičnim nasipima. Unutarnji nasip obuhvatao je područje od oko 60 x 10 metara, dok je vanjski dosezao dimenzije od 200 x 40 metara. Brojni keramički nalazi, među kojima ima i onih iz mlađe faze butmirske kulture, svjedoče o dugotrajnom kontinuitetu naseljavanja na ovom lokalitetu. Danas su ostaci naselja gotovo u potpunosti nevidljivi na površini, ali detaljnija istraživanja mogla bi pružiti vrijedne informacije o njegovoj prošlosti.

Pored navedenih lokaliteta, na području okoline Visokog evidentirana je nekolicina utvrda, kao što su: Hedum castellum u Brezi, Gradac u Podgori kod Župče, Bobovac u Trstionici, Grad na Vrani u Koprivici, Gradina u Brežanima, Gradina u Karauli kod Kaknja, te Crkvina u Podastinju u Lepenici. Ovi lokaliteti mogli bi poslužiti kao još jedno svjedočanstvo o kontinuiranom naseljavanju ovog područja i njegovoj značajnoj ulozi u prošlosti. Riječ je o lokalitetima koji su nekada pripadali visočkoj nahiji, prostirući se od ušća Ljubine u Bosnu, odnosno od Malešića, pa sve do ušća Ribnice kod Starog Kaknja. Granice su

¹² Bojanovski 1984: 64.

se protezale od izvorišta Trstionice na sjeveru pa do krajnjih dijelova iznad doline Lepenice na jugu.

Na području Visokog registrovana su antička naselja koja su se prostirala uz tok rijeke Bosne, prateći njen prirodni komunikacijski pravac. Iako njihovo postojanje potvrđuju arheološki nalazi i rekonosciranja terena, detaljnije informacije o ovim naseljima i njihovim specifičnostima ostaju nepoznate, jer do sada nisu bila predmet sistematskih arheoloških istraživanja. Ovi lokaliteti, stoga, predstavljaju značajan, ali još uvijek nedovoljno istražen segment antičke prošlosti Visokog i njegove okoline.

Evidentirana naselja na području Visokog su:

- Mokronoge (Buzić-Mahala)
- Skladovi (Vratnica)
- Odžak
- Ginje (Kralupi)
- Maurovići (Radovlje)
- Mile (Arnautovići)
- Svibe (Gornje Moštre)

Antičko naselje **Mokronoge** nalazi se u Buzić-Mahali, smješteno uz dolinu rijeke Bosne. Lokalitet je djelimično prekriven savremenom gradnjom, tu se danas nalazi peradarski kompleks firme "Brovis" d. d. i trafo-stanica. Radimsky tokom 1891. na lokalitetu uočava temelje građevine s dosta opeke te krečnog maltera, a pored njih prisutna je bila i tipična rimska keramika. Pronađeni su i ostaci hipokausta, odnosno šuplje opeke, koje su služile za sistem grijanja, omogućavajući cirkulaciju toplog zraka kroz zidove. Čitava površina lokaliteta zauzimala je otprilike prostor od 120 x 70 m.¹³ Tokom gradnje firme "Brovis" i trafo-stanice, 1967. godine, uništeni su arheološki ostaci koji su se nalazili pod tim područjem. Tom prilikom su spašena dva rimska novčića iz 3. st., bronzani novčić Trebonijana Galla (Cohen 110) i Galijena (Cohen 472), te ulomak arhitektonskog kaneliranog stuba, o kojem će nešto više biti rečeno u nastavku rada. Prilikom obrade zemlje 1975. godine ponovno su oštećene ruševine. Tada je Bojanovski ustanovio da se radi o temeljima još jedne građevine, dimenzija oko 30 x 15 m, debljine zidova 0,50 m. U blizini ove građevine se nalazio

¹³ Bojanovski 1973: 402.

i već spomenuti kanelirani stup pronađen 1967. godine. Bojanovski također 1977. godine vrši obilazak terena i tom prilikom uočava oble opeke od suspenzura koje su nosile gornji pod prostorije duge preko 20 m, prema čemu Bojanovski zaključuje da se radi o monumentalnoj građevini, najvjerovatnije vili rustici, koja je bila u centru ovog imanja.¹⁴ Prema kazivanjima mještana, na ovom lokalitetu se nalazila ciglana, a to potvrđuje i podatak Radimskog da su se u velikom broju izoravali crijep i opeka. Zaključno, na ovom lokalitetu se vrlo vjerovatno nalazila rimska vila rustika s gospodarskim objektima i, moguće, proizvodnim pogonom ciglane. Međutim, neophodno je provesti sistematska arheološka istraživanja kako bi se potvrdile ove hipoteze i iskoristio njegov veliki arheološki potencijal.

Rimski naseobinski ostaci evidentirani su i u **Skladovima kod Vratnice**, istočno od Visokog, uz desnu obalu Bosne. Karl Patsch bilježi u toku 1901. godine na ovom lokalitetu ostatke tegula, tj. rimskog crijepa.¹⁵ Prema tome, vrlo je moguće da se i na ovom lokalitetu nalazila jedna antička vila rustika uz poljoprivredno imanje, ali bez arheološkog rada se ništa ne može potvrditi. U okolini Vratnice je pronađen i republikanski denar (*Claudia*), što može ukazivati na rane kontakte s rimskim putujućim trgovcima ili predstavljati slučajan nalaz, ukoliko ga je na lokalitetu izgubio neki rimski vojnik. Bitno je spomenuti da je u Vratnici otkrivena i jedna predrimska, ilirska grobnica s bogatim priložima.¹⁶

U selu **Odžak**, koje graniči s Podlugovima, na lokalitetu Tekija, pronađen je dio korintskog kapitela i rimska kvadratna opeka od suspenzura. Lokalitet se nalazi u blizini Vratnice pa je moguće i da su ostaci i s Vratnice i Odžaka pripadali jednoj građevini. Materijal ukazuje na postojanje jedne ili dvije vile. Izrada kapitela je uproštena i nepravilnog oblika, pa je moguće da ta rustičnost ukazuje ili na kasniji objekat ili na (ne)vještinu majstora klesara.¹⁷

Tragovi rimske arhitekture pronađeni su i u selu Ginje, u **Kralupima**, prilikom obrade zemljišta. Tom prilikom je pronađena kamena greda koja se trenutno nalazi u lapidariju Zavičajnog muzeja, o kojoj će detaljnije biti pisano poslije. Na njoj se sačuvao trag maltera pa se

¹⁴ Bojanovski 1984: 70.

¹⁵ Filipović 2002: 393.

¹⁶ Bojanovski 1984: 71.

¹⁷ Ibidem.

zaključuje da je bila ugrađena u neki objekat. Prema kazivanjima mještana na ovom lokalitetu je prilikom obrađivanja zemljišta izviralo iz zemlje mnoštvo materijala, poput crijepa, opeka, keramike, maltera i sl. Sudeći prema nalazima, tu se nalazilo rimsko naselje koje nikada nije istraženo, a zauzimalo je prostor od oko 120 x 100 metara.¹⁸ Ovaj lokalitet spominje i Radimsky, koji je uočio tragove temelja i mnogo razasutog rimskog crijepa (tegula i imbreksa) te ulomaka keramike, na površini od 180 m dužine i 100 m širine.¹⁹ Prema njegovom mišljenju, ovdje se vjerovatno nalazila kasnoantička bazilika, dok Bojanovski smatra da je položaj lokaliteta idealan za osnivanje manjeg naselja ili poljoprivrednog imanja, tj. vile rustike.

Tragovi rimskog prisustva pronađeni su i na lokalitetu **Maurovići u Radovlju**. Kao i na mnogim drugim lokalitetima, čini se da je blizina rijeke igrala značajnu ulogu, a ovdje je to bila Radovljanka. Radovlje je smješteno sjeverozapadno od Visokog, u pravcu Brestovskog i Bilalovca te Kondžila. Sa svih strana je zatvoreno brdima, jedino se putem Radovljanske rijeke otvara prema Visokom i Moštru. Prvo od tri mjesta na kojem su evidentirani ostaci nalazi se u Rizvićima, gdje je vlasnik parcele 1974. godine, prilikom kopanja temelja za kuću, na dubini od pola metra otkrio ostatke temelja zidane krečnim malterom. Pored toga su se nalazili ostaci rimske krovne opeke. Lokalitet je smješten uz rimski put koji je vodio prema Travniku, pa se funkcija građevine može vezati za putne komunikacije. Drugo mjesto s pronađenim ostacima smješteno je uzvodno od Rizvića, u Hanu, također pored puta i rijeke. Parcela je poznata pod nazivom Omejak. Prilikom obrade zemljišta ovdje su pronađeni ostaci građevinskog materijala, rimske opeke i crijepa, kućnog lijepa, maltera, zatim tubula (šuplje opeke koja se koristila kod zagrijavanja prostorija, što znači da je građevina imala sistem zagrijavanja – hipokaust). Značajno je spomenuti da se među ostacima pronašla i troska, što može značiti da se ovdje odvijala obrada metala na imanju, ili, budući da je lokalitet bio na značajnoj lokaciji uz putnu komunikaciju, moguće da je bila postavljena i kovačnica za usputne prolaznike. Postoji mogućnost da se u ovom kraju tokom rimskog doba vadila ruda i prerađivala. Na to, pored navedenih ostataka troske i metalnih nalaza, upućuju i tri gomile jalovine pronađene uz rijeku Radovljanku. Tragovi rudarenja su pronađeni i sjeverno od

¹⁸ Ibidem.

¹⁹ Ibidem, 72.

Radovlja, prema Kondžilu, Sebinju i Lugovima. Još jedan pretpostavljeni rimski lokalitet je Stanovčić, u blizini Radovlja, kod Hadžića. Tu su pronađeni kameni ostaci u gustoj šikari, za koje Bojanovski pretpostavlja da su ostaci neke rimske zgrade, zbog površinskog rimskog materijala u vidu keramike i rimske cigle. Međutim, arheološka istraživanja nisu vršena ni na jednom od navedenih lokaliteta, a sigurno je da ovi lokaliteti imaju veliki potencijal, te bi značajni arheološki podaci bili otkriveni.²⁰

Antički ostaci otkriveni su i u **Arnautovićima, na lokalitetu Mili**, koji je poznat i kao značajno srednjovjekovno nalazište. Međutim, dokumentacija o antičkim ostacima pronađenim na ovom lokalitetu je djelimična, jer je izvještaj Patschovog istraživanja prikazao samo plan iskopina na kojem se uočava fragment rimskog zida. Kasnija istraživanja su potvrdila njegovu tezu o rimskom arhitektonskom ostatku, kada su pronađeni fragmenti rimske opeke. Detaljnija istraživanja ovog dijela lokaliteta tek trebaju biti provedena, što bi doprinijelo dodatnom razjašnjavanju situacije.²¹

Antički lokalitet **Svibe kod Moštra** jedini je recentno istraživani antički lokalitet na području Visokog. Nalazi se na lijevoj obali rijeke Bosne, u središtu Visočkog polja, na najznačajnijoj oblasti koja je bila središte komunikacija i kontinuiranog naseljavanja. Prvi arheološki podaci o ovom lokalitetu zabilježeni su u istom periodu i istim povodom kao i ostali antički lokaliteti na prostoru Visokog, prilikom rekognosciranja lokaliteta u svrhu izrade monografije o historiji Visokog i okoline. Tom prilikom je na Svibama evidentirana veća količina rimskog građevinskog materijala, ponajviše tegula i imbreksa, ali i drugog materijala kao što su metalne alatke, koji je evidentiran i pohranjen u Zavičajnom muzeju – Visoko.²² Milenko Filipović u svojoj knjizi *Visočka nahija* također spominje Svibe, navodeći da je, prema kazivanju naroda, na tom mjestu nekada postojala crkva. Tokom 2018. godine vršeno je preliminarno istraživanje pod vodstvom Zavičajnog muzeja – Visoko te je 2020. godine istraživanje nastavljeno. Uporedo su vršena arheološka iskopavanja i geofizička snimanja lokaliteta, koja su otvorila brojne hipoteze i indikacije o značaju lokaliteta. Rezultati nedavnih istraživanja ovog lokaliteta donijeli su vrijedne informacije,

²⁰ Bojanovski 1974: 72–73.

²¹ Više o ovome pogledati u Kujundžić 1970; Anđelić 1979; Bojanovski 1984: 75–76.

²² Bojanovski 1984: 70–71.

ali su istovremeno otvorili nova pitanja i pružili svježije poglede na antički period na području Visokog. Nakon otvaranja nekolicine kopova, koji su pratili situaciju na terenu, otkriveni su zidovi ukupne dužine od oko 60 m, s prosječnom širinom do 1 m. Zanimljivo je da ukupna dužina jednog zida koja je otkrivena tokom iskopavanja 2020. godine iznosi 34,80 m, a geofizičkim snimcima se uočavaju ostaci zida od skoro 50 m. Na osnovu iskopanih ostataka, ali i geofizičkog snimka, jasno je da je riječ o građevini većih razmjera koja je, sudeći i prema pronađenim nalazima, najvjerovatnije služila kao rimska vila rustika. Očuvanost temeljnih ostataka, koji se prostiru do visine od 0,20 m i nalaze neposredno ispod površine tla, na dubini od približno 0,30 do 0,50 m, ukazuje na njihovu podložnost oštećenju uslijed dugogodišnje obrade zemljišta. Dodatno, vjerovatno je i sekundarna upotreba ovih ostataka za izgradnju drugih objekata doprinijela njihovom uništenju. Zanimljiva pojava na ovom lokalitetu je postojanje jednog odvojka od glavnog građevinskog zida, u uglu građevine, koji završava dužinom od 2 m, te vrlo moguće predstavlja odbrambenu kulu. Ista ovakva četvrtasta osnova se ukazuje i na drugom dijelu lokaliteta, na geofizičkoj snimci. Prema tome, moglo bi se zaključiti da je na Svibama vjerovatno postojala utvrđena vila rustika, čije analogije pronalazimo samo na dva lokaliteta u BiH, u Mogorjelu kod Čapljine i Gromilama u Karauli kod Kaknja. Među najbrojnijim pronađenim nalazima ističe se građevinska opeka, što upućuje na mogućnost postojanja keramičke peći na lokalitetu u kojoj se vršila njena proizvodnja. Osim toga, prisustvo velike količine troske sugerira razvijenu talioničarsku i kovačku djelatnost na tom području. U svakom slučaju, obje djelatnosti svakako stoje u uskoj vezi s rimskim vilama te su bile česta pojava unutar vila rustika. Prema keramičkim ulomcima pronađenim na lokalitetu, okvirna datacija života u rimskom naselju u Gornjem Moštru počinje u 2. stoljeću, a traje najmanje do 4. stoljeća. U toku tog perioda su održavane trgovačke veze sa značajnim proizvodnim središtima iz okoline, o čemu svjedoče pronađeni ostaci slikane i sive rimske keramike.²³ Potpunija slika o životu u ovom naselju mogla bi biti pružena kroz buduća istraživanja, koja bi dodatno rasvijetlila značaj lokaliteta u širem kontekstu razvoja, posebno s aspekta privredno-ekonomskih i trgovačkih aktivnosti, kako unutar unutrašnjosti provincije Dalmacije,

²³ Više o arheološkim istraživanjima Sviba u periodu 2018. i 2020. godine vidjeti u: Silajdžić 2020; 2022.

tako i u širem području. Trenutni stepen istraženosti lokaliteta Svibe, međutim, još uvijek nije na nivou koji omogućava donošenje sveobuhvatnijih zaključaka. Međutim, sigurno je da otkriveni arhitektonski ostaci na Svibama svjedoče o složenim društveno-ekonomskim odnosima koji su se odvijali tokom rimskog perioda na ovim prostorima te dokazuje intenzivan ekonomski, urbani i kulturni razvoj Moštranskog polja tokom kasne antike.

Iako su Svibe jedino detaljnije istraženo nalazište u Visokom i okolini, nedostatak dubljih istraživanja drugih lokaliteta ostavlja mnoge aspekte rimske prošlosti ovog područja nepoznatim. Potrebna su dodatna arheološka iskopavanja kako bi se stekao cjelovitiji uvid u složene društveno-ekonomske strukture i kulturne prakse koje su oblikovale Visoko u rimsko doba. Samo kroz sistematično istraživanje preostalih lokaliteta moći ćemo u potpunosti razumjeti ulogu ovog regiona u širem kontekstu rimske provincije.

Pregled i analiza antičkih nalaza u lapidariju JU Zavičajni muzej – Visoko

Lapidarij Zavičajnog muzeja – Visoko predstavlja mjesto očuvanja različitih vrsta lapidarnih spomenika antičke, srednjovjekovne i zbirke osmanskog perioda. Srednjovjekovni lapidarni spomenici čine najbrojniju i najzastupljeniju zbirku lapidarija Zavičajnog muzeja, koja svjedoči o bogatom kulturnohistorijskom naslijeđu ovog perioda. Uz njih, značajni su antički lapidarni spomenici koji pružaju uvid u neke od prvih tragova kulturnog i društvenog razvoja ovog prostora koji su prethodili progresivnom srednjovjekovnom periodu. Pomoću njih uspjevamo saznati nešto više o životu i običajima koji su se odvijali tokom antičkog perioda na prostoru Visokog i okoline, ali i prisustvu Rimljana na ovim prostorima te njihovom društvenom, ekonomskom i religijskom životu.

U lapidariju Zavičajnog muzeja – Visoko nalazi se ukupno deset spomenika iz antičkog perioda. Pronađeni su na prostoru Visokog i okoline, gdje su bili dio antičkih nekropola, naselja i drugih arheoloških lokaliteta. Od ukupnog broja, jedan spomenik je replika, a njegov original se čuva u Zemaljskom muzeju u Sarajevu. Riječ je o spomeniku posvećenom Ulpiji Prokuli, pronađenom u Brezi, u suhozidu oko

kasnoantičke bazilike na Crkvinama, dok se pretpostavlja da primarno potiče s lokaliteta Kamenjača. Ostali spomenici predstavljaju autentične ostatke s antičkih lokaliteta, pri čemu stepen njihove očuvanosti varira od slabijih do onih koji zadržavaju značajne elemente svoje prvobitne forme. Od antičkih spomenika zastupljenih u lapidariju razlikujemo epigrafske nadgrobne spomenike, arhitektonske elemente te votivne spomenike – žrtvenike. Međutim, skoro svi su fragmentirani, pa je detaljnija kategorizacija teže izvodiva. Također, bitno je naglasiti da spomenici predstavljaju slučajno otkrivene nalaze te da, s obzirom na to da detaljnija arheološka istraživanja nisu vršena, nije moguće očekivati neke dublje zaključke o njihovom značaju i kontekstu. U nastavku rada će svaki od spomenika biti detaljnije analiziran, ističući njihov značaj i karakteristike.

1. Ulomak epigrafskog spomenika iz Gromiljaka kod Kiseljaka

Literatura: AE 1958: 0067 = ILJug I: 00095; Sergejevski 1957: 121, Nr. 10, tab. 1, 2; Mesihović 2011: 98; EHD 019717 = EDCS 10000203.

Spomenik je pronađen 1954. godine u Gromiljaku kod Kiseljaka, u voćnjaku seoske zadruge, slobodno u zemlji, na neistraženom lokalitetu, ali bogatom antičkim nalazima. O prispijeću u Zavičajni muzej – Visoko nema podataka, međutim, pretpostavlja se da je u Muzej dospio u periodu nakon otkrića 1954. godine do 1959. godine, prije osnivanja Ulazne knjige muzejskog materijala (1960). Radi se o fragmentu spomenika, koji je oštećen sa svih strana, a najvećim dijelom s donje i desne strane. Izrađen je od kamena lapora (muljike). Visina mu je 0,45 m, širina 0,42 m, debljina 0,10 m.

Ulomak sadrži očuvano natpisno polje oivičeno bordurom biljnog ornamenta – motiv bršljana srcolikog oblika u nizu. Od lijevog natpisnog polja je ostao samo čošak, ali prema tome Sergejevski pretpostavlja da bi ovo mogla biti *tabula ansata* (zavjetna ploča u obliku table s drškama sa strane) sa po jednim natpisnim poljem sa svake strane.²⁴

Na natpisnom polju je sačuvano sljedeće:

EQ • R DEC • C //	eq(uiti)r(omano)dec(urioni)c[ol(oniae)....]
RVM • PATRO //	rum, patr [ono collegi]
F A B R V M //	fabrum [in civi-]

²⁴ Sergejevski 1957: 120.

-ATE • IA DEI // // //	tate lader [tinorum
⁵ // NORVM // // //] norum [.....
// // // ERV // // //	posu eru (nt
// // // I // // //	
// // // // //	

Prevod:

rimskom konjaniku dekurionu kolonije ...

Salone? , patronu (zaštitniku) kolegije (udruženja)

Zapovjednika

....

Visina slova u svim redovima je 3,5 cm ,osim u trećem redu, gdje je visina 4 cm. Oblik slova je karakterističan za III stoljeće. Karakteristična je i pojava hipertrofije gornjih dijelova slova A, F, M, a naročito kod E, koja se javlja upravo u III vijeku, te se spomenik datira u III stoljeće.²⁵

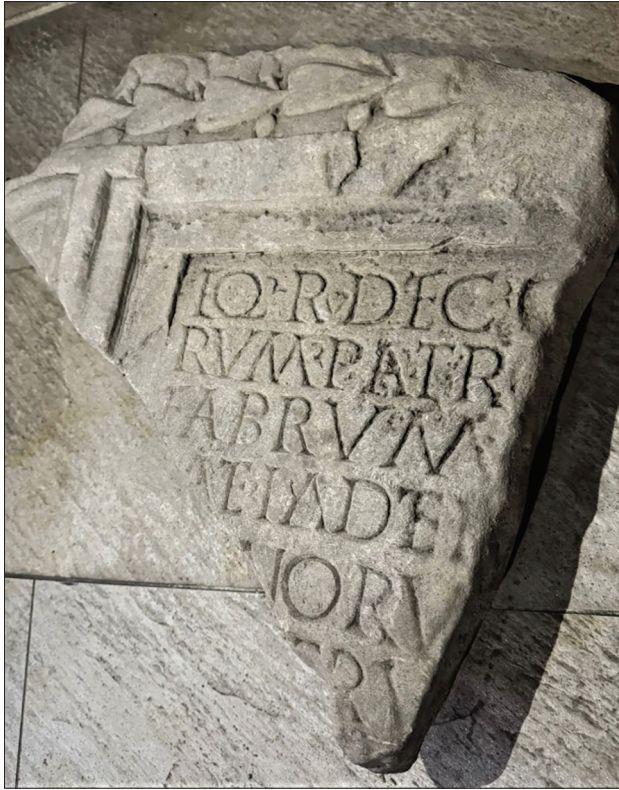
Prema Sergejevskom, sačuvani prvi red nije početak teksta, nego je ispred toga bilo ime pokojnika, koje je zauzimalo dva ili tri reda. Zvanje *equus romanus* je išlo iza imena, baš kao i *clarissimus vir*. Vrlo je moguće da je pored imena pokojnika bilo više imena, poput imena njegovog oca, brata i sl., jer s desne strane nedostaje više slova.²⁶

U prvom i drugom redu je dopuna ime kolonije, a prema broju slova Sergejevski je dopunio SALONA | RVM.

Značaj spomenika se ogleda u spomenu nepoznatog dekuriona, gradskog vijećnika, što nas navodi na zaključak da je u Višnjici postojao grad municipalnog ranga s dekurionom na čelu. U prilog ovoj tezi ide i činjenica da je u tom periodu Višnjica bila centar rudarstva, te se u najvećem procentu iskopavala ruda zlata na ovom prostoru, pa tako je vrlo vjerovatno da se i razvoj kompletnog područja odigrao s razvojem rudarstva.

²⁵ Ibidem, 121.

²⁶ Ibidem.

Sl. 1. Ulomak spomenika iz Gromiljaka

2. Rimski žrtvenik / oltar iz Lisova

Rimski žrtvenik / oltar iz Lisova je pronađen 1987. godine u Lisovu na napuštenom muslimanskom groblju, poznatom kao “svatovsko groblje”.²⁷ Nakon pronalaska je donesen u Zavičajni muzej – Visoko te je tu i danas pohranjen.²⁸ Spomenik je bio prelomljen na dva dijela, pa je naknadno, 2010. godine, sastavljen. Na pronađenom lokalitetu spomenik se nije prvobitno nalazio, nego mu je to bio sekundarni položaj, vjerovatno služeći kao baza za nišane, na šta ukazuju pronađene rupe sa stražnje strane spomenika. Visina spomenika iznosi 1,20 m, širina: 0,70 m, debljina: 0,27 m i datira se u III stoljeće.

²⁷ Bojanovski 1984: 74.

²⁸ Donesen i zaprimljen u Muzej 24. 6. 1978. godine, nakon što je pronađen na posjedu Nike (Joze) Vujice u selu Baskije (prema Ulaznoj knjizi ZMV).

Natpisno polje spomenika je uništeno, pa je njegov sadržaj ostao nepoznat. Međutim, forma spomenika i njegovih reljefnih ukrasa je zanimljiva i bez analogija u širem prostoru.

Baza spomenika i streha su visoko odvojene profilacijama od korpusa. Kruna žrtvenika bogato je profilirana i ukrašena šestokrakom rozetom, a sa strana lozicom. Od natpisnog polja odvojena je višestrukom profilacijom (22 cm), jednako kao i baza (23,5 cm). Figuralni reljefi na bočnim stranama oltara predstavljaju Dijanu, božicu šuma i lova, na desnoj, i Silvana, vrhovno božanstvo Ilira, na lijevoj strani. Dijana je prikazana kao figura golog ramena, s pletenicama, s rubovima dvodijelne haljine na ramenima, a na nogama su joj čizme ili opanke. Na lijevoj strani je Silvan, na čijoj figuri se uočavaju još samo kozije noge. Generalno su reljefi jako loše očuvani pa je teže dati detaljniju ikonografsku i stilsku analizu, mada se prema ovome može zaključiti da je spomenik izrađen u domaćoj radionici u autohtonom ilirskom stilu III stoljeća.

Zasigurno se ne može ustanoviti porijeklo ovog spomenika, moguće je da je bilo s nekog obližnjeg antičkog lokaliteta, ili je ipak s nešto veće udaljenosti, iz nekog naselja povezanog putem s Radovljem / Lisovom, kao što su tada bili Ilidža (Sarajevo) ili Kiseljak i Travnik. Ovaj spomenik predstavlja jedinstven primjerak prisutnosti rimskih kultova i religije na užem području Visokog. Također, ovaj kult je bio jedan od zastupljenijih na prostoru Ilirika i, prema Imamoviću, omiljeni kult Ilira, jer je svojim karakterom najviše odgovarao religioznoj predstavi Ilira.²⁹

²⁹ Imamović 1977: 64–70.

Sl. 2. Rimski žrtvenik iz Lisova

Sl. 3. Bočne strane žrtvenika iz Lisova

3. Fragmenti stele – Karaula, Kakanj

Fragmenti ovog nadgrobnog spomenika su u Zavičajni muzej – Visoko pristigli 1989. godine tokom mjeseca marta ili aprila.³⁰ U Muzej ih je donio Slaviša Perić, kustos arheolog, te je u ulaznoj knjizi zabilježeno da je donio osam fragmenata ove stele, međutim, trenutno se u lapidariju nalaze tri fragmenta.

U pitanju su različiti kameni fragmenti stele s plastičnom dekorativnom profilacijom i fragmentarno očuvanim likovnim kompozicijama iz kasnoantičkog perioda. Gornji desni fragment spomenika prikazuje dio reljefa s vjerovatno nekom tkaninom, što može ukazivati na odjeću ili stilizaciju koja se koristila u rimskoj skulpturi i arhitekturi, dok donji fragment ima reljefne ukrase u vidu geometrijskih ili floralnih motiva, a prikaz nalikuje na grozdove, što se može povezati s Dionizijevim kultom za koji su vezani simboli vina, plodnosti. Preostali prikazani fragment na slici 4 pokazuje skupljenu ljudsku šaku s uperenim kažiprstom, tako da postoji mogućnost da je na steli prikazana antropomorfna figura, koja se čak može povezati i s Dionizijem. Fragmenti pripadaju najvjerovatnije IV–V stoljeću.

U literaturi se ne spominju ulomci ove stele, kako u izvještaju s iskopavanja objavljenom 1986, tako ni u onim kasnijim. Lokalitet s kojeg potiče spomenik – Karaula – antički je lokalitet na prostoru Kakanja, na kojem su pronađeni ostaci rimske vile. Na ovom prostoru nisu izvršena sistematska istraživanja jer se na lokalitetu počela vršiti eksploatacija uglja, dnevnog kopa rudnika Kakanj, pa je ovaj arheološki značajan lokalitet za pregled perioda kasne antike na ovom prostoru ostao neistražen.

Međutim, zahvaljujući prethodno obavljenim istraživanjima, poznato je da se na ovom lokalitetu prvobitno nalazila antička vila rustika, nastala u 2–3. st., pa je potom transformisana u odbrambeni objekat, oko 4–5. st., sa sagrađene najmanje četiri odbrambene kule na uglovima ove vile. S tom odbrambenom funkcijom, vila je pripala utvrđenom tipu vila rustika – kastron.³¹ Cilj odbrambene funkcije ove vile jeste prvobitno odbrana teritorije tog područja, zatim odbrana komunikacija i utvrđena vila u koju bi se u slučaju opasnosti moglo skloniti i okolno stanovništvo. Analogija ovakve vile pronalazi se u Mogorjelu.

³⁰ Ulazna knjiga Zavičajnog muzeja – Visoko, r. br. 412.

³¹ Paškvalin 1991: 143.

Sl. 4. Fragmenti stele – Karaula, Kakanj

4. Kanelirani stup iz Mokronoga kod B. Mahale

Stub je pronađen na lokalitetu Mokronozi kod B. Mahale, prilikom izgradnje peradarskog kompleksa firme “Brovis” d. d. tokom 1967. godine. Tokom te gradnje uništeno je sve ono što se nalazilo pod tovljštima 1 i 2 te pod trafo-stanicom. Tom prilikom je pronađeno mnogo antičkih nalaza, kako površinskih tako i onih koji su se nalazili nešto dublje. Na površini su se nalazili veliki komadi opeke, krovne, zidne i šuplje opeke (*tubulus*), koja se koristila za zagrijavanje prostorija, te keramike i drugog građevinskog materijala. Među njima su pronađeni i arhitektonski ostaci, dva dijela kaneliranog stuba. Stub, prelomljen u dva dijela, kao takav je dospio u Zavičajni muzej – Visoko. Riječ je o fragmentima stuba većih dimenzija, čiji prečnik iznosi 30 cm, a ukupna dužina oba dijela je cca 1 m, što prema proporcijama ukazuje na to da je bio značajnih dimenzija, odnosno ukazuje na reprezentativnu i značajnu funkciju građevine. Vjerovatno je to bila značajnija vila rustika, jer se pretpostavlja da je u pitanju rimsko naselje, ali ne treba odbaciti mogućnost i da je bila neka javna građevina. Stub posjeduje kanelure, koje su tipične za rimske i grčke arhitektonske stilove, ali bez kapitela ili baze stuba ne može se utvrditi da li je riječ o dorskom, jonskom ili

korinjskom stilu. Detaljnija istraživanja lokaliteta ili makar geofizička snimanja dala bi vjerodostojniju sliku i kontekst ovog lokaliteta. Smatra se da je materijal s ovog lokaliteta korišten prilikom gradnje moderne ceste koja prolazi pokraj naselja pa je na taj način velika količina raznesena s primarnog mjesta i uništena.

Informacija o prispjeću spomenika u Zavičajni muzej – Visoko nema u Ulaznoj knjizi Zavičajnog muzeja.

Sl. 5. Kanelirani stup, Mokronozi

5. Fragment epigrafskog spomenika, Višnjica

Ovaj antički spomenik je pronađen u Višnjici kod Kiseljaka, ali informacija o načinu prispjeća spomenika u Zavičajni muzej – Visoko ili načinu pronalaska nema. Fragment se nalazi u lapidariju Zavičajnog muzeja – Visoko.

Fragment spomenika je vrlo sitan, a uz nedostajanje informacija o porijeklu, teško je odrediti njegovu ulogu i značenje. Sastoji se od

djelimično očuvanog natpisnog polja, od kojeg se uočavaju sljedeća slova:

R .. O ..

DE FV..

NN ...

NV ...

Natpis treba čitati:

[-----]

R I?I? O

de fu(ncto)

ann(orum? [----])

me(rito?) [----]

Prema navedenom dijelu očuvanog teksta, nije moguće ustanoviti njegovo značenje. Pored epigrafskog dijela, lijeva strana fragmenta prikazuje ornamentalne motive, najvjerojatnije formu biljnog ukrasa, koji je vrlo čest prikaz u rimskoj arhitekturi. Ornament je simetričan, a spiralni oblik ukazuje na utjecaj klasične rimske dekoracije. Zanimljivo je da, iako je fragment jako malih dimenzija (dužine 25 cm, širine 32 cm), njegova debljina iznosi 18 cm, što sugeriše o masivnosti ovog spomenika, odnosno da je vjerovatno u pitanju dio važnog spomenika ili građevine. Prema kontekstu lokaliteta na kojem je pronađen može se dovesti u vezu s rudarstvom, jer je Višnjica predstavljala izuzetno značajan lokalitet za eksploataciju rude zlata u rimskom dobu, pa spomenik može sadržavati informacije o imenima, titulama ili službama osoba vezanih za rudarstvo, baš kao i prethodno spominjani fragment spomenika iz Gromiljaka. Također, vidljivo lomljenje spomenika ukazuje ili na njegovu sekundarnu upotrebu ili na stradanje uslijed prirodnog oštećenja.³²

³² U literaturi nema podataka o ovom spomeniku – neobjavljen spomenik.

Sl. 6. Fragment spomenika iz Višnjice

6. Rimski oltar iz Dabravina, Vareš

Literatura: ILJug I, 0165 (B) = *CIL* 03, 13868; Radimsky 1894: 85; Mesihović 2011: 143; EHD 033139 = EDCS-31900015 = *LUPA* 30347.

Odlomak are je pronađen u ostacima kasnoantičke bazilike u Dabravinama. Prvenstveno je otkrivena 1891. godine u temelju oltarne pregrade³³ te je ostavljena na licu mjesta, da bi se 1954. godine tokom revizionih iskopavanja pronašla u centru apside.³⁴

O načinu prispjeća u Zavičajni muzej – Visoko nema informacija, ali je poznato da se druga polovina ovog spomenika nalazi u Zemaljskom muzeju BiH.³⁵

Ari nedostaje lijevi i donji dio spomenika. Gornji dio je vjerovatno imao sims, koji je otesan, a zatim je napravljeno udubljenje dimenzija

³³ Radimsky 1892: 386.

³⁴ Sergejevski 1956: 30.

³⁵ Bojanovski 1984: 74.

22 x 18 cm koje je sačuvano te je vjerovatno služilo za usađivanje bazamenta pregrade.³⁶

Ispod udubljenja, na glavnom dijelu spomenika, na natpisnom polju očuvana su slova

M [I (ovi) O(ptimo) M(aximo)] / ...

AVI [tus ?...]

P (?)

Visina slova je 6,5 cm, a oblik slova odgovara III stoljeću, vjerovatno prvoj polovini.

Desna bočna strana je također prilično nastradala, gornji dio, koji je vjerovatno predstavljao gesims, otesan je. Ispod toga se nalazio reljef nekog predmeta, koji je također otesan, ali se čini da je predstavljao oblik orla raširenih krila. Lijeva bočna strana je izglađena, vjerovatno je bila otesana i služila kao lice u temelju pregrade.

Na drugoj polovini ovog spomenika nalazi se prikaz Jupitera na pijedestalu u njegovom običnom stavu. Jupiter stoji *en-face*, ima skriptu u lijevoj, a munju u desnoj ruci, koja je spuštena. Plašt mu je prebačen preko lijeve ruke. Lik orla koji se nalazi inače kod Jupitera na ovom spomeniku se ne pronalazi, ali je vjerovatno taj dio bio predstavljen na dijelu spomenika koji se nalazi u Zavičajnom muzeju – Visoko.³⁷

Postavlja se pitanje o porijeklu ovih rimskih spomenika na srednjovjekovnom lokalitetu, jer u blizini nema rimskih nalazišta, a nije utvrđen ni kontinuitet naseljavanja lokaliteta, tako da su ovo najvjerovatnije pojedini ulomci rimskih spomenika koji su doneseni na lokalitet i iskorišteni u sekundarne svrhe gradnje crkve.

³⁶ Sergejevski 1956: 30.

³⁷ Ibidem, 31.

Sl. 7. Odlomak are, Dabrovine

7. Fragmenti stele

O ovom spomeniku ne postoje podaci ni u Ulaznoj knjizi Muzeja, ni u Inventarnoj knjizi.³⁸ Spomenik se nalazi u lapidariju, bez ikakvih informacija osim naziva uz spomenik. Riječ je o fragmentu spomenika koji predstavlja stelu s uočljivim reljefnim antropomorfnim prikazom. Nepravilnog je pravougaonog oblika, što ukazuje na oštećenja, koja su posebno vidljiva s bočne desne strane, te se pored toga primijete i tragovi vještačke obrade i oblikovanja. Materijal izrade je vapnenac, što predstavlja karakterističan materijal za izradu rimskih spomenika. Dimenzije spomenika su: širina 40 cm, dužina 48 cm i debljina 18 cm. Na prednjoj strani spomenika se naziru ljudske figure, jedna u gornjem

³⁸ U literaturi nema podataka o ovom spomeniku – neobjavljen spomenik.

dijelu spomenika, a jedna u centralnom dijelu. Za gornju figuru se teško može odrediti šta tačno predstavlja zbog stepena oštećenosti, ali u središnjem dijelu se uočava ljudska figura većih dimenzija, s jasno istaknutim licem i tijelom te naborima odjeće. Na rubovima se ističe okvir spomenika, u vidu arhitektonskih elemenata. S obzirom na to da ne postoje podaci o kontekstu i lokalitetu pronalaska ove stele, detaljniji zaključci ne mogu biti izvedeni.

Sl. 8. Fragment stele

8. Kameni polustup, Dvor

Polustup je pronađen u selu Ginje, kod Kralupa, prilikom obrade oranice u vlasništvu Ahmeta Džafića. U knjizi *Visoko i okolina kroz historiju 1* objavljeno je da je polustup pronađen u vremenskom okviru objavljivanja knjige (1984), odnosno nekoliko godina prije, pa se vrijeme otkrića može smjestiti u 1980-e godine.³⁹ Informacije o prispjeću u Muzej ne postoje u ulaznoj knjizi, niti je predmet inventarisan. U ulaznoj knjizi se spominju fragmenti tegule, imbreliisa i cigle 1963. g.,⁴⁰ koji su pronađeni na istom lokalitetu.

³⁹ Bojanovski 1984: 71.

⁴⁰ Ulazna knjiga ZMV, r. br. 35.

Polustup je bio dio građevinskog objekta, ugrađen u neki objekat, jer se sačuvao trag maltera na njemu. Dosta dobro je obrađen polustup, dug 2,35 m, širine pri vrhu 0,25 m, pri dnu 0,33 m, dok mu je debljina 12,5 cm.

Tom prilikom su pronađeni i ostaci rimske keramike, crijepa te zidnih opeka, kamena, krečnog maltera i dr. Pronalazak ovih nalaza svjedoči o postojanju antičkog naselja na području Ginja, a prema površini na kojoj se pronalazio materijal, smatra se da je naselje bilo veličine oko 120 m dužine i 100 m širine. Ispod naselja je bila rimska cesta, koja je vezala Visočko polje s Ilidžom na Sarajevskom polju. O rimskom naselju u Ginju postoji još jedino zabilješka V. Radimskog, koji je ovdje uočio temelje zidova s mnogo krovnog crijepa i ulomaka keramike razasutih po lokalitetu. Pored toga, postoji mišljenje da se ovdje nalazila i kasnoantička bazilika, ali to nije potvrđeno jer iskopavanja na ovom prostoru nisu vršena.

Sl. 9. Kameni polustup, Dvor

9. Replika spomenika Ulpije Prokule, Breza

Literatura: ILJug III, 1582 = Bojanovski 1988: 146, fn. 15; Rendić-Miočević 1989: 631; Paškvalin 1992–1995: 97–96; Škegro 1997: 102; Paškvalin 2000: 194; Mesihović 2011: 72–77; Paškvalin 2012: 35; Grbić 2014: 145; EDCS-10100574 = HD 033867 = LUPA 23306.

Sl. 10. Replika spomenika Ulpije Prokule iz Zavičajnog muzeja – Visoko

Spomenik je pronađen 1930. godine, u suhozidu oko kasnoantičke bazilike na Crkvinama, u neposrednoj blizini današnjeg urbanog središta Breze, u više komada. Ovdje se nalazio u sekundarnoj upotrebi, premješten vjerovatno s obližnjeg lokaliteta (moguće s Kamenjače). Original spomenika se nalazi u Zemaljskom muzeju u Sarajevu, dok je replika izrađena i postavljena u Zavičajni muzej – Visoko. Podaci o periodu izrade ove replike nisu pronađeni, ali prema riječima uposlenika ZMV, replika je postojala i prije početka 2000. godine.

Na prednjoj strani spomenika se nalazi natpisno polje koje je prilično izlizano i oštećeno, ali se natpis donekle može rekonstruisati:

Ulpiae T(iti) f(iliae)	VLPIAE T F
Proculae an(norum) XX	PROCVLAE AN XX
T(itus) F(lavius) Valens Varron(is)	T F VALENS VARRON
f(ilius) princeps Desitiati(um)	F PRINCEPS DESITIATI
et Aelia Iusta	ET AELIA IVSTA
Scenobar[bi f(ilia)]	SCENOBAR[]
[-----	[

te se prevodi:

Ulpiji i Prokuli, godina 20, Tit Flavije Valens Varonov sin, princeps Dezitijata i Elija Justa kćerka? Skenobarda?

Ili:

Ulpiji Prokuli, kćeri Titovoj, staroj dvadeset godina, Valens, Varonov sin, prvak Desitijata i Elija Justa, kći Scenobarba...

Na desnoj strani spomenika se nalazi u reljefu prikazan Krilati genij s oborenom bakljom, dok je lijeva bočna strana uništena.

Značaj ovog spomenika je višestruk. Veliki naučni značaj spomenika ogleda se u pojavi imena princepsa Desidijata, *Valens Varronis princeps Daesitiatum*, zbog čega se može pouzdano odrediti teritorija zajednice (*civitas*) Desidijata, kojima je Breza bila, očito, jedan od značajnijih centara. Zbog toga se ovaj spomenik smatra historijskim

izvorom.⁴¹ Sljedeći značaj se ogleda u postojanju mogućnosti pripisivanja Kamenjače, antičke nekropole u Brezi, nekropoli Desidijata, te da je s tog lokaliteta spomenik dopremljen za izgradnju bazilike. Datacija spomenika se može vršiti preko natpisa, tj. imena Elije Justa (*Aelia Ivsta*), preko gentilnog imena *Aelius*, koje je rimsko građanstvo dobilo u vrijeme vladavine cara Hadrijana (117–138. g.) ili njegovog nasljednika Antonina Pija (138–161), tako da spomenik nije stariji od 118. godine, te se datira u II stoljeće.⁴²

Sl. 11. Original spomenika u Zemaljskom muzeju

⁴¹ Bojanovski 1974: 185.

⁴² Mesihović 2021: 9.

10. Rimska podna cigla, Radovlje

Kao zadnji navedeni element lapidarija Zavičajnog muzeja – Visoko navest ćemo rimsku podnu ciglu pronađenu u Radovlju. Ona predstavlja slučajni nalaz, koji je otkriven prilikom kopanja temelja za izgradnju pomoćnog objekta, a u Muzej ju je donio šumar Slavko Kujača iz Visokog. Predstavlja reprezentativan primjerak rimskog građevinskog materijala korištenog za podne površine rimskih vila, javnih zgrada termi ili dvorišta. Mogla je biti korištena u okviru sistema podnog grijanja, *hypocaustum*, ili dio običnih podnih površina, među kojima su također bili i mozaici, te, pored ovoga, u nekim slučajevima korištena je u povezanim strukturama za odvod vode, zajedno s tegulama i drugim keramičkim elementima. Dimenzije cigle su 30 x 25 x 5 cm, što je čini pogodnim pravougaonim oblikom za postavljanje i slaganje u podne konstrukcije. Relativno je očuvana, s manjim tragovima korištenja, prepoznatljive crvenkaste boje. Međutim, i ovaj, kao i svi ostali nalazi, predstavlja slučajno otkriveni nalaz, zbog kojeg nikakve detaljnije analize nije moguće vršiti. Uz adekvatna arheološka istraživanja na području Radovlja mogla bi se dobiti jasna i preciznija slika rimskog života na ovim lokalitetima koji je, sudeći prema dosadašnjim, slučajno pronađenim nalazima, bio razvijen i značajan.

Sl. 12. Rimska podna cigla

Zaključak

Prema evidentiranim antičkim lokalitetima na prostoru Visokog i okoline, te navedenim analizama spomenika zastupljenih u lapidariju JU Zavičajni muzej – Visoko, može se zaključiti da je područje Visokog i okoline u antičkom periodu bilo naseljeno i uključeno u šire društvene i kulturne tokove tog doba, ali zbog nedostatka arheoloških istraživanja još uvijek nije moguće detaljnije rekonstruisati sliku života na ovom prostoru.

Iako se može nadati da će buduća arheološka istraživanja donijeti nove spoznaje i eventualno potvrditi urbanizacijske procese na ovom području, prema trenutno dostupnim arheološkim podacima, lokaliteti na području Visokog ne potvrđuju postojanje urbanih naselja u antičkom periodu, niti bilježenje javnih rimskih objekata poput foruma, bazilika ili termi, niti su pronađeni ostaci ulične mreže, gradskih bedema i sl. Svi rimski lokaliteti, osim Sviba, samo su rekognoscirani, ali uz detaljniju sistematizaciju i analizu otkrivenih lokaliteta omogućava se preliminarno sagledavanje šire slike rimskog prisustva na ovim prostorima. Postojeći nalazi ukazuju na značaj ovog prostora unutar mreže rimskih komunikacija, ekonomskih aktivnosti i kulturnih uticaja, uprkos nedostatku sistematskih istraživanja. Određeni lokaliteti, poput Sviba, i možemo navesti i Mokronoga, te nalazi iz Zavičajnog muzeja – Visoko, svjedoče upravo o razvijenijim infrastrukturama te o prisutnosti rimskih kultova i prilagodbi lokalnog stanovništva rimskoj kulturi i administraciji.

Poseban značaj u izučavanju imaju epigrafski spomenici, kao najvredniji izvori, koji pružaju uvid u društvene i političke aspekte života tokom rimskog perioda. Jedan od tih je spomenik Ulpiji Prokuli, replika sačuvana u lapidariju, koja ukazuje na povezanost lokalnog plemstva s rimskom hijerarhijom te odaje teritoriju zajednice Desidijata, dok fragment žrtvenika iz Lisova, sa Silvanom i Dijanom, predstavlja sintezu rimskih i lokalnih religijskih elemenata.

Uprkos problemu neistraženosti ovih lokaliteta, prema trenutno raspoloživim podacima može se dovesti do zaključka da je visočko područje u rimskom periodu bilo zasigurno važan centar komunikacije i trgovine. To se može zaključiti i prema putnim pravcima koji su prolazili kroz ovo područje: jedan, glavni putni pravac Salona – Argentaria, imao je ogranak puta koji je vodio do Visokog, a drugi putni pravac,

koji je spajao Sarajevsko sa Zeničkim poljem, prolazio je direktno kroz Visoko, čak pored Sviba i Mokronoga. Prisustvo rimskih vila rustika na Svibama i Mokronogama ukazuje na značaj i na visoko razvijene poljoprivredne i industrijske aktivnosti, uključujući vjerovatno i proizvodnju građevinskog materijala.

Lapidarij Zavičajnog muzeja – Visoko ima ključnu ulogu u očuvanju ovog kulturnohistorijskog naslijeđa, iako su mnogi od nalaza fragmentirani ili sekundarno upotrijebljeni u kasnijim periodima. Njihov broj nije veliki, ali njihova raznovrsnost i karakteristike nude prvi uvid u život, običaje i kulturno-religijske aspekte Rimljana i lokalnog stanovništva. Pronađeni spomenici, poput epigrafskih ulomaka, votivnih oltara, stela i arhitektonskih elemenata, ukazuju na prisustvo rimskog kulturnog i ekonomskog utjecaja na području Visokog i okoline. Međutim, svi spomenici su slučajno pronađeni nalazi, a fragmentacija i nedostatak sistematskih arheoloških istraživanja ograničavaju mogućnost detaljne analize i interpretacije.

Arheološki lokaliteti su zasad samo rekognoscirani, ali već pružaju značajne podatke o prošlosti, što otvara pitanje koliko bi se još vrijednih saznanja otkrilo njihovim sistematskim istraživanjem. Međutim, pored ovoga, postavlja se pitanje i zašto rimski period na području Visokog i okoline do sada nije detaljnije istražen?

Potreba za daljnjim istraživanjem od presudne je važnosti kako bi se stekla potpuniya slika o rimskom periodu na području Visokog. Sistemska arheološka istraživanja mogla bi rasvijetliti još mnoge aspekte rimskog života i utjecaja na ovom području, posebno s obzirom na činjenicu da su mnogi nalazi otkriveni slučajno ili prilikom površinskog rekognosciranja. Ovaj pregled antičkih nalazišta u lapidariju Zavičajnog muzeja – Visoko predstavlja polazište za buduća istraživanja i valorizaciju kulturnohistorijskog naslijeđa ovog kraja, te potvrđuje značaj daljnjih arheoloških istraživanja kako bi se bolje razumjele i rasvijetlile prilike i slika antičkog visočkog područja.

Zaključno, Visoko i okolina predstavljaju vrijedan segment rimske baštine u Bosni i Hercegovini. Kroz daljnja istraživanja i valorizaciju otkrivenih nalaza, ovaj prostor ima potencijal da doprinese širem razumijevanju rimskog perioda kako u Bosni i Hercegovini, tako i na Balkanu.

Radi boljeg pregleda i sistematiziranja u nastavku je prikazan katalog spomenika i nalaza u lapidariju JU Zavičajni muzej – Visoko.

KATALOG RIMSKOG MATERIJALA U LAPIDARIJU
JU ZAVIČAJNI MUZEJ – VISOKO

Redni br.	Slika	Naziv spomenika i lokalitet	Inv. br.	Ul. knj.	Izvori i baze podataka	Opis
1.		Ulomak epigrafskog spomenika Gromiljak-Kiseljak	2359	/	AE 1958, 0067 (B) = ILJug 0-01 00095 HD-019717 EDCS-10000203	Očuvano natpisno polje s bordurom biljnog ornamenta, tekst o rimskom dekurlionu; značaj za istraživanje rudarstva u Višnjici. Pronađen 1954. godine u voćnjaku.
2.		Rimska podna cigla – Radovlje	/	141	/	Pronađena prilikom kopanja temelja za šupu u selu Radovlje kod Visokog, a u Muzej donio šumar Slavko Kujača iz Visokog. Reprezentativan primjerak rimskog građevinskog materijala.
3.		Rimski žrtvenik / oltar iz Lisova	/	222	/	Očuvani reljefi bogova Dijane i Silvana; simbol prisutnosti rimskih kultura na području Visokog; napušteno muslimansko groblje, pronađen 1987.
4.		Fragmenti stele Karaula-Kakanj	/	412	/	Geometrijski i floralni motivi, dio antropomorfnih prikaza; povezano s kasnoantičkom vilom rustikom; fragmenti različitih dimenzija pristigli u Muzej 1989.

5.		Kanelirani stup Mokronozi B. Mahala	/	/	/	Dijelovi stupa većih dimenzija; dio značajne rimske arhitektonske građevine; pronađen tokom gradnje 1967.
6.		Fragment epigrafskog spomenika Višnjica-Kiseljak	/	/	/	Fragment natpisnog polja i biljni ukrasi; moguće povezan s rudarstvom. III st.
7.		Rimski oltar iz Dabravina, Vareš	2336	/	ILJug 0165 (B) CIL 03, 13868. EHD-033139 EDCS-31900015	Fragment oltara s natpisom posvećenim Jupiteru, pronađen u ostacima kasnoantičke bazilike u Dabravinama; pronađen 1891. godine; drugi dio spomenika u Zemaljskom muzeju u Sarajevu; III st.
8.		Fragment stele	/	/	/	Fragment reljefnog prikaza ljudske figure; dio važnog rimskog spomenika; bez informacija o pronalasku

9.		Spomenik Ulpije Prokule, Breza			ILJug III: 1582 EDCS- 10100574 = EHD 033867 = LUPA 23306	Replika spomenika, original u Zemaljskom muzeju u Sarajevu; značajan jer spominje ime princepsa Desidijata, što potvrđuje teoriju da je područje Breze bilo centar ove zajednice; dokaz antičke nekropole Kamenjača. Prikaz Krilatog genija na bočnoj strani; II stoljeće.
10.		Kameni polustup, Dvor, Kralupi	/	/	/	Polustup, dio građevinskog objekta, vjerovatno vile rustike, u sklopu većeg antičkog naselja; slučajno pronađeni nalaz uz brojne površinske nalaze antičkog perioda

Bibliografija

Skraćenice

- AE *L'année épigraphique published in Revue Archéologique and separately (1888-).*
- ANUBiH Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- CBI Centar za balkanološka ispitivanja, Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
- CIL 03 *Corpus Inscriptionum Latinarum III*, ur. Th. Mommsen, Supplementa 1889–1902, Berlin 1873.
- EHD Epigraphische Datenbank Heidelberg (Service provider: Heidelberger Akademie der Wissenschaften). <http://edh-www.adw.uni-heidelberg.de/home?&lang=de>
- EDSC Epigraphik Datenbank Clauss/Slaby (Frankfurt). http://db.edcs.eu/epigr/epi_de.php
- ILJug *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMXL e MCMLX repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 5, Ljubljana 1963. (št. 1–451); *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt* (ed. A. et J. Šašel), Situla 25, Ljubljana 1986. (št. 1223–3128).
- LUPA *Ubi Erat Lupa*, Bilddatenbank zu antiken Steindenkmälern. <https://lupa.at/#finding,45.6304,12.3926,6>
- SANU Srpska akademija nauka i umjetnosti
- ZMV Zavičajni muzej – Visoko

Izvori

- Cassius, Dio (1954): *Dio's Roman history*, ur. E. Cary, LCL, Cambridge (Mass.).
- Inventarna knjiga Zavičajnog muzeja – Visoko, *Arheologija* 1954–
- Ulazna knjiga Zavičajnog muzeja – Visoko.

Literatura

- Anđelić, P. (1979): “Krunidbena i grobna crkva bosanskih vladara u Milima (Arnautovićima) kod Visokog”, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, Arheologija* XXXIV, Sarajevo, 183–247.

- Bojanovski, I. (1973): "Rimska cesta dolinom Bosne i njezina tipografija", u: Ibrahimpašić, F. (ur.), *Radovi sa simpozijuma Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura*, Muzej grada Zenice, Zenica, 393–414.
- Bojanovski, I. (1974): *Dolabelin sistem cesta u rimskoj provinciji Dalmaciji*, Djela XLVII, CBI 2, ANUBiH, Sarajevo.
- Bojanovski, I. (1984): "Razdoblje rimske uprave", u: Anđelić, P., Bojanovski, I., Čović, B., Marijanović, B., *Visoko i okolina kroz historiju I, Prehistorija, antika i srednji vijek*, Skupština opštine Visoko, Visoko, 49–99.
- Bojanovski, I. (1988): *Bosna i Hercegovina u antičko doba*, Djela LXVI, CBI 6, ANUBiH, Sarajevo.
- Filipović, M. S. (2002): *Visočka nahija*, MAK, Visoko.
- Grbić, D. (2014): *Plemenske zajednice u Iliriku – predurbane administrativne strukture u rimskim provincijama između Jadrana i Dunava (I–III vek)*, Posebna izdanja 125, Balkanološki institut, SANU, Beograd.
- Imamović, E. (1977): *Antički kulturni i votivni spomenici na području Bosne i Hercegovine*, Sarajevo: Veselin Masleša.
- Kujundžić, J. (1970): "Crkva sv. Nikole u Visokom. Krunidbena i grobna crkva bosanskih kraljeva", *Dobri pastir: Glasilo Udruženja katoličkih sveštenika SR Bosne i Hercegovine XIX–XX*, Zagreb, 171–184.
- Mazalić, Đ. (1954): "Visoki – bosanski grad srednjeg vijeka", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, Arheologija IX*, Sarajevo, 227–253.
- Mesihović, S. (2011): *Antiqvi homines Bosnae*, Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Mesihović, S. (2021): *Iliri – Postanci*, Udruženje za proučavanje i promoviranje ilirskog naslijeđa i drevnih civilizacija BATHINVS, Sarajevo.
- Omerčević, B.; Imamović, M. (2018): "Rimska putna komunikacija Salona – Argentaria", *Historijska misao IV*, Filozofski fakultet Univerziteta u Tuzli, Tuzla, 11–39.
- Pašalić, E. (1960): *Antička naselja i komunikacije u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej u Sarajevu, Sarajevo.
- Paškvalin, V. (1991): "Zaštitna iskopavanja na antičkom lokalitetu Gromile u Kaknju", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija 46*, Sarajevo, 131–155.
- Paškvalin, V. (1992–1995): "Prilozi proučavanju ilirsko-panonskog plemena Dezitijati i njegovog teritorija u krajevima srednje Bosne u predrimsko i rimsko doba", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine, Nova serija, Arheologija 47*, Sarajevo, 93–117.

- Paškvalin, V. (2000): "Ilirsko-panonsko pleme Desidijata srednje Bosne u rimsko doba i rekognosciranje njihova područja", *Godišnjak XXXI*, CBI 29, ANUBiH, Sarajevo, 191–241.
- Paškvalin, V. (2012): *Antički sepulkralni spomenici sa područja Bosne i Hercegovine*, Djela LXXXIII, CBI 9, ANUBiH, Sarajevo.
- Radimsky, V. (1892): "Crkvena razvalina kod Dabravine u kotaru visočkom u Bosni", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine* IV (I), Sarajevo, 373–387.
- Radimsky, W. (1894): "Die Kirchenruine von Dabravina im Bezirke Visoko", *Wissenschaftliche Mitteilungen aus Bosnien und der Herzegowina* 2, Sarajevo, 73–86.
- Rendić-Miočević, D. (1989): *Iliri i antički svijet*, Split: Književni krug.
- Sergejevski, D. (1956): *Bazilika u Dabravini (Revizija)*, *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova serija, Arheologija XI, Posebno izdanje, Sarajevo.
- Sergejevski, D. (1957): "Epigrafski nalazi iz Bosne", *Glasnik Zemaljskog muzeja Bosne i Hercegovine*, Nova serija, Arheologija XII, Sarajevo, 109–125.
- Silajdžić, T. (2020): "Lokalitet Svibe u Gornjem Moštru kod Visokog u svjetlu prvih arheoloških istraživanja", *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* 1 (1), Visoko, 37–67.
- Silajdžić, T. (2022): "Svibe – prilozi istraživanju rimske antike na području centralne Bosne", *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* 2 (1), Visoko, 72–109.
- Šaćić Beća, A.; Mesihović, S.; Veletovac, E. (2021): *Magični svijet Ilira: historija zaboravljene civilizacije*, Mladinska knjiga Sarajevo.
- Škegro, A. (1997): "Inscriptiones latinae et graecae Bosniae et Hercegovinae", *Opuscula Archaeologica* 21, Zagreb, 85–116.
- Veletovac, E. (2023): "Prostor Bosne i Hercegovine u predrimsko doba do konačnog rimskog osvajanja", u: Brigić, Dž.; Veletovac, E., *Historija Bosne i Hercegovine: Tom I – Prostor Bosne i Hercegovine u prahistoriji i antici*, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo.

Slikovni prikazi

Slika 1: Ulomak spomenika iz Gromiljaka (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 2: Rimski žrtvenik iz Lisova (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 3: Bočne strane žrtvenika iz Lisova (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 4: Fragmenti stele Karaula (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 5: Kanelirani stub, Mokronozi (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 6: Fragment spomenika iz Višnjice (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 7: Odlomak are, Dabravine (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 8: Fragment stele (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 9: Kameni polustup, Dvor (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 10: Replika spomenika Ulpije Prokule iz Zavičajnog muzeja – Visoko (snimila A. Šabanija Softić)

Slika 11.: Original spomenika Ulpije Prokule u Zemaljskom muzeju (Mesiho-
vić 2011, 71)

Slika 12: Rimska podna cigla (snimila A. Šabanija Softić)

Summary

Visoko in the Roman Period through the Lapidarium of the Heritage Museum in Visoko

The paper presents a comprehensive analysis of ancient sites and Roman monuments identified in the wider Visoko area, with particular emphasis on the material preserved in the lapidarium of the Visoko Heritage Museum. Beginning with a historical overview of the Roman expansion into the territory of present-day Bosnia and Herzegovina in the early 1st century AD, the author highlights the strategic significance of Visoko's geographical position, which lay along key communication routes linking the interior of the province of Dalmatia with the major administrative and economic centers of the Roman Empire.

Although the ancient period of this region remains insufficiently explored in comparison to prominent coastal and inland centers such as Salona or Naronna, numerous accidental archaeological finds indicate the existence of settlements, villas, road networks, and economic activities typical of the Roman period. Particularly noteworthy are the sites of Mokronoge, Radovlje, Vratnica, and Mile, where architectural remains, building materials, elements of ceramic production, as well as evidence of hypocaust heating systems and *villae rusticae*, have been documented. The most significant recently investigated site is Svibe, near Moštre, where a combination of archaeological excavations and geophysical surveys revealed the foundations of a large, fortified *villa rustica* with associated production facilities, establishing this site as one of the most important in Central Bosnia.

The paper emphasizes that nearly all Roman sites in the Visoko region were identified exclusively through surface survey, without systematic archaeological investigation, thereby significantly constraining the reconstruction of the Roman presence. Many sites have likely been destroyed by modern construction, agricultural activities,

or the secondary reuse of materials as *spolia* during the medieval and modern periods. The second focus of the paper is the lapidarium of the Visoko Heritage Museum, which houses ten Roman monuments, ranging from epigraphic and votive to architectural and funerary pieces. Although highly fragmented and discovered by chance, these monuments originate from Visoko, Breza, Kiseljak, Radovlje, Kakanj, and Vareš and constitute crucial material evidence of the Roman presence, cultural influences, and religious practices in the region. Among the most significant pieces are the altar from Lisovo, featuring depictions of Diana and Silvanus; the epigraphic fragment from Gromiljak, which confirms the existence of a Roman *decurion* and a mining centre in Višnjica; the late antique stela fragments from Karaula; and the replica of the monument dedicated to *Ulpia Procula* from Breza – a key historical source attesting to the existence of the *civitas* of the *Daesitiates* and their local elite.

Architectural fragments, such as the fluted column from Mokronoge and the half-column from Ginje, further attest to the existence of prestigious buildings, likely *villae rusticae* or public structures. The Roman floor tile from Radovlje likewise indicates sophisticated infrastructural and craft activities. In conclusion, the paper demonstrates that the Visoko area during the Roman period was far more dynamic and developed than current archaeological documentation suggests. Although fragmentary, the preserved material attests to a complex network of settlements, economic activities, cult practices, and road networks. The author underscores the need for systematic archaeological excavations to facilitate a more comprehensive reconstruction of Roman life in this region and contribute to the further valorization of its cultural and historical significance.

Tarik Silajdžić

Nekoliko rimskih i osmanskodobnih kamenih nalaza iz sekundarnog konteksta na području Visokog

Apstrakt: U radu se obrađuje nekoliko kamenih ulomaka koji su u proteklom periodu evidentirani na širem prostoru Visokog, a nalaze se u sekundarnoj upotrebi. U pitanju je miljokaz rimskog cara Tacita iz lapidarija Franjevačkog samostana u Visokom te skupina kamenih ulomaka iz naselja Mulići koja datira iz osmanskog perioda. Skupina ulomaka iz Mulića prvi put se obrađuje u stručnoj literaturi, dok se miljokaz cara Tacita donosi na nešto širem osnovu uz novi fotomaterijal.

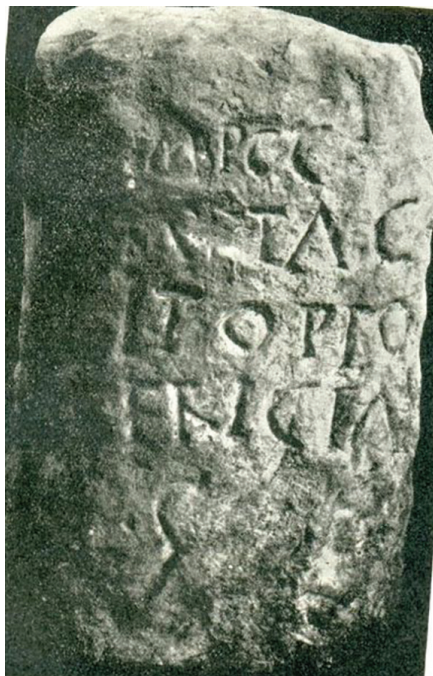
Ključne riječi: Visoko, franjevački samostan, kamena plastika, ulomci, Mulići, miljokaz

Tokom terenskih arheoloških istraživanja, vrlo često dolazi do usputnih nalaza koji, iako nisu neposredni cilj istraživanja, mogu pružiti dragocjen uvid u širi kontekst jednog prostora. To mogu biti obični fragmenti keramike, ostaci arhitekture, metalni predmeti ili drugi tragovi nekadašnjih aktivnosti koji izlaze na vidjelo prilikom pripremnih ili pomoćnih radova (čišćenja terena, trasiranja puteva) na jednom području. Ovakvi nalazi, iako ponekad fragmentarni i van svog izvornog konteksta, doprinose razumijevanju svakodnevnog života, sekundarne upotrebe prostora te složenih kulturnih slojeva koje jedno područje krije.

Sticajem različitih okolnosti, na užem području Visokog u proteklom periodu došlo se do pronalaska i evidentiranja određenog broja kamenih eksponata koji su bilo relativno nepoznati stručnoj javnosti. Neki nisu uopće obrađeni u stručnoj literaturi, dok su neki poznati od ranije, ali bez podataka o mjestu trenutnog prebivališta na visočkom prostoru.

Rimski miljokaz iz Franjevačkog samostana

Među brojnim eksponatima historijsko-arheološke vrijednosti koji se trenutno čuvaju u lapidariju Franjevačkog samostana u Visokom, nalazi se i jedan primjerak rimskog miljokaza iz perioda kasnog principata. U pitanju je miljokaz cara Marka Klaudija Tacita (*Imperator Caesar Marcus Claudius Tacitus Augustus*), koji je uočen sasvim slučajno 2018. godine prilikom obilaska podrumskih prostorija samostana (T. I, Sl. 1). Uvidom u stručnu literaturu utvrđeno je da je spomenik evidentiran ranije i da je izvorno s konjičkog prostora (Polje Bijela),¹ međutim, nije bilo poznato da se trenutno nalazi u Visokom. Zbog toga, kao i zbog okolnosti da nije dostupan široj javnosti, donosimo ga ovdje u nešto proširenom obliku, uz nove fotografije. Miljokaz je registrovan u svim relevantnim bazama podataka, od kojih su podaci u EDH bazi (Epigraphic Database Heidelberg), u januaru 2019. godine, ažurirani s novom lokacijom i novom fotografijom.² Miljokaz je visine oko 60 cm i napravljen je od krečnjaka. Natpis se sastoji od ukupno 5 redova i glasi:³

Sl. 1. Originalna fotografija miljokaza Marka Klaudija Tacita (Sergejevski 1934: br. 40, Sl. 40)

Imp(eratori) C(aesari) C[laudio]
Tac-
ito Pio
[f]elici Au[g(usto)]
5 co(n)s(uli)

¹ Sergejevski 1934: 25, Sl. 40.

² CIL 17-04, 00419 = ILJug-03, 02973 = EDCS-10101979 = HD035339. Podatke ustupio autor.

³ Ovim putem izražavam zahvalnost prof. dr. Milanu Lovenjaku (Filozofska fakulteta, Univerza v Ljubljani) na pomoći pri tumačenju natpisa.

Prevod natpisa glasi: Imperatoru, Cezaru, Klaudiju, Pobožnom, sretnom Augustu, konzulu. Čitanje natpisa je u određenoj mjeri otežano budući da je miljokaz pretrpio manja oštećenja. To posebno dolazi do izražaja u posljednjem redu natpisa, koji je dosta blijed i nejasan. Ime cara Tacita navedeno je u skraćenoj formi bez prenomena *Marcus* i u dativskom obliku (*dativ causa*), što odgovara općoj praksi sastavljanja natpisa na miljokazima 3. stoljeća. Slova su nejednake veličine i redovi nisu u potpunosti poravnati, što ukazuje na to da se radi o pismu poznatom kao rustična kapitala (*capitalis rustica*). Poseban oblik rustične kapitale pod nazivom *scriptura actuaria* upotrebljavan je za natpise na vojničkim diplomama na bronci.⁴

Spomenik se datira u kratki vremenski period od 25. septembra 275. godine do juna 276. godine tokom kojeg je Tacit bio na vlasti kao rimski car. Na nešto užu vremensku dataciju upućivalo bi odsustvo titule *Gothicus Maximus* koju je Tacit dobio nakon pobjede nad barbarima, koje je njegov prethodnik car Aurelijan uključio u redove rimske vojske. Pored odsustva ovog imenskog dodatka, spomenik karakterizira i odsustvo milijacije, odnosno brojčane udaljenosti lokacije miljokaza od cestovnog ishodišta (*caput viae*). Činjenica da je pronađen u okolini Konjica, međutim, pouzdano ukazuje na to da se radi o cesti Narona – Sarajevsko polje, koja je preko Nevesinjskog polja povezivala primorje s unutrašnjošću provincije.⁵ Cesta je predstavljala zapravo ogranak velike magistralne komunikacije *Aquileia – Salona – Narona – Dyrrachium – Byzantium/Konstantinopolis*, od koje se odvajala najvjerovatnije u Tasovčićima kod Čapljine.⁶ Cesta se ne nalazi ni u jednom od zvaničnih antičkih putnih itinerara (*Tabula Peutingeriana*, *Itinerarium Antonini*), ali je potvrđena na terenu kroz prisustvo velikog broja arheoloških tragova (ostaci ceste, naselja), među kojima su najznačajniji miljokazi. Ukupno je na trasi ove komunikacije pronađen 61 miljokaz, od čega je 21 imao natpise, dok je samo jedan miljokaz sadržavao podatke i o milijaciji.⁷ Miljokaz iz Visokog za sada je jedini koji je car Tacit

⁴ Matijašić 2002: 33; o nekim skorijim nalazima vojničkih diploma v. Ilkić 2009; Eck i Pangerl 2015b; 2015a; Eck, Mugnai 2016; Matei-Popescu 2016.

⁵ O cesti v. Sergejevski 1948; Bojanovski 1978.

⁶ Bojanovski 1978: 65.

⁷ U pitanju je miljokaz cara Filipa I "Arabljanina (244–249) iz Gornje Bijeke kod Konjica: [I]mp(erator) Caes(ar) / M. Iul(io) Philip[po] / [p(io) f(elici)] Aug(usto) et / M. Iul(io) Phil[ippo] / nob(ilissimo) Caes(ari) / [?]XXII m(ilia) [p(assum)]". Bojanovski 1978: 118–119; CIL 17, 04, 00426 = HD 065587.

podigao na trasi ove komunikacije, a značajan je iz razloga što potvrđuje da je cesta preko Nevesinjskog polja vodila prema Konjicu spajajući liniju Tasovčići – Stjepankrst (Šćepan Krst) – Nevesinje – Konjic.⁸

Kameni ulomci iz Mulića

U selu Mulići, 2 km sjeverno od Visokog, na jednom privatnom posjedu⁹ evidentirana je skupina kamenih ulomaka koja se nalazila u sekundarnoj upotrebi kao elementi prilaza/stepeništa stambenom objektu.¹⁰ Ulomci su raspoređeni u tri različite skupine u krugu od 20-ak metara, a broje ukupno oko 40 komada različitog oblika i dimenzija. Od posebnog interesa je, međutim, nekolicina ulomaka koji svojim oblikom i dekoracijom odstupaju od ostatka skupine i ukazuju na direktnu upotrebu u građevinske, odnosno arhitektonske svrhe. Radi se najvećim dijelom o stubovima i polustubovima, odnosno njihovim fragmentima, s potpuno okruglim profilom ili s ravnim stražnjim dijelom (T. II, Sl. 2–3). Ukupno je identifikovano 9 takvih ulomaka, od kojih je samo jedan bio izolovan, dok su ostali bili grupisani jedan pored drugog i iskorišteni kao svojevrsan stepenik (ulomci se redaju u ukupnoj dužini od 2,80 m). Unutar ove grupe mogu se razlučiti dvije vrste – dijelovi stubova kružne osnove (visina 20–30 cm; širina 30–35 cm) i dijelovi stubova uskog profila s ravnim stražnjim dijelom (visina 20–30 cm; 20–25 cm širina). Jasnu distinkciju među ovim dvjema skupinama, pored oblika, predstavlja izražena razlika u boji (dva ulomka uskog profila su znatno svjetlije/bijele boje u odnosu na ostale fragmente) te nazubljena površina kamena kod okruglih ulomaka kao rezultat mehaničkog tretmana “zubačom” u kasnoantičkom maniru (T. III, Sl. 4).

Drugu vrstu ulomaka predstavljaju dva trapezoidna fragmenta koji su postavljeni jedan iznad drugog u središnjem dijelu skupine između fragmenata stubova i polustubova (T. III, Sl. 5). Dimenzije gornjeg

⁸ Ibidem, 58.

⁹ k. č. 600/1 (K. O. Alaudin).

¹⁰ Ulomci su izvorno evidentirani 2017. godine, međutim, na njihovu stručnu obradu čekalo se sve do 2024. godine, kada je uz dozvolu vlasnika zemljišta izvršeno čišćenje i fotografisanje svih ulomaka. Napori da se materijal dopremi u lapidarij Zavičajnog muzeja, međutim, nisu urodili plodom.

ulomka iznose 20 cm (debljina) x 45 cm (dužina) x 32 cm (širina).¹¹ Centralna pozicija ulomaka odabrana je pažljivo s ciljem postizanja estetskog efekta, budući da gornji ulomak nosi ornament u vidu rozete izrađene u tehnici plitkog reljefa. Rozeta je promjera 10 cm, a sastoji se od 12 pravilno raspoređenih polukružnih krakova s elipsoidnim zadebljanjem koji se iz središta šire radijalno u smjeru kazaljke na satu (T. IV, Sl. 6–7). Dinamičan raspored krakova stvara dojam kretanja. Reljefna površina je usljed vanjskih elemenata istrošena, ali i dalje jasno vidljiva. Izuzev ovog detalja, na ova dva ulomka ne postoje drugi elementi dekoracije koji bi pružali nešto više informacija o vremenskom i prostornom kontekstu ovih ulomaka.¹² Nepravilan trapezoidni oblik s blagim polukružnim oblikovanjem na ivicama ukazuje na to da nisu u pitanju “gotovi proizvodi”, nego dijelovi većih kamenih artefakata. Možda se radi o nekoj vrsti dovratnika u kojoj je ulomak s rozetom imao poziciju zaglavnog kamena u najvišoj zoni ovog asemblaža?

Treću vrstu ulomaka čini jedan profilirani kameni ulomak izduženog oblika, koji je iskorišten kao element pločnika u neposrednoj blizini stambenog objekta (T. V, Sl. 8). Pločnik je dimenzija cca. 1 x 1 m i sastoji se od još najmanje 15 drugih kamenih ulomaka koji su pažljivo složeni jedan do drugog. Ulomak s profilacijom dužine 80 cm i debljine 20 cm nalazi se na rubu jedne od izloženih bočnih strana, zbog čega je i bio uočljiv. Fragment je, kao i ostali ulomci, izrađen od bijelog vapnenca, a ima blago isturen zaobljen rub s jednostrukom ravnom profilacijom.

Pitanje datacije i prostornog konteksta ovih nalaza, uprkos svojoj sekundarnoj poziciji i manjku elemenata za datiranje, uveliko je olakšano okolnošću da su očuvani podaci o njihovom izvornom porijeklu. Prema riječima vlasnice posjeda, ulomke je njen otac dopremio iz Sarajeva s lokaliteta Bakr-babine džamije¹³ “prije nešto više od 20

¹¹ Dimenzije donjeg ulomka nisu mogle biti ustanovljene zbog djelomičnog ukopavanja i pozicije ispod gornjeg ulomka.

¹² Ulomci su vezani malterom te nije moguće provjeriti da li i drugi ulomak sadrži ornament na jednoj od širokih kamenih ploha.

¹³ Bakr-babina džamija izgrađena je 1544. godine, a u izvorima se prvi put spominje 1565. godine. Nakon nekoliko obnova i prenamjena, porušena je 1895. godine. Odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine, 2005. godine proglašena je nacionalnim spomenikom BiH kao dio Arheološkog područja – Atmejdani (Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika 2006). O Bakr-babinoj džamiji v. Kemura 1910; Mujezinović 1974.

godina". Iako okolnosti pod kojima je to urađeno i dalje ostaju nejasne, karakter nalaza uklapa se u ovu tvrdnju. Tretman površine kamena "zubačom", ornament u vidu rozete te profilacija rubova čine uobičajene elemente osmanske arhitekture u Bosni i Hercegovini. Ipak, radi se o nalazima koji ranije nisu bili poznati široj javnosti uprkos činjenici da su rezultati arheoloških istraživanja Bakr-babine džamije objavljeni 2010. godine.¹⁴ Prema tome, sticajem okolnosti, objavljujemo ove nalaze po prvi puta na ovome mjestu.

¹⁴ Istraživanja građevinskog kompleksa Bakr-babine džamije vršena su u nekoliko navrata. U periodu 2004–2006. godine kompletirane su ukupno IV arheološke kampanje u organizaciji Zemaljskog muzeja BiH u Sarajevu (voditeljica Margita Gavrilović), a rezultate istraživanja objavila je Lidija Fekeža (2010). Posljednja, V kampanja u organizaciji "Društva arheologa 1894" izvedena je 2010. godine. Rezultati istraživanja, međutim nikada nisu objavljeni.

Bibliografija

Skraćenice

ANUBiH	Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine
CBI	Centar za balkanološka istraživanja
CIL	<i>Corpus Inscriptionum Latinarum</i>
EDCS	Epigraphische Datenbank Claus-Slaby
EDH	Epigraphische Datenbank Heidelberg
GZM	<i>Glasnik Zemaljskog muzeja, Sarajevo</i>
ILJug	<i>Inscriptiones Latinae quae in Iugoslaviae repertae et editae sunt</i>
Spomenik SKA	<i>Spomenik Srpske kraljevske akademije, Beograd</i>

Veb-izvori

Corpus Inscriptionum Latinarum. <https://cil.bbaw.de/ace/search?page=687> (Pristupljeno 16. 8. 2025).

Epigraphischen Datenbank Claus-Slaby. https://db.edcs.eu/epigr/epi_ergebnis.php (Pristupljeno 16. 8. 2025).

Feraudi (2019): "Mile-/leaguestone from Konjic (Dalmatia)", *Epigraphische Datenbank Heidelberg*. <https://edh.ub.uni-heidelberg.de/edh/inschrift/HD035339> (Pristupljeno 16. 8. 2025).

Komisija za očuvanje nacionalnih spomenika (2006): Odluka o proglašenju Arheološkog područja – Atmejdani u Sarajevu nacionalnim spomenikom Bosne i Hercegovine, *Službeni glasnik BiH*, broj 29/06. http://aplikacija.kons.gov.ba/kons/public/uploads/odluke_bos/Sarajevo_At%20mejdani%20BH.pdf (Pristupljeno 1. 8. 2025).

Izvori

Društvo arheologa 1894 (2010): "Džamija Hadži Alije Bakrbabe" Atmejdani, Elaborat arheoloških istraživanja, Sarajevo.

Literatura

Bojanovski, I. (1978): "Prilozi za topografiju rimskih i predrimskih komunikacija i naselja u rimskoj provinciji Dalmaciji (s posebnim osvrtom na područje Bosne i Hercegovine). I – Prethistorijska i rimska cesta

- Narona – Sarajevsko polje s limotrofnim naseljima”, *Godišnjak CBI* 17 (6), ANUBiH, Sarajevo, 51–125 + T. I–VI + Prilog 1.
- Eck, W., Pangerl, A. (2015a): “Neue militärdiplome für auxiliartruppen verschiedener provinzen”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 196, Bonn, 199–210.
- Eck, W., Pangerl, A. (2015b): “Neue diplomata militaria aus der zeit von Hadrian und Antoninus Pius”, *Acta Musei Napocensis* 52/I, Cluj – Napoca, 73–84.
- Eck, W., Mugnai, N. (2016): “A new military diploma for the troops of Moesia Inferior”, *Zeitschrift für Papyrologie und Epigraphik* 198, Bonn, 218–222.
- Fekeža, L. (2010): “Rezultati arheoloških istraživanja na lokalitetu Atmejdani u Sarajevu (2004–2006. godine)”, *GZM, Nova serija* 52, Sarajevo, 363–400 + Pl. I–VI + Tab. I–XVIII.
- Ilkić, M. (2009): “Rimska vojna diploma iz Sotina (*Cornacum*)”, *Prilozi Instituta za arheologiju* 26, Zagreb, 143–164.
- Kemura, S. (1910): “Sarajevske džamije i druge javne zgrade turske dobi”, *GZM* XXII, Sarajevo, 261–277.
- Matei-Popescu, F. (2016): “The Roman military diploma discovered at Atmageau Tătărască – Sarsânlar (Zafirovo, Bulgaria)”, *Studia Antiqua et Archaeologica* 22 (2), Iași., 137–148.
- Matijašić, R. (2002): *Uvod u latinsku epigrafiju*, Filozofski fakultet, Pula.
- Mujezinović, M. (1974): “Mahala džamije Bakrbabe hadži-Alije (Atmejdani)”, u: *Islamska epigrafika u Bosni i Hercegovini, knjiga I*, Veselin Masleša, Sarajevo, 353–362.
- Sergejevski, D. (1934): “Rimski spomenici iz Bosne”, *Spomenik SKA* 77, Beograd, 1–26.
- Sergejevski, D. (1948): “Rimska cesta na Nevesinjskom polju”, *GZM, Nova serija* III, Sarajevo, 43–61 + Karta 1.
- Šašel, A., Šašel, J. (1986): *Inscriptiones Latinae quae in Iugoslavia inter annos MCMII et MCMXL repertae et editae sunt*, Situla 25, Ljubljana.

Summary

Several Roman and Ottoman-Period Stone Finds from Secondary Contexts in the Visoko Area

This paper examines a selection of stone fragments documented in recent years within the wider Visoko area. These include a milestone of the Roman Emperor Tacitus from the lapidarium of the Franciscan Monastery in Visoko, alongside a group of stone fragments from the settlement of Mulići dating to the Ottoman period. The latter group is presented for the first time in scholarly literature, while the milestone of Emperor Tacitus is analyzed in a broader context and supplemented with updated photographic documentation.

Tabela II

Sl. 2. Prva skupina kamenih ulomaka sa stubovima, polustubovima i trapezoidnim ulomcima nakon čišćenja

Sl. 3. Ulomci stubova kružnog profila

Tabela III

Sl. 4. Ulomci stubova kružne osnove s prikazom tretmana površine kamena zubačom

Sl. 5. Dva trapezoidna ulomka između ulomaka stubova

Tabela IV

Sl. 6. Gornji trapezoidni ulomak s ornamentom rozete

Sl. 7. Rozeta s 12 polukružnih radialno raspoređenih krakova

Tabela V

Sl. 8. Profilirani kamni ulomak

Đenana Ganić

Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti – V faza

Apstrakt: U 2023/2024. godini nastavljena je realizacija projekta “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti”, V faza, u organizaciji Zavičajnog muzeja – Visoko. Tokom V faze prikupljeni su podaci o 5 nekropola i evidentiran je jedan usamljeni stećak. Metodologija rada je ista kao i u prethodnim fazama i obuhvata primarno čišćenje nekropola, popis brojnog stanja stećaka, izradu dokumentacije i fotodokumentacije za svaku nekropolu posebno i izradu info tabli. Prikupljeni podaci o nekropolama i trenutna situacija na terenu (broj, klasifikacija i stepen oštećenosti/očuvanosti) poredili su se s podacima iz relevantne literature. Ovim postupkom stiče se uvid u stepen očuvanosti nekropola te se dopunjuju ili koriguju već postojeći podaci.

Ključne riječi: projekat, stećci, srednjovjekovlje, Visoko, nekropole, ubikacija, evidentiranje, obilježavanje, zaštita

Uvod

Značaj popisa stećaka u Visokom, odnosno u Bosni i Hercegovini, jest u tome što oni predstavljaju jednu od najzanimljivijih pojava u evropskom kulturnom stvaralaštvu i nezamjenjivo kulturnohistorijsko blago važno za razumijevanje srednjovjekovne historije Bosne i Hercegovine, njezine umjetnosti i religije.

Stećci na području Visokog su svjedočanstvo o bogatoj prošlosti, kulturi i identitetu lokalnog stanovništva na području *Kraljeve zemlje*.¹ Pojam identitet u srednjovjekovnom periodu temeljio se na lokalnoj pripadnosti, zajedničkoj vjeri, jeziku i odanosti prema vladaru. Na području srednjovjekovne Bosne koegzistirali su pravoslavna, katolička

¹ Filipović 2017: 24.

i bosanska crkva te se može konstatovati da su stećke kao nadgrobnje spomenike koristili sljedbenici sve tri vjerske grupe.²

Kada govorimo o istraživanju etničke pripadnosti i historijskog pripadanja stećaka, istraživanje je moguće samo u okviru razumijevanja simbolizma, ornamentalnih ukrasa te figuralnih i ornamentalnih prikaza na stećcima.

Nakon realizovanih pet faza projekta zaključili smo da je većina stećaka na području Visokog bez ukrasa, bez simbola i bez teksta, što otežava njihovo razumijevanje te njihov detaljniji smisao i poruku možemo dobiti samo arheološkim istraživanjem grobnih sadržaja.

Popis i istraživanje stećaka vrši se već stoljećima. Nakon realizacije naših projekata i analize dobivenih rezultata i upoređujući ih s drugim istraživanjima u ovoj oblasti, često dolazimo do suprotnih mišljenja, zbog čega se javlja potreba za interdisciplinarnim pristupom istraživanju,³ kao i potreba za formiranjem stručnog tima koji će prikupljati podatke s terena širom Bosne i Hercegovine te sve objediniti radi naučne i stručne obrade.

U želji da damo svoj doprinos u stvaranju jedinstvene baze podataka o stećcima nastavili smo s realizacijom projekta "Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti". V faza je implementirana tokom 2023. i 2024. godine. I u ovoj fazi smo utvrdili brojno stanje stećaka, izvršili tipološku analizu⁴ i izvršili primarnu zaštitu, te nakon završetka cjelokupnog projekta dajemo novi pregled stanja stećaka na području grada Visoko.

U okviru realizacije prethodne četiri faze (I – 2015/2016, II – 2018,⁵ III – 2020,⁶ IV– 2022⁷), ubicirano je i rekognoscirano 26 nekropola s 324 stećka, dok je u 2023/2024. godini projekat nastavljen te je obrađeno dodatnih 5 nekropola sa 100 stećaka i jedan usamljeni stećak,⁸ što znači da je ukupno u pet faza obrađena 31 nekropola i 425

² Više: Bujak 2018: 70–81.

³ Više o interdisciplinarnom pristupu proučavanja stećaka: Ribarević-Nikolić 2017.

⁴ Bešlagić 1982: 75–117.

⁵ Ganić 2020.

⁶ Ganić 2022.

⁷ Ganić 2024.

⁸ Izvještaj o realiziranom projektu "V faza – Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", Visoko, 2024: 3. U nastavku teksta – *Izvještaj V*.

stećaka te su dopunjeni dosad poznati podaci o stećcima na području grada Visoko.⁹

Sl. 1. Karta grada Visokog s obilježenim obrađenim nekropolama u I, II, III, IV i V fazi projekta: 1. Tušnjići – lokalitet Kljen, 2. Zagorice, 3. Grajani – lokalitet Stari grad Bedem, 4. Gorani, 5. Radovlje/Slatina – lokalitet Podojnica, 6. Buzići – lokalitet Brečak, 7. Dobrinje – lokalitet Dobrinac, 8. Gračanica / Goruša (Malo Čajno) – lokalitet Zgonovi, 9. Visoko – lokalitet Klisa, 10. Šošnje, 11. Ginje – lokalitet Gorašnica/Glavica, 12. Dvor – lokalitet Gorašnica, 13. Gorani/Podgorani – lokalitet Polje, 14. Džindići – lokalitet Grabošić, 15. Slatina (Radovlje) – lokalitet Jagneidi, 16. Maurovići – lokalitet Strane, 17. Podvinci – lokalitet Podvinci (harem džamije), 18. Uvorici – lokalitet Kadinjača, 19. Zbilje – lokalitet Lopate, 20. Zbilje – Pravoslavno groblje, 21. Poriječani – lokalitet Brdo, 22. Poriječani – lokalitet Grebac, 23. B. Mahala – lokalitet Brijest, 24. Goduša – lokalitet Grebljice, 25. Tušnjići – lokalitet Dolac, 26. Tušnjići – lokalitet Dimnjak, 27. Ratkovci – lokalitet Luka, 28. Ratkovci – lokalitet Devetak, 29. Ratkovci – lokalitet Čatići, 30. Bulčići – lokalitet Brdo, 31. Bulčići – lokalitet Bare, 32. Visoko – u Gradskom groblju usamljeni stećak.

⁹ Izvještaj V.

U okviru V faze projekta obrađene su sljedeće nekropole: nekropole Luka, Devetak i Čatići u Ratkovcima, Brdo i Bara u Bulčićima i evidentiran je jedan usamljeni stećak u Gradskom groblju u Visokom.

U ovoj fazi kompletirana je terenska dokumentacija i izrađene su info table obrađenih nekropola. U početku je projekat bio podijeljen na V faza i s ovom fazom trebali smo završiti, međutim, prema informacijama koje smo prikupili na terenu, možemo zaključiti da postoji još nekropola koje nisu obrađene pa zbog toga realizaciju projekta nastavljamo dalje. Ukupan broj stećaka na području grada Visoko biće utvrđen nakon realizacije preostalih faza projekta.

Stručni tim Zavičajnog muzeja – Visoko,¹⁰ u okviru realizacije V faze projekta, utvrdio je broj, vrstu, oblik i orijentaciju stećaka, izvršio procjenu stanja očuvanosti, kompletirao dokumentaciju o nekropolama i stećcima, uradio fotodokumentaciju i izradio info table o obrađenim nekropolama.

1. Nekropola Luka¹¹

Nekropola Luka nalazi se u selu Ratkovci, K. O. Kralupi. Na desnoj strani asfaltnog puta, uz makadamski put iza imanja porodice Smajić, na izdignutoj terasi, u šumarku, nalazi se nekropola koja broji ukupno pet stećaka, od čega su četiri u obliku sanduka i jedan je amorfnog oblika. Stećci se nižu u pravcu S–J, u dužini od 17,50 m. Izrađeni su od kamena konglomerata, djelomično utonuli u zemlju i zarasli u nisko rastinje. Radi utvrđivanja tačnog broja stećaka, fotografisanja i prikupljanja ostalih podataka rastinje je uklonjeno. Stećci su bez ukrasa i natpisa.¹²

U kralupskom kraju, prema relevantnoj literaturi, poznate su nekropole u zaseocima Čifluk, Ginje i Dvor, ali nekropola Luka u Ratkovcima nije zabilježena, tako da ovom prilikom dajemo nove podatke.

¹⁰ Sastav stručnog tima: Đenana Ganić, Tarik Silajdžić, Dženeta Lepić, Ajla Šabanija Softić, Amila Valjevac, Emir Keso i Edin Ganić.

¹¹ Koordinate nekropole su 43.926569, 18.2175633.

¹² *Izveštaj V: 7–9.*

Sl. 2. Ratkovci, nekropola Luka
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

2. Nekropola Devetak¹³

U blizini nekropole Luka, na lokalitetu poznatom pod nazivom Devetak, u mjestu Ratkovci, nalazi se velika nekropola stećaka.

Stručni tim Muzeja je nakon rekognosciranja terena dao podatak da je na nekropoli 25 stećaka, međutim, naknadnim terenskim radom konstatovao je da se ipak radi o dosta većoj nekropoli. Nakon uklanjanja rastinja i površinskog sloja humusa, utvrđeno je da nekropola broji ukupno 53 stećka. Nekropola Devetak je treća najveća nekropola na području grada Visokog, poslije nekropole Gorani (73) i nekropole Krečana (66) u Tušnjićima. Stećci su u većoj mjeri utonuli u zemlju, usljed erozije i slijeganja tla pomjereni su sa svoje prvobitne pozicije, što je uz uticaj atmosferilija izazvalo veća ili manja oštećenja. Nekropola Devetak, kao i nekropola Luka, nije navedena u dosadašnjoj relevantnoj literaturi.

Tipologija stećaka također odgovara navodima u dostupnoj literaturi, i to: 47 sanduka, četiri ploče i dva stećka amorfne oblika. Stećci prate prirodnu polukružnu konfiguraciju terena javljajući se u različitim orijentacijama, SZ–JI, S–J i SI–JZ. Veći broj stećaka izrađen je od konglomerata, ali ima nekoliko isklesanih od kamena pješčara. Stećci su bez ukrasa i natpisa.¹⁴

¹³ Koordinate nekropole su 43.926741, 18.2161686.

¹⁴ *Izveštaj V*: 10–20.

Sl. 3. Ratkovci, nekropola Devetak
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

3. Nekropola Ćatići¹⁵

Nedaleko od sela Ratkovci, u podnožju brda Komin, u naselju Ćatići nalazi se nekropola s pet stećaka. Do nekropole se dolazi putem prema Ćatićima, ali nakon nekog vremena vožnje prije Ćatića odvaja se pješачka staza koju pratimo i dolazimo do nekropole.

Nekropola nije obrađena u relevantnoj literaturi. Podatke o postojanju stećaka na ovoj lokaciji dobili smo od mještanina Ratkovaca gospodina Edhema Smajića. Nekropola Ćatići sastoji se od pet stećaka: dva sanduka, jedan sanduk s postoljem, jedan sljemenjak i jedan sljemenjak na postolju. Orijentacije stećaka je SI–JZ. Stećci su izrađeni od konglomerata, nemaju ukrasa niti natpisa. Nakon čišćenja lokaliteta utvrđeno je da su stećci djelimično utonuli u zemlju. Od ukupno pet stećaka, četiri su u relativno dobrom stanju očuvanosti, dok je kod jednog stećka gornja površina u značajnoj mjeri oštećena.¹⁶

¹⁵ Koordinate nekropole su 43.917722, 18.2215848.

¹⁶ *Izveštaj V*: 21–23.

Sl. 4. Ratkovci, nekropola Ćatići
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

4. Nekropola Bare¹⁷

Nedaleko od granice s kakanjskom općinom, na sjevernom dijelu područja koje obuhvata grad Visoko, u Bulčićima, u naselju Bare evidentirana su tri stećka. Od toga se dva stećka nalaze na šumovitom brežuljku, u blizini katoličkog groblja, dok je jedan stećak udaljen 500 m i nalazi se u naselju. Svi stećci pripadaju katastarskoj općini Bulčići.

Milenko Filipović u svom djelu iz 1928. godine navodi tri stećka “na jednoj humci na putu iznad Bara”.¹⁸

Stručni tim dolaskom na teren je konstatovao da nekropola broj tri stećka, od toga je jedan stećak sljemenak bez postolja, okrenut na bok, djelimično utonuo u zemlju, ali je u relativno dobrom stanju. Na ovom stećku je na krovnom dijelu uočen polukružni utor. Drugi stećak je u fragmentima koji nisu pomjerani te se može zaključiti da je stećak bio u formi sanduka. Stećak je u veoma lošem stanju. Oba stećka su orijentacije SZ–JI, rađeni od kamena konglomerata. Na raskrsnici lokalnih puteva u naselju Bare nalaze se ostaci trećeg stećka za koji, iako je sastavljen iz tri fragmenta, možemo reći da se radi o sanduku.

¹⁷ Koordinate nekropole su 44.0826678, 18.211204.

¹⁸ Filipović 1928: 556.

Fragmenti stećka su iskorišteni za klupu i sto. Ovdje imamo primjer sekundarne upotrebe stećaka na području Visokog.¹⁹

Nedaleko od trećeg stećka koji se nalazi u naselju i koji je udaljen 500 m od druga dva stećka evidentirana je veća količina kamenih fragmenata. Udaljenost od druga dva stećka i pronađeni kameni fragmenti upućuju na zaključak da se na ovom dijelu nekada nalazio veći broj stećaka. Bez obzira na udaljenost trećeg stećka, možemo zaključiti da ova tri evidentirana stećka pripadaju jednoj nekropoli uz pretpostavku da je nekropola nekada bila puno veća.²⁰

Sl. 5. Bulčići, nekropola Bare
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

5. Nekropola Brdo²¹

U naselju Bulčići nalazi se još jedna nekropola većeg obima (četvrta nekropola po broju stećaka evidentirana u okviru ovog projekta). Nekropola se sastoji od skupine 33 stećka unutar katoličkog groblja i jednog izdvojenog stećka na udaljenosti 200 m od ove skupine. Do nekropole se dolazi jednim dijelom makadamskim putem koji se prije naselja Bare odvaja od glavnog asfaltnog puta, a drugim dijelom preko livade i pašnjaka, utabanim putem.

¹⁹ *Izveštaj V*: 25–28.

²⁰ *Ibidem* 25.

²¹ Koordinate nekropole su 44.083592, 18.205374 i 44.083325, 18.207674.

Nekropola se spominje u djelu autora Milenka Filipovića, koji navodi da “na Brdu, u sadašnjem katoličkom groblju, ima preko 30 stećaka raznog oblika”.²²

Glavna skupina stećaka unutar katoličkog groblja pruža se na prostoru dužine 45 m i širine 5–20 m (prostor se sužava tako da na istočnom kraju širina iznosi 5 m, a na zapadu i do 20 m). Stručni tim dolaskom na teren je konstatovao da nekropola broji 33 stećaka. Veliki broj stećaka je utonuo u zemlju i nekoliko ih je oštećeno, ali je ipak detaljnim pregledom konstatovano da je devet stećaka u formi sanduka, tri stećka u formi sljemenjaka, a da kod 21 stećka ne možemo sa sigurnošću odrediti formu, odnosno odrediti da li su sanduk ili ploča. Većina stećaka su orijentacije SZ–JI, ali se javljaju još i u orijentaciji SI–JZ i I–Z. Stećci su bez ukrasa i natpisa.²³

Sl. 6. Bulčići, nekropola Brdo
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

6. Gradsko groblje Visoko²⁴

Unutar Gradskog groblja Visoko, u dijelu starog Pravoslavnog groblja, nalazi se usamljeni stećak. Pošto je stećak utonuo u zemlju i vjerovatno se nalazi u nepravilnoj poziciji, bez otkopavanja nije moguće sa

²² Filipović 1928: 556.

²³ *Izveštaj V*: 29–37.

²⁴ Koordinate nekropole su 43.977003, 18.186176.

sigurnošću odrediti formu stećka, iako postojeći položaj stećka daje naznake dvoslivnog krova, što upućuje na formu sljemenaka. Stećak je orijentacije SI–JZ. Oko stećka je izvršeno samo površinsko čišćenje. U relevantnim historiografskim izdanjima nije navedena nekropola na ovom području, a pošto nemamo informaciju da li je stećak u *in situ* poziciji ili je dislociran, evidentirali smo ga kao usamljeni stećak.²⁵

Sl. 7. Gradsko groblje Visoko
(Fotodokumentacija Zavičajnog muzeja – Visoko)

Zaključak

Tokom 2023/2024. godine realizovana je V faza Projekta “Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti”. Nastavili smo da pratimo osnovni cilj projekta, a to je evidentiranje sadašnjeg stanja nekropole, evidentiranje broja nekropole i broja stećaka te upoređivanje s

²⁵ Izvještaj V: 24.

postojećim podacima. Metodologija rada je također ostala ista te obuhvata primarno čišćenje nekropola, popis brojnog stanja stećaka, izradu dokumentacije i fotodokumentacije za svaku nekropolu posebno i izradu info tabli. Potpuna realizacija projekta "Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području grada Visoko sa procjenom stanja oštećenja / očuvanosti" u organizaciji JU Zavičajni muzej – Visoko i sličnih projekata širom Bosne i Hercegovine daju veliki doprinos izučavanju sepulkralne materijalne kulture srednjeg vijeka.

Realizacijom V faze projekta evidentirane su tri nekropole: Luka, Devetak i Čatići u Ratkovcima i jedan usamljeni stećak u Gradskom groblju u Visokom, koji do sada nisu zavedeni u relevantnim historioografskim izdanjima, podaci s terena su nove informacije te su dopunjeni podaci ranijih autora, odnosno proširen je broj do sada poznatih nekropola, kao i broj stećaka. Na nekropoli Brdo u Bulčićima evidentiran je veći broj stećaka u odnosu na ranije zabilježeno stanje. Nove informacije su od velikog značaja, jer se radi o kompleksnoj i izvornoj spomeničkoj građi.

Stećci obrađeni u okviru V faze projekta s tipološke strane mogu se svrstati u 5 tipova: sanduci, sanduci s postoljem, sljemenjaci, sljemenjaci na postolju i ploče. Pored nekoliko stećaka koji su u amorfnom obliku, imamo 21 stećak u okviru nekropole Brdo koji su potpuno utonuli u zemlju pa ne možemo odrediti da li su stećci u formi ploče ili sanduka. Nekropola se nalazi u Katoličkom groblju pa dublje otkopavanje zemlje oko stećaka nije bilo moguće. Stećci su bez ukrasa i natpisa izuzev sljemenjaka u nekropoli Bare koji na krovnoj strani, blizu brida, ima polukružni utor.

Analizom stanja na terenu i do sada dobivenih podataka možemo zaključiti da stanje očuvanosti nekropola stećaka s područja Visokog nije dobro. Nekropole su zapuštene, stećci su obrasli raslinjem, utonuli su u zemlju i nalaze se na nepristupačnim dijelovima. Neke nekropole stećaka se nalaze u opasnim zonama (ranije bilo minirano) pa, iako su po broju stećaka reprezentativne i interesantne za turiste (nekropola Devetak u Ratkovcima), nisu preporučljive za posjetu.²⁶

Analizom terenskog rada uočena je nebriga stanovništva koje živi u neposrednoj blizini (stećci zarasli u šiblje, napravljene lokalne

²⁶ Više: Silajdžić 2025.

deponije oko stećaka i sl.), ali uočeno je i da lokalno stanovništvo koristi stećke u različite svrhe.

U okviru ove faze izrađene su informativne table s ciljem informisanja i promocije srednjovjekovne baštine Visokog, a u svrhu očuvanja i zaštite lokaliteta. Tokom boravka na terenu razgovarali smo s lokalnim stanovništvom i promovisali smo projekat u cilju podizanja svijesti kod stanovništva o važnosti ove spomeničke baštine. Nakon završetka cjelokupnog projekta stručni tim Zavičajnog muzeja će Gradskoj upravi Visoko dostaviti popis nekropola koje se trebaju uvrstiti u turističku ponudu Grada Visoko i dati prijedlog na koji način bi se vršilo održavanje i briga o popisanim nekropolama. Što se tiče ugroženih nekropola i stećaka, izradili bismo projektne zadatke sanacije i aplicirali bi projektima na javne pozive iz oblasti zaštite kulturnohistorijskog naslijeđa prema različitim nivoima vlasti.

Obrađene nekropole u V fazi projekta s relevantnim podacima unesene su u jednu od postojećih elektronskih baza te smo na taj način omogućili lakše izučavanje i prezentaciju sepulkralne materijalne kulture srednjeg vijeka.

Bibliografija

Izvori

- Grupa autora (1986): "Kulturno-historijsko naslijeđe na području opštine Visoko", u: *Prostorni plan opštine Visoko za period od 1986. do 2000. odnosno 2015. godine*, Skupština opštine Visoko, Sarajevo. (neobjavljeno).
- Izveštaj o realizovanom projektu "I faza – Ubikacija, evidentiranje i rekonosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", JU Zavičajni muzej – Visoko, Visoko, 2015/2016.
- Izveštaj o realizovanom projektu "II faza – Ubikacija, evidentiranje i rekonosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", Visoko, 2018.
- Izveštaj o realizovanom projektu "III faza – Ubikacija, evidentiranje i rekonosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", Visoko, 2020.
- Izveštaj o realizovanom projektu "IV faza – Ubikacija, evidentiranje i rekonosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", Visoko, 2022.
- Izveštaj o realizovanom projektu "V faza – Ubikacija, evidentiranje i rekonosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", Visoko, 2023/2024.
- Terenska dokumentacija i fotodokumentacija, JU Zavičajni muzej – Visoko, Visoko, 2015, 2016, 2018, 2020, 2022, 2023, 2024.

Literatura

- Anđelić, P. (1984): "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", u: Anđelić, P., Bojanovski, I., Čović, B., Marijanović, B., *Visoko i okolina kroz historiju I, Prehistorija, antika i srednji vijek*, Skupština opštine Visoko, Visoko, 103–107, 189–192.
- Bešlagić, Š. (1967): *Stećci centralne Bosne*, Zavod za zaštitu spomenika kulture BiH, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. (1971): *Stećci: Kataloško-topografski pregled*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bešlagić, Š. (1982): *Stećci – kultura i umjetnost*, Veselin Masleša, Sarajevo.
- Bujak, E. (2018): *Stećkopedija: kameno blago stare bosanske države*, Mladinska knjiga d.o.o., Sarajevo.

- Čović, B. (ur.) (1988): *Arheološki leksikon BiH*, Tom 3, Zemaljski muzej BiH, Sarajevo.
- Filipović, E. (2017): *Bosansko kraljevstvo*, Mladinska knjiga, Sarajevo.
- Filipović, M. (1928): *Visočka nahija*, Naselja i poreklo stanovništva, 25, Srpski etnografski zbornik, Beograd.
- Ganić, Đ. (2020): "Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", u: *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko 1*, Visoko, 185–207.
- Ganić, Đ. (2022): "Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", u: *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko 2*, Visoko, 109–122.
- Ganić, Đ. (2024): "Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", u: *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko 3*, Visoko, 56–70.
- Ribarević-Nikolić, I. (2017): "Međunarodni multidisciplinarni centar za istraživanje stećaka u prostoru i vremenu njihove pojavnosti i njihova trajanja sa sjedištem u Mostaru: prijedlozi i promišljanja, *Mostariensia* 21, Mostar, 39–67.
- Silajdžić, T. (2025): "Neki problemi terenske obrade i konzervacije stećaka na primjeru nekropola s područja Visokog", *Prilozi* 54, Institut za historiju Univerziteta u Sarajevu, Sarajevo, 113–141.

Summary

Mapping (Ubication), Documentation, and Field Survey of Stećci – Medieval Tombstones in the City of Visoko Area with a Condition and Preservation Assessment – Phase V

The project continued to pursue its primary objective: documenting the current condition of necropolises, recording the total number of both necropolises and individual *stećci*, and comparing these data with existing records. The methodology remained unchanged and primarily consisted of cleaning the necropolises, recording the number of tombstones, preparing written and photographic documentation for each necropolis, and installing informational boards. The full implementation of the project “Mapping (ubication), documentation, and field survey of *stećci* – medieval tombstones in the City of Visoko area, with an assessment of their condition and state of preservation”, organized by the Visoko Heritage Museum, as well as similar projects throughout Bosnia and Herzegovina, makes a significant contribution to the study of the medieval sepulchral material culture.

During the fifth phase of the project, three necropolises – Luka, Devetak, and Ćatići in Ratkovci – were documented, along with an isolated tombstone in the City Cemetery in Visoko, previously unrecorded in the relevant scholarly literature. The newly acquired field data supplement the findings of previous researchers, thereby expanding the corpus of known necropolises and the overall count of *stećci*. Notably, at the Brdo necropolis in Bulčići, the number of recorded tombstones surpassed earlier records. These findings are of paramount importance, as they represent a complex and original body of funerary monuments.

The *stećci* documented during the fifth phase of the project are typologically classified into four distinct forms: slabs, chests, chests with a pedestal, and gabled tombstones.

Furthermore, alongside several amorphous specimens, twenty-one tombstones within the Brdo necropolis are completely sunken into the ground, making it impossible to determine whether they are slabs or chest-shaped. As the necropolis is situated within an active Catholic cemetery, deep excavation around the tombstones was not feasible. The *stećci* are undecorated and without inscriptions, except for a single gabled example from the Bare necropolis, which features a semicircular groove on the gable surface near the edge.

Based on field observations and the data obtained to date, it can be concluded that the state of preservation of the necropolises of *stećci* in the Visoko area is unsatisfactory. The necropolises are neglected; the *stećci* are overgrown with vegetation, have partially sunken into the ground, and are situated in inaccessible locations. Some of these necropolises are situated within hazardous zones (former minefields) and, although notable for their significant tombstone count and potential tourist interest (e.g., the Devetak necropolis in Ratkovci), are not recommended for visitation. Field observations have revealed not only neglect by the local population in the immediate vicinity, as evidenced by overgrown vegetation and the presence of illegal waste dumps, but also the secondary reuse of *stećci* for various purposes.

Within this phase, informational boards were developed to facilitate the preservation, protection, and promotion of Visoko's medieval heritage. Fieldwork involved active engagement with the local population to raise awareness regarding the monumental significance of these sites. Furthermore, the necropolises documented during the project's fifth phase, along with relevant data, were integrated into an existing digital database, thereby streamlining the study and presentation of medieval sepulchral material culture.

Mehmed Kardaš

Molitva protiv zloga dažda na novopronađenoj olovnoj pločici sa srednjovjekovne utvrde Bedem iz Grajana kod Visokog

Apstrakt: Godine 2025. na lokalitetu srednjovjekovne utvrde Bedem u selu Grajana kod Visokog pronađena je olovna pločica koja je u izvornom stanju bila u formi svitka. Razmotavanjem svitka ukazao se ćirilčni tekst ĉiji je sadržaj molitva protiv zle kiše. U ovome radu se donosi ćitanje teksta pločice te se komentiraju njene grafijske i jezićke odlike, na osnovu kojih se sa relativnom sigurnošću kao vrijeme njezina nastanka može pretpostaviti 15. stoljeće. Na temelju usporedbe teksta s apokrifnim molitvama zabilježenim u drugim slavenskim tradicijama utvrđeno je da se tekst pločice s utvrde Bedem podudara s tekstovima molitvi iz trebnika manastira Savina (Sav. sign. 10 – oko 1575. god.), apokrifnog zbornika Nacionalne biblioteke “Sv. Kiril i Metodij” u Sofiji (NBKM № 80 – 16. st.), kao i s molitvom iz rukopisa karlovaćke Patrijaršijske biblioteke (KPB br. 3624 – 16. st.). Otkriće ovog amuleta – uz već poznate apokrifne egzorcistićke molitve s olovnih pločica iz Slatnice kod Prozora, Hodbine kod Mostara i Fatnićkog polja kod Bileće – svjedoći o razgranatosti cijelog jednog žanra magijske književnosti u srednjovjekovnoj bosanskoj tradiciji.

Ključne rijeći: olovna pločica, amulet, molitva protiv zle kiše, srednjovjekovna utvrda Bedem u Grajanima kod Visokog

Uvod

Poćetkom 2025. god., tokom obilaska lokaliteta srednjovjekovne utvrde Bedem kod Visokog, pronađena je olovna pločica koja je u izvornom stanju bila u formi svitka. Razmotavanjem svitka na obje strane pločice ukazao se ćirilčni tekst ćijim je ćitanjem utvrđeno da je rijeć o molitvi protiv zle kiše. S obzirom na to da su ovakva otkrića iznimno rijetka, artefakt poput ovog zaslućuje posebnu paćnju jer predstavlja vrijedan doprinos rekonstrukciji kulturnog i vjerskog života srednjovjekovne Bosne. Stoga ćemo se u ovom radu pozabaviti ćitanjem

i analizom teksta zapisa te ćemo ga pokušati pozicionirati u širi kontekst slavenske apokrifne tradicije. Prije nego što pređemo na čitanje i analizu teksta, najprije ćemo se, na temelju dostupne literature, ukratko osvrnuti na lokalitet na kojem je pločica pronađena.

Srednjovjekovna utvrda Bedem nalazi se u selu Grajani, na putu Visoko – Kiseljak, s lijeve obale rijeke Fojnice (Željeznice). Najstarije bilješke o lokalitetu nalaze se u etnografskoj studiji *Visočka nahija* (1928) M. Filipovića. U navedenoj monografiji daju se osnovni podaci o selu Grajani¹ – naselje je vrlo staro, spominje se u sidžilu sarajevskog mule (1565/1566), a o lokalitetu Bedem Filipović navodi sljedeće:

На коси Бедему познају се остаци неке грађевине и приповеда се да је ту била тамница, кад је “Грчка” владала, а град у турско доба. Навише је на коси место Кулине. Према Бедему а на левој обали Фојнице је градина (...). У пољу поред реке је “грчко гребље”, а до њега једно старо муслиманско, готово зарасло у шуму.²

Više podataka donosi P. Anđelić u monografiji *Visoko i okolina kroz historiju I* (1984), gdje je dat kratak opis geomorfološke strukture terena. Riječ je o kraškoj gromadi čija se sjeverna strana spušta okomito u korito rijeke Fojnice, dok je sama gromada završetak kose koja se pruža paralelno s rječicom Godušicom i pripada području sela Grajani. Lokalitet nosi različite nazive: Bedem, Kula, Grad ili Gradina, na osnovu čega Anđelić zaključuje da je grad bio bar neko vrijeme aktivan i u osmansko doba.³ Također se navodi kratak opis utvrde:

Zaravnjeni plato gromade ima formu izduženog pravokutnika zaobljenih kutova po čijem se obodu naziru ostaci obrambenih zidova. I na južnom i na sjevernom kraju utvrđenog prostora vide se tragovi kula, s time što su ruševine južne kule mnogo veće. Na ovoj (južnoj) kuli, koja je očito bila i ulazna i glavna kula čitavoga grada, na površini se raspoznaje i struktura zida u krečnom malteru, što dozvoljava i datiranje čitave gradnje u kasni srednji vijek. Dimenzije utvrđenog prostora, oko 100 x 30 m, pokazuju da je ovo, po obimu, najveći grad-tvrđava u visočkom kraju.⁴

¹ Filipović (1928: 428) toponim *Grajani* dovodi u vezu s imenicom *građani*, u kojoj je prisutan refleks praslavenskog jotovanja *j < d'* (psl. **gord'aninъ*) karakterističan za istočnobosanski dijalekt.

² Filipović 1928: 428.

³ Anđelić 1984: 186–187.

⁴ Ibidem 187.

Prema podacima iz Zavičajnog muzeja – Visoko, na navedenom lokalitetu nisu vršena nikakva sistemska arheološka istraživanja, izuzev GPS mjerenja, prospektnog mapiranja i geološkog skeniranja terena koje je 2013. god. izvela istraživačka organizacija AIR (Archaeotypes International Research). Tom je prilikom izvedeno i probno sondiranje u prostoriji velike kule, južnog tunela i sjeverne kule.⁵

O važnosti lokaliteta možda najbolje govori spomenuta Anđelićeva konstatacija da je riječ o vjerovatno najvećem gradu tvrđavi u visočkom kraju. Treba istaći da se ispod kose Bedem, povrh padine s grobljem, nalazi stećak u obliku sanduka koji je danas potpuno utonuo u zemlju.⁶ Svi navedeni podaci postaju posebno značajni kada se dovedu u kontekst jednog važnog detalja koji izvire iz sadržaja pločice. Naime, na osnovu uvodne rečenice zapisa – Da se iznositi na četir[ě]i straně crkve na vse prazьniky! – osnovano je pretpostaviti da je na navedenom lokalitetu postajala srednjovjekovna crkva unutar koje se čuvao zapis. Međutim, tek bi arheološko istraživanje moglo definitivno riješiti ovu pretpostavku.

Pločica i njen tekst

Pločica koja je predmet naše analize ima dimenzije 43,9 x 8,2 cm. Olovni svitak razmotan je pažljivo tako da nije došlo do pucanja. Međutim, pored toga što je olovo poprilično oksidiralo, najveća oštećenja zahvatila su desni rub, gdje su na dva mjesta odlomljeni dijelovi, kao i na donjoj ivici pločice. Ćirilni tekst zapisan je na obje strane pločice: na prvoj u više od sedamdeset redova, na drugoj u devet redova. Nakon konzervacije⁷ tekst je postao poprilično čitljiv te je moguće raščitati gotovo kompletan zapis.

⁵ Najvažnije podatke o terenu, kao i navedenom istraživanju, sadrži izvještaj Zavičajnog muzeja – Visoko (23. 2. 2016). Srdačno zahvaljujem višoj kustosici Zavičajnog muzeja – Visoko H. Efendira-Ćehić na ustupljenom izvještaju.

⁶ Ganić 2020: 191.

⁷ Pločicu je konzervirala Lejla Bajramović, viša konzervatorica u Zemaljskom muzeju Bosne i Hercegovine.

1 молѡтва ѿ зла
 го дѣжда да се н
 зносѡтъ на ѹет
 нр[ѣ]н странѣ црк
 5 ве на все празьннкѣ въ
 нстннѹ достоѡно н пр
 аведо н праволѣпно н
 светнтельно гдмь на
 шнмь нсѹхстомь пос
 10 тавн мнѹхань арьхнстат
 нга арьхнстатнга да стр
 нжетъ рѣкъ водьнѣ да не
 нма дволь ѡбластн на [в]
 одамн тѣ прнде съ клетвью
 15 велнкою велнкою съ оцемь
 н снномь н светнмь дѹомь
 ѣко да днѣволь ѹтврнднт[ь]
 ѿ рѣкъ водьннѹхъ светон
 тронцею да не нмашь областн
 20 на трѹдѣхъ крнстнѣннцѣн ѡ
 бѹреватн запрѣщаю тн дѣ
 влѣ бмь жнвнмь нстнннм[ь]
 запрѣщаю тн днѣвлѣ хрс
 товнмн запрѣщаю тн дн
 25 ѣвлѣ вснмн анѣѡлн еже тѣ съ
 творн запрѣтаю тн днѣвлѣ
 Ⓐ ѹглн небеснѣмн запрѣща
 ю тн Ⓐ ѹглн небсѣмь матн
 ѣѣемь марькомь лѹкомь н
 30 ваномь подрнжеще небо н зе
 млѹ запрѣщаю тн днѣвлѣ
 велекмь градомь ерѹсол[нмомь]
 ва немьже поунваютн всн п
 раведнн запрѣщаю тн дн[ѣ]
 35 влѣ светѣ марнемь обретен
 нен носнповомомь запрѣщаю
 тн днѣвлѣ Ⓑ апѹстолома
 запрѣщаю тн днѣвлѣ Ⓒ про
 ркомь нованомь крѣстнте
 40 лемь запрѣщаю тн днѣвлѣ д [п]
 атнѣрхн запрѣщаю т[н днѣвлѣ]
 є тн светнхъ от[ь]ць нже въ]
 ннкѣ да не нмашь об[ластн на т]
 рѹднхъ крѣстн[ѣ]нскнхъ ннвѣ]
 45 запрѣщаю тн д[нѣвлѣ] Ⓓ рѣк[ь]
 амн пнсон[ь] гнонь пнгарь н єпр]
 ать обьхо[дѣ]шенъ въсѹ въсе]

Molitva ōt zla-
 go dъzda. Da se i-
 znositъ na ѣet-
 ir[ѣ]n stranѣ crk-
 ve na vse prazьniky. Vь
 istinu dostojno i pr-
 avednъno i pravolѣpъno i
 svetitelъno G(ospo)d(o)mь na-
 šimь Isuh(ri)stomь pos-
 tavi Mihailъ arъhistъnat-
 iga, arъhistъnatiga, da str-
 iъzetъ rѣkъ vodьnѣ, da ne
 ima d(ija)volъ ōblasti na [v]-
 odami. G(ospod)ъ pride съ kletvьju
 velikoju, velikoju, съ Ocemь
 i Sinomь i Svetimь D(u)homь,
 jako da dijavolъ utvriditъ[ь]
 ōt rѣkъ vodьnihъ Svetoj
 Troiceju da ne imašъ oblasti
 na trudѣhъ kristijanicѣi ō-
 burevati. Zaprѣštaju ti, dija-
 vle, B(ogo)mь živimь istinim[ь].
 Zaprѣštaju ti, dijavle, Hr(i)s-
 tovimi. Zaprѣštaju ti, di-
 javle, vsimi anъd(e)li jeъe G(ospod)ъ съ-
 tvori. Zaprѣštaju ti, dijavle,
 4 ugli n(e)besnѣmi. Zaprѣšta-
 ju ti 4 ugli neb(e)s(n)ѣmy: Mati-
 jejajemь, Marьkomь, Lukomь, I-
 vanomь, podriъeъte nebo n ze-
 mlju. Zaprѣštaju ti, dijavle,
 velekъimь gradomь Jerusol[imomь],
 va njemъъe poѣivajuti vsi p-
 ravedni. Zaprѣštaju ti, di[ja]-
 vle, svetѣ Marijemь obreten-
 ijej losipovomomь. Zaprѣštaju
 ti, dijavle, 12 apustoloma.
 Zaprѣštaju ti, dijavle, 18. pro-
 r(o)komь lovanomь Kръstite-
 ljemь. Zaprѣštaju ti, dijavle, 4 [p]-
 atъrijarhi. Zaprѣštaju t[i, dijav]-
 e, 318 svetihъ ot[ь]съ iъe въ]
 Nike, da ne imašъ ob[lasti na t]-
 rudihъ kръstijancѣhъ njivъ].
 Zaprѣštaju ti, d[ij]avle, 4 rѣk]-
 ami: Pison[ь, Gionъ, Pigarъ i Epr]-
 atъ, obьho[de]stejъ vsьu въse]-

лѣнѹ да не нмашь обла
 стн нзѣбнѣнѣ жнѣ кры
 50 стнѣцѣхъ запрѣщаю тн д
 нѣвѣле крѣщннѣнемь гдм[ь]
 запрѣщаю тн днѣволе анѣлн
 арьхнаѣелн га нашего нсѣ
 хрнста запрѣщаю тн днѣ
 55 вѣле рожьствомь хрѣсто[в]
 нмь запрѣщаю тн д[нѣвѣле]
 вьскрѣсеннемь [лазаровн]
 мь га нашего нсѣст[а запрѣщаю]
 тн днѣвѣле расьпет[немь хрнсто]
 60 [в]нмь запрѣщаю [тн днѣвѣле]
 вьскрѣсеннемь [ь гднмь запрѣщаю]
 тн днѣвл[е светнмь]
 [ег]о на нѣса вь[знесеннемь запрѣ]
 щаю тн днѣвѣле преображен
 65 немь гднѣмь запрѣщаю т
 н днѣвѣле снѣнаго н жѣтвор
 ещаго крѣста запрѣщаю тн
 днѣвѣле ꙗ отрокн сѣдрахом[ь]
 н мнсахомь н ѣведенѣнаго за
 70 прѣщаю тн днѣвѣле ⑥ с[в]
 ѣтнломь еже гь створн
 [сльнц]е днѣвн а лѣн[ѣ ношн]
 [да н]е нмашн [областн нзѣн]
 [т]н жнѣ[ь крѣстнѣнѣцѣхъ]
 75 [ннѣв]ь запрѣ[щаю тн днѣволе]
 [херѣвнмомь н серапнмомь н ⑦]
 нзавраннѣхъ н бо
 гомь жнѣвнмь н онн
 мн кон поѣ[хъ]
 80 ѣ вѣ пѣснѣ снѣ
 нскѣю ѣ г[]ѣн
 нѣ кѣда не нмь днѣво
 ль област ѣ вѣкн вѣк[о]
 мь амнѣ на комь селѣ мо
 ль сн дана берн деветѣ

ljenuju, da ne imašь obla-
 sti izьbiti žitъ kry-
 stija<и>с<ѣ>хъ. Zaprѣštaju ti, d-
 ijavle, krѣštiniъnjemь G(ospo)d(nji)m[ь].
 Zaprѣštaju ti, dijavole, an(ь)d(e)li,
 aрьhan(ь)đeli G(ospod)a našego Isu-
 hrista. Zaprѣštaju ti, dija-
 vle, rožьstvomь Hrѣsto[v]-
 imь. Zaprѣštaju ti, d[ijavle],
 vьskrѣsenijemь [Lazarevi]-
 mь G(ospod)a našego Is(u)h(ri)st[a. Zaprѣštaju]
 ti, dijavle, rasьpet[ijemь Hristo]-
 [v]imь. Zaprѣštaju [ti, dijavle],
 vь(s)krѣsenijemь [ь G(ospo)d(nj(i))mь. Zaprѣštaju]
 ti, dijavl[e, svetimь]
 [jeg]o na n(e)b(e)sa vь[znesenijemь. Zaprѣ]-
 štaju ti, dijavle, preobražen-
 ijemь G(ospo)d(ь)nѣmь. Zaprѣštaju t-
 i, dijavle, sionago i živ>otvor-
 eštago kрѣsta. Zaprѣštaju ti,
 dijavle, 3 otroki: Sedraham[ь]
 i Misahomь i Javedenago. Za
 prѣštaju ti, dijavle, 2 s[v]-
 ětilomь ježe G(ospo)d(ь) stvori:
 [Slьnc]e dnevi, a Lun[у nošti],
 [da n]e imaši [oblasti izbi]-
 [t]i žit[ь kрѣstijancѣхъ]
 [njivь.] Zaprѣštaju ti, dijavole,
 [Heruviomь i Serapimomь i 70]
 izrabranihъ i Bo-
 gomь živimь i oni-
 mi koji poja[h]-
 u B(og)u pѣsnѣ sio-
 nskuju u g[]ĉi-
 nu, kuda ne imь dijavol-
 ѣ oblast u vѣki vѣk[o]-
 mь am(e)нѣ. Na komь selѣ mo-
 ѣ si dana, beri devetѣ.

Sadržaj teksta je molitva protiv zloga dažda, apotropеjski zapis protiv đavola koji donosi kišu i olujni vjetar te time nanosi štetu njivama i vinogradima. Molitve s ovakvim nazivom, sličnog ili različitog sadržaja, prisutne su u brojnim zbornicima slavenskih apokrifa.⁸ Potraga

⁸ Tri verzije molitve protiv zle kiše nalaze se u dvama zbornicima apokrifa iz manastira Savina. Njihove tekstove objavio je V. Kačanovskij, ali se njihov sadržaj ne

za sličnim primjercima pokazala je da su zapisu s Bedema tekstualni srodnici verzije molitvi iz trebnika manastira Savina sign. 10, zatim tekstovi iz zbornika apokrifa НБКМ № 80 i iz rukopisa karlovačke Patrijaršijske biblioteke br. 3624.⁹ Trebnik iz manastira Savina 10, koji je pisan oko 1575. god., na stranicama 91b–92b sadrži tekst мѣтва ѿ злого дажда, a pod istim naslovom мѣтва ѿ злаго дѣжа на str. 308 ovu molitvu ima i apokrifni zbornik НБКМ 80 iz Nacionalne biblioteke “Sv. Kiril i Metodij” u Sofiji, koji je nastao 1560. godine.¹⁰ Za razliku od zapisa u ova dva zbornika, u rukopisu karlovačke Patrijaršijske biblioteke br. 3624, koji je iz 16. st., sadržana je molitva nešto drukčijeg naziva се же юсть аще кто хоштеть запнсь ѿть града нли ѿть молка нли ѿть црѣвин же по ннвахъ, ali je centralni dio njenog sadržaja podudaran s tekstom molitve protiv zloga dažda. Različiti nazivi istoga teksta – protiv kiše ili drugih nepogoda koje mogu uništiti njivu ili vinograd – imaju istu namjenu jer nepogode izaziva ista nečasna sila. U najširem poimanju, svi apotropejski zapisi ovoga tipa su zapravo egzorcizmi protiv vraga koji predstavlja zlu silu što kontrolira i kišu i rijeke te šalje bujice kako bi uništio plodove kršćanskog rada.

Struktura teksta molitve slijedi modele koji su uobičajeni za ovaj žanr. Kako se uzročnikom svih zala smatra đavo, njega je moguće izgoniti tek spominjanjem najuzvišenijih kršćanskih vrijednosti i simbola: počevši od Isusa Hrista i Svete Bogorodice, četvorice evanđelista i dvanaestorice apostola, pa sve do 318 svetih otaca Nicejskog sabora. Svi ovi kršćanski simboli prisutni su i u kletvama bosanskih povelja. S obzirom na to da je namjena molitve zaštita kršćanskog rada i od bujičnih rijeka, specifičnost njenoga teksta čini i proklinjanje đavola četirima svetim rijekama: Pison (stsl. фисонъ, hebr. Pīšōn), Gion, Tigris i Eufrat – запрѣщаю ти д[нѣвле ⊕ рѣк]амн пнсон[ъ гнонь пнгарь н епр]ать обьхо[дещен въсхъ вьсе]леню – koje prema starozavjetnoj *Knjizi postanka* izvire u Edenu:¹¹

podudara s tekstom na našoj pločici. Prve dvije nose naziv молтва ѿть злаго дажда, a riječ je o grčkim tekstovima zapisanim ćirilicom, dok je treća, čiji je naziv еще а ти (?) ѿть злого дажда, zapisana na slavenskom idiomu (1881: 157).

⁹ Sadržaj zapisa objavio je S. Novaković (1886).

¹⁰ Molitva je više puta objavljivana u sklopu izdanja starih bugarskih apokrifa: B. Angelov i M. Genov (Ангелов и Генев 1922), D. Petkanova (Петканова 1982), kao i u članku K. Mičeve-Rejčeve (Мичева-Рейчева 2015).

¹¹ Zaklinjanje četirima starozavjetnim rijekama javlja se i u hrvatskoglagoljskim čaranjima koja je objavio Strohal: Zaklinjam vas, † demuni, (...) 4 rikami tekućimi po

U Edenu je jedna rijeka izvivala, vrt da natapa, a odatle se u četiri rijeke granala. Prvoj je ime Pišon, a optječe svu zemlju zvanu Havila, u kojoj zlata ima. Zlato je u toj zemlji dobro, a tamo imade i mirišljive smole i oniksa. Drugoj je ime Gihon; ona optječe svu zemlju zvanu Kuš. Trećoj je ime Tigris; ona teče na istok od Asurije. A četvrta je Eufrat. (*Knjiga postanka*, 2: 10–14)

Intertekstualno referiranje na starozavjetni tekst *Knjige proroka Danijela* sadržano je u proklinjanju trojicom Danijelovih prijatelja: Sedraham, Misahom i Avdenago – $\text{запрѣцаю ти днѣвлѣ ꙗ отрокн седрахом[ъ] н мнсахомъ н ѳведенаго}$ – koji se nisu htjeli pokloniti zlatnom kipu što ga je dao napraviti kralj Nabukodonosor:

Na to Nabukodonosor, bijesan i ljut, naredi da se dovedu Sadrah, Misah i Avdenago; i dovedoše te ljude pred kralja. Nabukodonosor im reče: “Da li je istina, Sedraše, Misaše i Avdenago, da vi ne služite bogovima mojim i da se ne klanjate zlatnome kipu što ga podigoh? Sad, ako ste spremni, u času kad čujete zvuk roga, frule, lire, trokutaste lire, psaltira, gajdi i svih drugih svirala, da padnete ničice i klanjate se kipu koji sam ja načinio, dobro je. Ali ne budete li se klanjali, smjesta ćete biti bačeni u peć užarenu; i koji vas to bog može izbaviti iz ruku mojih?” Sedrah, Misah i Avdenago odgovoriše kralju: “O Nabukodonosore, ne treba da se pred tobom za to branimo. Ako je tako, naš Bog, kome služimo, može nas izbaviti iz peći užarene; i on će nas izbaviti iz tvojih ruku, o kralju.” (*Knjiga proroka Danijela*, 3: 13–17)

U završnoj dionici molitve prisutna je formula proklinjanja svjetilima koja je stvorio Bog – Sunce (da vlada) danom, a Mjesec noću – $\text{запрѣцаю ти днѣвлѣ } \textcircled{\text{B}} \text{ с[в]ѣтнломъ еже гъ створи н сльнц[е] днєвн а лѣн[ъ] ноцн[и]}$. Njen izvor moguće je tražiti u 136. (135) psalmu:

$\text{створышоумоу свѣтнла вельѣ едномоу ꙗко блāгъ ꙗко въ вѣкы сльнцѣ въ область днѣи ꙗко блāгъ ꙗко въ вѣкы лоумоу н звѣзды въ область ноци ꙗко блāгъ}$ (*Hvalov zbornik*, psalm 136 (135): 349).

Pojava istovjetnih ili sličnih konstrukcija u vidu skamenjenih formula kojima se izriču prokletstva u različitim tipovima tekstova – od molitvi u okviru apokrifnih zbornika, preko amuleta do kletvi u srednjovjekovnim poveljama – svjedočanstvo je dinamičnog života cijelog

sridi raja † Eonu, † Pisonu, Tigru i Efratu; † Jion † Pison † Tigra † Epratiš † (Strohal 1910: 147 i 125).

jednog žanra slavenske apokrifne literature koja nadahnuće crpi i iz starozavjetnog i iz novozavjetnog teksta.

O jeziku i pismu molitve

Pravopis kojim je ispisan ćirilični tekst na pločici u svim rješenjima podudaran je s onim karakterističnim za rukopise Crkve bosanske. Slovo ѣ ima dvostruku vrijednost: pored vokalske, njime se dosljedno obilježava sekvenca /ja/ u inicijalnoj i postvokalskoj poziciji: ѣко, днѣволь, крнстнѣнцѣн, [па]тнѣрхн, поѣ[х]ѣ. S grafijskog aspekta zanimljiv je oblik vlastite imenice ѣвѣденаго, podudaran s likom u zapisu Sav. 10 ѣавѣднаго, za razliku od НБКМ 80 авѣденаго i КРВ 3624 авѣеннаго. Kako u zapisu s Bedema nema ligatura љ i љ, tako se i sekvenca /je/ bilježi slovom е: еже, въскрѣсеннемъ, dok se vrijednost palatala /j/ i /nj/ bilježi slovima л и н: землѣ, крѣстнѣлемъ, немъже. Triput je zapisano slovo đerv za vrijednost /đ/: анѣѣлн (2x), арѣхнаѣелн, javlja se i staro slovo jery: празньнкѣ, нѣсѣмѣ (u крѣстнѣцѣхъ možda i prepravka), dok je omega, pored prijedloga ѿ, dvaput zapisana u inicijalnoj poziciji: ѿвластн i ѿвѣреватн.

Jezičke odlike zapisa ključne su za utvrđivanje vremena nastanka pločice. Čuvanje slova jat na etimološkom mjestu samo potvrđuje njegovu diftonšku vrijednost karakterističnu za istočnobosanski dijalekt: праволѣпно, рѣкѣ, ѿ рѣкѣ, запрѣщаю. Međutim, u nastavačkim morfemima, pored čuvanja jata на уѣтр[ѣ]н стрѣнѣ, нѣснѣмн, bilježi se i naporednost ѣ – н: на трѣдѣхъ – [т]рѣднхъ.

Stanje s poluglasima omogućava zaključke koji se odnose na vrijeme pisanja pločice. Naime, iako se bilježi čuvanje poluglasa u jakoj poziciji u liku дѣжда, kao i vokalizacija u prefiksu нзѣбраннхъ, primjeri pisanja poluglasa umjesto /a/ u oblicima A jd. мнѣанлѣ (usp. Sav. 10 мнѣанла), 3. l. jd. през. нѣ нмѣ (ne ima) jasno svjedoče da je u govoru dosta ranije došlo do vokalizacije jakog poluglasa. Pored toga, primjer vokalizacije grupe вѣ u prijedlogu potvrđuje već poznati zapadnoštokavski refleks va: ва немъже, iako se bilježi i вѣ: вѣ нстнѣ. Slabi poluglas očekivano se bilježi u finalnoj poziciji, ali je čest i u medijalnoj – празньнкѣ, праволѣпно, светнѣльно, марѣком, нзѣбнтн, рождѣствомъ itd. – što samo svjedoči o dobrom slijeđenju staroslavenske norme. Fonološka odlika važna za određivanje relativne hronologije zapisa

je primjer prelaska *-l > o* u pridjevskom obliku *счонаго* (< *снльнаго*). Ova se pojava u srednjovjekovnim bosanskim tekstovima evidentira tek krajem 14. st., tako da, uz ostale mlađe jezičke odlike, argumentira pretpostavku o 15. st. kao vremenu nastanka zapisa.

U zapisu su zanimljivi i primjeri bilježenja slogotvornog *r* sekvencom рн: *Ѹтврнднт[ь]*, *крнстнѣнцѣн*, *подрнжеще*, za razliku od tradicionalnog bilježenja s poluglasom. Ovakvi primjeri najvjerojatnije govore o njegovoj specifičnoj artikulaciji. Zanimljiva dijalekatska crta javlja se i u liku *апѸстоло[мь]*, gdje je došlo do *o > u*, a ista alternacija javlja se u bosanskim poveljama, ali i u crkvenoslavenskim rukopisima poput *Radosavljevog zbornika* (Otkr. 22:8 *апѸстоль*).

Stanje u morfologiji u visokom procentu slijedi konzervativnu staroslavensku normu. Čuvaju se stariji padežni nastavci u I jd. *съ клетвью велнкою* i мп. *свнмн аньѸлн*; G мп. *ѡ рѣкъ*; A мп. *празьннкѣ*; L мп. *на [в]одамн*. Isto tako se drže pridjevski i zamjенички oblici: u genitivu su prisutni samo stari nastavci: *злаго*, *нашего*, *счонаго*, *жотворещаго*, a bilježi se i zamjенички oblik *еже*.

Arhaično stanje čuva i glagolski sistem: u prezentu se javlja staroslavenski nastavak *-тъ* u 3. l. jd.: *стрнжеть*, *Ѹтврнднт[ь]*. Posebno je zanimljiv prezentski oblik *поунваютн* (usp. u НБКМ 80 *поунвають*) kao relikт старине, ali takve koja govori o starosti predložka s kojeg je pisar prepisao tekst. To pokazuje i glagol *нмѣтн* koji se u 2. l. jd., pored vernakularnog lika *нмашь*, pojavljuje i u knjiškoj formi s nastavkom *-ši*: *[да н]е нмашн*. O konzervativnosti teksta govore i primjeri participa: *подрнжеще* i *обретенен*.

Od leksičkih posebnosti valja naročito istaknuti glagolski lik *ѡбоуреватн*, prisutan i u zapisu iz trebnika Sav. 10 *ѡбоурѣватн*. Pojava ove lekseme nesumnjivo govori o bliskim predloščima ovih dvaju zapisa s obzirom na to da primjerci molitvi iz НБКМ 80 i КРВ 3624 na istom mjestu imaju konstrukciju *одаждеватн/одежеватн вѸрею* (*злою*). Potraga za glagolom *ѡбоуреватн* u staroslavenskim rječnicima nije dala rezultate, ali je glagol *боуреватн* evidentiran u jednom ruskom rukopisu iz prve četvrtine iz 12. st. poznatom kao *Učiteljno evanđelje*:¹²

¹² Riječ je o prijepisu djela koje je 894. godine sastavio Konstantin Preslavski (Bugarski), jedan od učenika sv. braće, a sadržaj zbornika čine homilije Ivana Zlatoustog, Ćirila Aleksandrijskog i drugih autora o nedjeljnim evanđeoskim čitanjima godišnjeg ciklusa. O *Učiteljnom evanđelju* vidi detaljnije u: Михайлов 1894.

сего радн н посрѣдѣ мора ослабн. да бѣра бѣдетъ. ако не уаати нмь. || тн
отъкоудѣже надежа сѣсенна. н въсх же ноць оставляетъ боуревати. оу
боуждана нхъ срѣца. (*Euangelium didacticum*, ГИМ, Син 262, Москва,
82/83b)¹³

Navedeni kontekst, koji govori o lađarima zarobljenim u buri, te konstrukcija одаждеватн/одежеватн вѣрею (злою) u druga dva zapisa omogućava prodor u značenje glagola обоуревати: imperf. lik одъждеватн izvodi se od perf. glagola одъждати (одъждати) ‘zaliti kišom, orositi’, koji u kombinaciji s imenicom (зла) боуря ‘olujni vjetar; oluja’ dobija značenje ‘biti gonjen olujnim vjetrom’ ili ‘biti uništen olujnim vjetrom’. Za glagol (о)боуревати u *Učiteljnom evanđelju* Kryзьko i Мољков navode grčki ekvivalent κλυδωνίζεσθαι (2017: 385), a sve navedeno omogućava njegovo semantičko pojašnjenje: да не нмашь области на трѣдѣхъ крхстнѣннцѣн ѡвѣреватн trebalo bi značiti ‘da nemaš vlasti nad krstjanskim radom uništavajući ga olujnom kišom’.

Usporedba s tekstovima molitvi iz Sav. 10, НБКМ 80 i КРВ 3624

Tekstualna podudarnost molitve s utvrde Bedem sa zapisima u trebniku Sav. 10 te zbornicima НБКМ 80 i КРВ 3624 jasno svjedoči o zajedničkom ishodištu teksta koji je vrlo rano preveden s grčkog. Međutim, pored podudarnosti centralnog teksta molitve, zapisi se razlikuju po uputama o obredu koji se sprovodi prilikom egzorcizma. Za razliku od molitve s Bedema u kojoj stoji da se treba čitati na sve praznike – да се нзноштѣ на уетнр[ѣ]н странѣ цркве на все празньннкы – tekstovi iz Sav. 10 i НБКМ 80 preciziraju koji su to praznici: Đurđevdan (Georgijev dan), Uznesenje Gospodnje i Sveti Duh:

Sav. sign. 10: мѣтва ѡ злаго даѣа да уати на геѡргіѣвь днь н на възнесеніе ·
н на сшьстьіе стго дха н ѣтн на уетнрѣ странѣ

НБКМ № 80: мѣтва ѡ злаго дѣѣа да се утетѣ на георгіев днь · н на
възнесеніе гне · на сшьствіе стго дха · да се утет на уетнрнн странѣ села н
по трнць ·

¹³ Digitalno izdanje teksta *Učiteljnog evanđelja* dostupno je na stranici Cyrillomethodiana: https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_154.

Na kraju molitve iz trebnika manastira Sav. 10, koja se naziva molitvom sv. Trifuna, stoji uputa o škropljenju blagoslovljenom vodom i pjevanju kanona i stihire sv. Trifunu:

МТВН СТГО ТРІФОНА ГЛІМІЕ ѿ Іереа въ вноградехъ ѿ ннвѣхъ въ жнтннцѣхъ
хотѣи проуітати првекі сѣтѣрнті ѡсцѣеніе водн по ѡбіѣаю н тѣсокрѣпнтн
вѡю канѡ ѿ стнхѣрн стѡмоу трф мтва ·а·

Za razliku od navedenih molitvi, tekst KPB 3624 sadrži vrlo detaljne upute o obredu i sastavljanju zapisa. Naime, četiri zapisa koji čine molitvu potrebno je napisati u tačno određeno dane, potom ih sjединити i staviti na svetu trpezу pod antimis te ih na Veliku subotu iznijeti na četiri strane vinograda ili njive:

Вънїгда хѡштешн напнсати ·А· запнсь, пншн въ велнкн понедѣлннкъ до прѣжде свештенне лутоургіе; В. запнсь въ вѣлнкн вторьннкъ, до прѣжде свештеніе лутоургіе; Г. запнсь въ вѣлнкѹю срѣдѹ до прѣжде свештенне лутоургіе; Д. запнсь въ вѣлнкн четвѣртак до Васнліеве лутоургіе. Н сѣдннн въсѣхъ, н ставн на светѹю трапезѹ подѣ светы анѣтнмнсь донѣдеже сѣвршнтѣ се слѹжба божьственаа велнкого Васнліа н страстна евагеліа. Н въ велнкѹю сѹботѹ, въ когожде ставн вънѹтрѣ естѣ панагіе велнкіе н ставн нхъ, ндеже хѡштешн, въ вноградѣ нлн въ ннвѣхъ: А. на вѣстокѣ, В. на западѣ, Г. на югѣ, Д. на севѣрѣ. Крѣпко блудн, да тѣко не осетнтѣ нхъ, да нх не нзмѣтѣ.

Glavni tekst četiriju zapisa, iako u visokom procentu podudaran, pokazuje i određena razilaženja koja svjedoče o postojanju većeg broja verzija ove molitve i u bizantskoj, a po svemu sudeći i u grčkoj tradiciji. Najopširniji je zapis iz KPB 3624 koji, pored nabranjanja imena anđela, arhandžela i svetaca, sadrži i upute na odgovarajući evanđeoski tekst te nekoliko bilješki grčkog teksta zapisanog ćirilicom. U nastavku, prije usporedbe s tekstem molitve s Bedema, donosimo tabelarni prikaz triju molitvi, pri čemu su iz teksta KPB 3624 izostavljena imena anđela, arhandžela i svetaca.

Sav. sign. 10 /91b–92b/

Въ нстнпоу дѡтѡнно ѿ праведнѡ
н праволѣпно гмѣ нашнмѣ
нѹхсмѣ поставлѣшн мнѣханла
архїстрнгѣ да стрежеть рекн
воднїе да не нмать дїаволь
ѡблѣтн на рѣдѣхъ хрїтїанскнѣ
ѡбоурѣватн гѣ прнде клетвоѡ

KPB br. 3624

Въ нстннѹ достонно н
праволѣпно Господомѣ
нашнмѣ Івс. Хрнстомѣ,
поснлаен архаггела Мнѣханла
да стрежеть рѣкн воднїе, да
дїаволь не нмать ѡбластн надѣ
ннмн, Господь прнде

НБКМ № 80 /308/

Въ нстнну достонно н
праведно лѣпно Гмѣ нашнмѣ
їѹ Хмѣ. поставлѣаемѣ Мнѣханла
Архаггела. да стрежеть рѣкѣ
водннх да дїаволь не нмать
областн надѣ ннмн. Гдѣ прнде
клетвою велнкою. съ Отцѣмъ н

Sav. sign. 10 /91b-92b/

вѣлѣкою съ ѡцѣмъ н снѡмъ
 н стн̄ дх̄омъ да дїавола
 оутврьднть ѡ рѣкн воднн̄ да
 не нмать ѡбластн на трѣдѣхъ
 хрїстїанскн̄ закннн̄аю те
 дїаволе б̄мъ жнвнмъ н стн̄
 н прѣтѣю бцѣю марїею
 ѡбоуноу н ѡснфовн ·
 закннн̄аю те дїаволе
 всѣмн агглн єже сьтворн г̄ь
 закннн̄аю те дїаволе ·д·-мн
 оуглн нѣннмн закннн̄аю те
 дїаволе ·д·-мн євлнстн мѡ·
 мр· л̄· іѡ· подржешнмъ нбо н̄
 землѡ закннн̄аю те дїаволе
 велнкмъ градомъ ієрлнмъ
 въ ннмъ же поуїваютъ всн
 праведнн · закннн̄аю те
 дїаволе в̄· ап̄л̄ закннн̄аю те
 дїаволе ̄ отрокъ закннн̄аю те
 дїаволе ·м· мѣннкъ · закннн̄аю
 те дїаволе прѣдтеуемъ н̄
 кр̄тнтелѣ іѡан̄омъ · закннн̄аю
 те дїаволе ·д·-мн патрїасн
 · закннн̄аю те дїаволе ·т·-н̄
 стн̄ ѡцъ нже въ ннкен да не
 нмашн ѡбл̄атн на трѡудѣхъ
 хрїстїанскн̄ ѡдажеватн бурею
 злою закннн̄аю те дїаволе ·д·-мн
 рекама ·фїсѡ· гїѡ· тнгар· ефра·
 ѡбходешн вьсоу вьселеню ·
 закннн̄аю те дїаволе агглн н
 архагглн га нашего
 іуха · закннн̄аю те дїаволе
 рожьствѡ хс̄вемъ · закннн̄аю
 те дїаволе кр̄щенїемъ
 т̄ннмъ закннн̄аю те дїаволе
 в̄крсенїемъ лазаровнмъ
 закннн̄аю те дїаволе
 цвѣтоносїемъ га нашего

KPB br. 3624

клетвою вѣлнкою, с ѡцѣмъ
 н светымъ доухомъ, нако да
 диавола оутврьднть ѡт рѣкн
 воднннхъ светою тронцею,
 нако да не нмать ѡбластн
 на трѣдѣхъ хрнстїанскнхъ,
 одажеватн вѣрею, злою.
 Запрѣщаю те, диаволе, Богомъ
 всѣдържтелемъ жнвнмъ н
 нстнннмъ н прѣвнстою его
 матерю Марїею, ѡбрѣвенною
 Іоснфовн, нмена светыхъ ·м·
 мѣуеннкъ¹⁴
 Запрѣштаю те, диаволе,
 ·д·-мн оугальн небесннмн;
 запрѣштаю те, диаволе,
 єтнрмн еваггелстн, Маѡ.
 Мар. Лоук. Іѡаньномъ,
 подьдржештнмъ небо н
 землю; запрѣштаю тн, диаволе,
 ·в·-мъ апостолѡмъ; запрѣштаю
 тн, диаволе, светыхъ ·м·
 мѣуеннкъ; запрѣштаю тн,
 диаволе, велнкмъ пророкомъ,
 прѣдтеуемъ кр̄стнтелемъ
 Іѡаномъ; запрѣштаю тн,
 диаволе, ·д·-мн патрнархн;
 запрѣштаю тн, диаволе, ·тн·
 светыхъ отьчъ нже въ Ннкен,
 да не нмашн ѡбластн на
 трѣдѣхъ хрнстїанскнхъ ннвъ,
 одажеватн бурею злою,
 светыхъ ·м· мѣуеннкъ.¹⁵
 Запрѣштаю те, диаволе,
 ·д·-мн рѣкамн Фнсонъ,
 Гїонъ, ѡнгаръ н Єфратъ,
 ѡбходештен вьсѣ вьселеню,
 да не нмашн ѡбластн нзбнтн
 жнтъ хрнстїанскнхъ ннвъ;
 запрѣштаю тн, диаволе, аггелн

НБКМ № 80 /308/

съ стымъ Дх̄омъ нако да
 дїавола утврьднть ѡ рѣкн
 воднннхъ. стїою Тронцею.
 нако да не нмать областн
 на трудѣхъ хр̄тнанскнхъ
 одежеватн бурею Закннн̄аю
 те дїаволе Бг̄омъ жнвнмъ
 нстнннм. н прѣтѣю мтрїо
 Бцѣю Марїею обрѣвенною
 Іоснфовн. Закннн̄аю те
 дїаволе всѣмн аггелн єже
 сьтворн Гь. Закннн̄аю те
 дїаволе єтнрмн угльнн
 нѣсннмн. Закннн̄аю те
 дїаволе єтнрмн євгстн
 Маѡеомъ Маркомъ Лоукою
 Іѡаном подьдржештнмн
 нбо н землю. Закннн̄аю те
 дїаволе велнкмъ градомъ
 ієрлмъ. Въ немже поунвають
 всн праведнн. Закннн̄аю
 те дїаволе двѣма на десете
 аплом. Закннн̄аю те дїаволе
 ·с·-п̄ркъ. Закннн̄аю те дїаволе
 ·м· мн̄къ. Закннн̄аю те дїаволе
 велнкн[м] пр̄ко прд̄тею н
 кр̄тнтелем Іѡаном. Закннн̄аю
 те дїаволе ·тн· стн̄ оцъ нже въ
 Ннкен. да не нмашн областн
 на трудѣхъ хрнстїанскнхъ.
 одежеватн бурею злою.
 Закннн̄аю те дїаволе ·д·-мн
 рѣкамн. Фнсонъ. Гїонъ.
 Тнгръ. Єфратъ. ѡбходештнмн
 вьсоу вьселеною. да не
 нмашн областн на трудѣхъ
 хрнстїанскнхъ. Закннн̄аю
 те дїаволе аггелы архаггы га
 нашего Іу Ха. Закннн̄аю те
 дїаволе кр̄щенїемъ

¹⁴ Slijede imena: Доменьтианъ, Алезаньдаръ, Касаньтїе, Валь, Євтнсахїе, Євнносїе, Нѣлннанъ, Флавїе, Аѣентїе.

¹⁵ Slijede imena: Маѣнмїе, Лешнѣтїе, Северїанъ, Галактїонъ, Амонъ, Агласъ, Нраклїе, Євтнхїе, Кнрїанъ, Акакїе.

Sav. sign. 10 /91b-92b/

ѿу҃ха заклїнаю те дїаволе
 вьскрєнїемь г҃ннмь
 заклїнаю те дїаволе на нѣа
 възнесенїемь заклннаю те
 дїаволе б҃голпнїемь ѿго
 прѣѡбраженїемь · заклннаю
 те дїаволе сїлою г҃тнаго н
 жнвотворещаго кр҃та да не
 нмашн ѡбластн на трѣдехь
 хрїстнанскнхь · заклннаю те
 дїаволе · сѣрахѡмь н мнсахѡмь
 ѿведѣнаго · заклннаю те
 дїаволе двема свѣтнлѡмь
 · еже сѣтворн г҃ь слнце
 дневн а луноу ноцїю да не
 нмшн ѡбластн нзбнтн жнтъ
 хрїтїанскнхь · ннвь заклннаю те
 дїаволе херѡвнмь н серафїмѡмь
 г҃мь нашнмь ѿу҃хмь немлѹннмь
 сь ннмн же н нашъ г҃ль да
 прїїетть боудѣть прїлѣженїемь
 нсповеданїемь вьсегдѣ н нїна н
 пр҃сно н вь вѣкь вѣкѡмь · амнн

KPB br. 3624

н архаггелн Господа нашего
 Ісѡуса Хрнста; запрѣштаю
 тн, дїаволе, рождьствомь
 Хрнстовѣмь; запрѣштаю
 тн, дїаволе, крштенїемь
 господнмь; запрѣштаю
 тн, дїаволе, вьскрєсенїемь
 Лазаревымь; запрѣштаю
 тн, дїаволе, цвѣтоносїемь
 Господа нашего Ісѡса
 Хрнста; запрѣштаю тн,
 дїаволе, распѣтїемь
 Хрнстовѣмь; запрѣштаю
 тн, дїаволе, вьскрєсенїемь
 Господнмь; запрѣштаю
 тн, дїаволе, боголпннмь
 ѿго прешьбраженїемь.¹⁶
 Запрѣштаю те, дїаволе, слюу
 ыстнаго н жнвотворештаго
 кр҃ста, да не нмашн ѡбластн
 нзбнтн жнтъ хрнстнанскнхь
 ннвь; запрѣштаю те, дїаволе,
 Сѣдрахѡмь, н Мнсахѡмь,
 н ѿведеньнаго; запрѣштаю
 тн, дїаволе, двѣма свѣтнлн
 велнкнмн, еже сѣтворн
 Господь, слнце дневн а
 луноу ноштн; запрѣштаю тн,
 дїаволе, херѡвїмн н серафнмн
 Ісѡс Хрнстовѣмь Господомь
 нашнмь, пѣнїемь немлѹннмь,
 сь ннмн же н нашъ глась да
 прїетъ вѣдетъ прнлежанїемь
 н нсповѣданїемь вьсегдѣ н
 нынѣ н прысно н вь вѣкомь
 амнн.

НБКМ № 80 /308/

г҃ннмь. Заклннаю те дїаволе
 вьскрєнїемь лазаревнмь.
 Заклннаю те дїаволе
 цвѣтоносїемь г҃а нашего ѿу
 Ха Заклннаю те дїаволе
 вьскрєнїемь г҃ннмь. Заклннаю
 те сїннмь его на нѣса
 възнесенїемь. Заклннаю
 те дїаволе б҃голпнннмь
 его преображенїемь.
 Заклннаю те дїаволоу ѿтнаго
 н жнвотворещааго кр҃та.
 да не нмашн властн нзбнтн
 жнтъ хрнстнаньскнхь
 ннвь. Заклннаю те дїаволе
 Седрахѡмь н Мнсахѡмь н
 ѿведенаго. Заклннаю те
 дїаволе двѣма сїтїлома еже
 сѣтворн г҃ь. слнце дневн а
 луноу ноцн. да не нмашн
 областн потопнтн жнтъ
 хрїтаньскнхь ннвь. Заклннаю
 те дїаволе херувнмомь н
 серафнмомь ѿу Хмѣ Гмѣ
 Нашнмь пѣнїемь немлѹннмь.
 сь ннмн же н нашъ глась да
 прїетъ будеть прнлежанїемь н
 нсповѣданїемь. вьсегдѣ н нїна
 н пр҃сно н вь вѣкы вѣкомь.

Na osnovu paralelnih tekstova moguće je detaljnije komentirati zapis iz Grajana s obzirom na to da se u njemu uočavaju i greške različite prirode. Pored primjera u kojima nedostaje jedno ili više slova:

¹⁶ Slijede imena: Анснмахь, Гане, Атанасїе, Аетїе, Клавдіе, Ннколае, Х҃дїонь, Канднде, Іѡлань, Ськердонь, Рнфане, ѿвьѹхь, Єндѡ, Єзафнѡнзнсь, Меферн, ѿазлаенн, Єсефн, Єлон, Савашѡть, ѿган, ѡеломенн, Єсефн, ѿдонан, Пропнмнхнє, Євенѣн, Доменѣтань, Горьгонїс, Прнськѹ, ѡеѡдѹль, ѿѡалїе, Флавїань, ѡеѡфнль, Пелнтонь, Мелнтѡнь, Іѡань.

праведо (праведно), дволь (днѣволь), жотворещаго (жнвотворещаго), pi-sar/urezivač ponekad izostavlja cijelu riječ (ili dvije): запрѣщаю ти днѣвле [снлюю] снонаго н жотворещаго кръста, а imenica снлюю izosta-je i u НБКМ 80. Pored izostavljanja, tekst ima primjera i suvišnih po-navljanja istih riječi: арьхнстатнга арьхнстатнга, велнкою велнкою. Za razliku od tekstova s Bedema i iz trebnika Sav. 10 u kojima uz ime ar-handela Mihaela stoji leksema арьхнстатнгъ (stsl. архнстратнгъ), u КРВ 3624 i НБКМ 80 stoji арханггель. Међутим, да piсар/urezivač nije baš posve pažljiv, potvrđuju neka mjesta koja je najlakše objasniti kao greške: u redu 23/24 stoji запрѣщаю ти днѣвле хрстовнмн, u čemu je očitо izostavljen dio, dok druga tri zapisa imaju: Sav. 10 н прѣѣтою бѣєю марїєю ѡбоуною н ѡснфовн; КРВ 3624 н прѣѣнстою его матерію Марією, ѡбрѣенною лѡснфовн, нмена светыхъ ·м· мѣуеннкъ; НБКМ 80 н прѣѣтою мѣрію бѣєю Марією обрѣенною лѡснфовн. U dijelu gdje se đavo proklinje četvoricom evanđelista (Sav. 10 ·д·мн єѣлнстн), на основу prethodnog konteksta koji govori o četiri strane nebeske (Sav. 10. д ѡглн небесѣмн), piсар/urezivač umjesto riječi evanđelisti pogrešno piše uglovi (strane): Ⓐ ѡглн небсѣмы матнеѣемь марьком лѣкомь.

U zapisima iz Sav 10, КРВ 3624 i НБКМ 80 dolaze i neka mjesta koja se ne mogu pročitati на pločici s Bedema: запрѣштаю ти / заклннаю те, дяволе, цѣѣтоносіемь Господа нашего Ісѣа Хрста. Da li je izostavljanje rezultat nemarnog odnosa pisara/urezivača ili ti dijelovi nisu bili u predlošku, bit će moguće odgovoriti tek kada se u komparativnu analizu uključe i primjerci molitvi iz drugih rukopisa.

Značajna tekstualna razlika zapisa s Bedema u odnosu на druge tri molitve javlja se u završnom dijelu teksta, на kraju prve i početku druge strane pločice. Na основу triju drugih zapisa u posljednja два reda prve strane pločice s Bedema moguće je rekonstruirati zaklinjanje imenima najuzvišenjih anđela херовнмомь i серафнмомь, dok ostatek teksta nema paralelu u spomenutim molitvama:

запрѣ[щаю ти днѣволе] [херѣвнмомь н серафнмомь н Ⓢ] ||нзавраннхъ н богомь жнвнмь н оннмн кон поѣ[х]ѣ бѣ пѣснь снонскюю ѣ г[]уннѣ кѣда не нмь днѣволь област ѣ вѣкн вѣк[о]мь амнь на комь селѣ моль сн дана берн деветь

Kako prije pridjevskog lika нзавраннхъ nedostaje dio teksta на prethodnoj strani, čini se logičnim pretpostaviti da je riječ o zaklinjanju sedamdeseticom izabranih, kako je то uobičajeno i u poveljama:

да є проклетъ б̄гомъ ѿцемъ н с̄номъ н св̄тнмъ д̄хомъ н :в̄т: вр̄ховннх̄ ап̄лв̄
н ·д̄· ѿванъ·ѧелнстн · н ·о̄· нз̄абраннх̄,¹⁷ s tim da ostaje zagonetna posljed-
nja dionica teksta u kojoj se navode oni koji pjevaju pjesmu sionsku.
Staroslavenski rječnici poznaju konstrukciju *pjesma sionska* (съпоіте
намъ отъ п̄снєі с̄нонєскъ),¹⁸ a navedeni kontekst mogao bi biti aluzija
na 40 svetih mučenika iz Sebaste, čija su imena pobrojana u zapisu
KPB 3624.

Posljednja rečenica zapisa – на комъ селѣ моль сн дана берн деветъ
– mogla bi značiti da se bira (бъратн – imper. берн) deveti dan kao vri-
jeme čitanja molitve, a takvu pretpostavku zasada jedino podržava
podatak da je 9. mart i u Kalendaru iz *Parmskog zbornika* posvećen
svetim mučenicima.¹⁹

Navedene podudarnosti i razlike među tekstovima omogućavaju
ispravljanje pogrešnih mjesta te rekonstruiranje nedostajućih dijelova
zapisa. Stoga na kraju donosim adaptaciju teksta molitve na savremeni
jezik.

Molitva od zloga dažda

Da se iznosi na četiri strane crkve na sve praznike!

Uistinu dostojno i pravedno i pravoljepno i svetiteljno Gospodinom
našim Isuhristom, koji postavi Mihaila arhistratiga da čuva rijeke vod-
ne, da nema đavo vlasti nad vodama. Gospod priđe s kletvom velikom,
s Ocem i Sinom i Svetim Duhom, da đavola odbije od rijeka vodnih po
Svetoj Trojici, kako ne bi imao vlasti nad radom krstjanskim uništava-
jući ga olujnom kišom.

Zaklinjem te, đavole, Bogom živim i istinitim. Zaklinjem te, đavole, Hri-
stom. Zaklinjem te, đavole, svim anđelima koje Gospod stvori. Zakli-
njem te, đavole, četirima stranama nebeskim. Zaklinjem te četirima
evanđelistima nebeskim: Matejem, Markom, Lukom i Ivanom, koji drže
nebo i zemlju. Zaklinjem te, đavole, velikim gradom Jerusalimom u ko-
jem počivaju svi pravedni. Zaklinjem te, đavole, svetom Marijom koja
je zaručena Josipom. Zaklinjem te, đavole, dvanaesticom apostola.

¹⁷ Usp. Nakaš i Kardaš s. a.

¹⁸ Usp. с̄нон̄скъ, u: Старобългарски речник, *Cyrrillomethodiana*, https://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_show/d_08617/.

¹⁹ Mazrak 2018: 254.

Zaklinjem te, đavole, šesnaestim prorokom Jovanom Krstiteljem. Zaklinjem te, đavole, četvoricom patrijarha. Zaklinjem te, đavole, trista osamnaesticom svetih otac u Nikeji – da nemaš vlasti nad krstjanskim radom u njivama. Zaklinjem te, đavole, četirima rijekama: Pison, Gion, Tigris i Eufrat koje ophode svu vaseljenu – da nemaš vlasti uništavati žito krstjansko. Zaklinjem te, đavole, krštenjem Gospodnjim. Zaklinjem te, đavole, anđelima, arhanđelima Gospoda našega Isuhrista. Zaklinjem te, đavole, rođenjem Hristovim. Zaklinjem te, đavole, vaskrsenjem Lazarevim Gospoda našega Isuhrista. Zaklinjem te, đavole, raspećem Hristovim. Zaklinjem te, đavole, vaskrsenjem. Zaklinjem te, đavole, njegovim svetim na nebesa vaznesenjem. Zaklinjem te, đavole, preobraženjem Gospodnjim. Zaklinjem te, đavole, silom silnoga i životvorenoga krsta. Zaklinjem te, đavole, trima mladićima: Sedraham i Misahom i Javdenago. Zaklinjem te, đavole, dvama svjetilima koje Gospod stvori – Sunce danu, a Mjesec noći – da nemaš vlasti uništiti žita krstjanskih njiva. [...] Zaklinjem te, đavole, sedamdesetoricom izrabranih i Bogom živim i onima koji pojahu Bogu pjesmu sionsku (...), kuda nema đavo vlast u vijeke vijekova! Amen. Na kom selu ova molitva bude dana, biraj deveti (dan).

Zaključak

Iako su pojedini apokrifni zapisi s olovnih pločica iz perioda srednjovjekovne Bosne – zapisi iz Slatnice kod Prozora i Hodbine kod Mostara (Truhelka 1889. i 1906) – poznati još od kraja 19. st., njihovi sadržaji sve donedavno uglavnom su ostali nepoznati, što nije omogućavalo ni njihovo pozicioniranje u južnoslavenski, ali ni širi kontekst slavenske apokrifne književnosti. Neobičnost magijskog žanra kojem pripadaju ovi amuleti ponekad se ogleda i u pojavi mješavine grčkih dionica teksta zapisanih ćirilicom i slavenskog idioma, kao što je to slučaj sa zapisima iz Slatnice kod Prozora, Hodbine kod Mostara (Nakaš 2016) i Fatničkog polja kod Bileće (Kardaš 2025), gdje su u odgonetanju njihovih tekstova ključnu ulogu imali slični zapisi zabilježeni u različitim zbornicima apokrifa. S druge strane, pronalasci novih olovnih pločica, kao što je amulet sa srednjovjekovne utvrde Bedem u Grajanima u Visokom, otvaraju i nove spoznaje o kulturnom i vjerskom životu srednjovjekovne Bosne, u kojem je apokrifna književnost bila prisutna u

mnogo većem obimu nego što se to pretpostavlja. Tekst na olovnoj pločici s Bedema, koji je, sudeći po jeziku, nastao u 15. st., sadrži molitvu protiv zloga dažda – egzorcistički zapis protiv vruga koji kontrolira i kišu i rijeke te šalje bujice kako bi uništio plodove krstjanskog rada. Na temelju usporedbe teksta pločice s drugim primjercima srodnih molitvi ustanovljeno je da se tekst zapisa u visokom procentu podudara s tekstnim verzijama molitvi iz trebnika manastira Savina (sign. 10), iz zbornika apokrifa Nacionalne biblioteke “Sv. Kiril i Metodij” u Sofiji (НБКМ 80) te iz rukopisa karlovačke Patrijaršijske biblioteke (KPB br. 3624). Pojava istih ili srodnih tekstova koji mogu biti i vremenski i teritorijalno udaljeni potvrda je razgranatosti apokrifnih molitvi s istim sadržajem širom slavenskog svijeta kao i uklopljenosti bosanske sred-njovjekovne pisane tradicije u njen slavenski kontekst.

**Prilog: Olovna pločica s utvrde Bedem
(Foto: B. Alimanović)**

Bibliografija

Literatura

- Andelić, P. (1984): "Srednji vijek – Doba stare bosanske države", u: Andelić, P., Bojanovski, I., Čović, B., Marijanović, B., *Visoko i okolina kroz historiju I, Prehistorija, antika i srednji vijek*, Skupština opštine Visoko, Visoko, 101–311.
- Ангелов, Б., Генев, М. (1922): *Стара българска литература (IX–XVIII в.) в примери, преводи и библиографија*, Ал. Паскалев, София.
- Cyrrillomethodiana* (s. a.): сионьскъ, u: Старобългарски речник, https://histdict.uni-sofia.bg/oldbgdict/oldbg_show/d_08617/.
- Cyrrillomethodiana* (s. a.): Учително евангелие, https://histdict.uni-sofia.bg/textcorpus/show/doc_154.
- Efendira-Čehić, H. (2016): "Izvještaj s lokaliteta srednjovjekovnog grada Bedem, selo Grajani, MZ Buci", *Zavičajni muzej – Visoko, Visoko*.
- Filipović, M. (1928): *Visočka nahija, Naselja i poreklo stanovništva*, 25, Srpski etnografski zbornik, Beograd.
- Ganić, Đ. (2020): "Ubikacija, evidentiranje i rekognosciranje stećaka na području općine Visoko sa procjenom stanja oštećenja/očuvanosti", *Radovi 1, Zavičajni muzej – Visoko, Visoko*, 185–207.
- Kačanovskij, V. (1881): "Apokrifne molitve, gatanja i priče", *Starine 13, JAZU, Zagreb*, 150–163.
- Kardaš, M. (2025): "Ćirilični zapis na olovnoj pločici iz Fatničkog polja: Prilog proučavanju srednjovjekovnih bosanskih amuleta", *Glasnik Zemaljskog muzeja 57, Sarajevo*, 101–115.
- Крысько, В. Б., Мольков, Г. А. (2017): "Языковые особенности Учительного евангелия Константина Преславского и его древнейшего списка", *Zeitschrift für Slavische Philologie 73 (2)*, 331–395.
- Mazrak, E. (2018): "Analiza kalendara ćiriličnog Parmskog zbornika apokrifa u kontekstu štovanja svetaca i praznika u srednjovjekovnoj Bosni", *Vrhbosnensia 22 (2)*, 241–280.
- Мичева-Пейчева, К. (2015): "Злите сили в средновековните апокрифни молитви", *Дзяло 5, Института за български език, София*, 1–27.
- Михайлов, А. В. (1894): *К вопросу об Учительном евангелии Константина, епископа Болгарского*, Типография Э. Лиснера и Ю. Романа, Москва.

- Nakaš, L. (2016): "Apotropejski zapis iz Slatnice", u: Brković, T. (ur.), *Bosanski ban Tvrtko "pod Prozorom u Rami"*, Općina Prozor-Rama – Synopsis, Prozor – Sarajevo – Zagreb, 1–17.
- Nakaš, L., Kardaš, M. (s. a.): *Dijak: Digitalni jezički anotirani korpus starih bosanskih tekstova*, <http://170.187.186.236/dijak/search>.
- Novaković, S. (1886): "Zapisi od grada moļca i crvi po řivama, iz Rukopisa karlovačke Patrijaršijske biblioteke br. 3624", *Starine* 18, JAZU, Zagreb, 183–187.
- Петканова, Д. (ур.) (1982): *Стара българска литература. Том. 1. Апокрифи*, Български писател, София.
- Strohal, R. (1910): "Folkloristički prilozi iz starije hrvatske knjige", u: Boranić, D. (ur.) *Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena (1896–1940)*, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 15, 120–160.
- Truhelka, Ć. (1889): "Zapis iz Slatnice kod Prozora", *Glasnik Zemaljskog muzeja* I (4), Sarajevo, 100–103.
- Truhelka, Ć. (1906): "Opet jedan zapis bosančicom [Zapis iz Mostarskog kotara]", *Glasnik Zemaljskog muzeja* XVIII, Sarajevo, 540–541.

Summary

A Prayer Against Evil Rain on a Newly Discovered Lead Tablet from the Medieval Fortress of Bedem in Grajani near Visoko

Although certain apocryphal inscriptions on lead tablets from medieval Bosnia – specifically those from Slatnica near Prozor and Hodbina near Mostar (Truhelka 1889, 1906) – have been known since the late 19th century, their contents remained largely unexamined until recently. Consequently, this lacuna precluded their contextualization within both South Slavic and broader Slavic apocryphal literature. The unconventional nature of the magical genre to which these amulets belong is reflected in the occasional emergence of a linguistic hybrid, featuring Greek textual segments transliterated into Cyrillic alongside a Slavic idiom. This phenomenon is evident in the inscriptions from Slatnica near Prozor and Hodbina near Mostar (Nakaš 2016), as well as Fatničko polje near Bileća (Kardaš 2025). In these instances, comparable texts recorded in diverse apocryphal collections played a pivotal role in deciphering the inscriptions. Furthermore, the discovery of new lead tablets, such as the amulet from the medieval fortress of Bedem in Grajani, Visoko, offers novel insights into the cultural and religious life of medieval Bosnia, suggesting that apocryphal literature was far more prevalent than previously assumed. Linguistically datable to the 15th century, the inscription on the Bedem lead tablet contains a prayer against ‘evil rain’ – an exorcistic formula directed against demonic forces believed to control both precipitation and rivers, sending torrents that threaten to destroy the fruits of Christian labor. A comparative analysis of the tablet’s inscription with analogous prayers reveals a high degree of concordance with versions preserved in the treasury of the Savina Monastery (sign. 10) and the collection of apocrypha at the National Library. The recurrence of identical or

cognate texts across disparate temporal and geographical contexts underscores the extensive dissemination of these apocryphal formulas throughout the Slavic world and further attests to the integration of the medieval Bosnian scribal tradition within the broader Slavic cultural milieu.

Esad Kurtović

Problemi u trgovačkom prometu fočanskih i dubrovačkih trgovaca u kasnom srednjem vijeku

Apstrakt: Rad ukazuje na širi tematski okvir sagledavanja problema u trgovini na istočnoj jadranskoj obali. Upotrijebljeni primjeri u komunikaciji trgovaca Foče i Dubrovnika predstavljaju konkretne problemske osnove kojima se ugrožava ili otežava trgovinski promet, kao i načine na koji su problematične situacije prevladavane. Problemi u trgovačkom prometu su prateći izrazi privrednog uspona. Njihov mikroprostor nije ekskluzivan, već je sastavnim dijelom općih trgovačkih kretanja u odnosima na istočnoj jadranskoj obali. U tom širem kontekstu značajnije je osvijetljeno prisustvo i vještina fočanskih trgovaca, čime se skreće pažnja na mjesto i ulogu Foče u privrednim tokovima Bosne i istočne jadranske obale.

Ključne riječi: Foča, Dubrovnik, Bosna, trgovački promet, dugovi, jemci, sekvestracija

Uvod

Razvijen privredni promet uz povećavanje platežne sposobnosti trgovaca podrazumijevao je i prateće probleme i rizične situacije na koje su se navikavali bosanski i dubrovački trgovci u kasnom srednjem vijeku. U temeljnim pristupima trgovini, gradskim naseljima i privredi srednjovjekovne bosanske države Desanka Kovačević-Kojić identificirala je brojne situacije u kojima su se nalazili domaći trgovci u poslovanju s primorskim trgovcima u kasnom srednjem vijeku.¹ Dobra polazišta za razumijevanje komunikacije fočanskih i dubrovačkih trgovaca ostvarena su u posebnim izdanjima Pava Živkovića i Bogumila Hrabačka.² Dostupna literatura i izvorna građa omogućavaju apostrofiranje i

¹ Kovačević 1961; 1987; Ковачевић-Кojiћ 1978.

² Živković 1986; 2009.

valorizaciju dostignuća historiografije kroz konkretnije sagledavanje problema fočanskih trgovaca u poslovanju s dubrovačkim trgovcima koje pratimo na ovom mjestu.³

Sadržajan promet drinskim putem koji je primorje povezivao s istočnom Bosnom, Podrinjem, Polimljem te područjem Srbije omogućio je pojačani razvoj brojnih mjesta. Takvu poziciju ostvarila je i Foča, prerastajući u izuzetno značajno trgovačko središte.⁴ Veći broj dubrovačkih i fočanskih trgovaca intenzivirao je svoju poslovnost u izvozu i uvozu preko fočanskog trga, a u kreditnoj trgovini fočanski trgovci ostvarili su značajno učešće premašivši sva bosanska trgovačka središta osim onih najvećih u Srebrenici i Drijevimama.⁵ Kompleksni poslovi zahtijevali su kontinuiranu poslovnu politiku i snalaženje u različitim situacijama. Kao i u drugim sredinama prostrane i privredno uznapredovale bosanske države, i fočanski trgovci su iskazivali svoja umijeća i opstojnost kroz duže vrijeme.

Velmože, boleštine, ratovi

Generalno, u trgovačkom prometu za stanje robe su redovno odgovorni oni koji je prevoze, najčešće Vlasi, i to pripada njihovoj sposobnosti, ali kontinuiranu opasnost čine drumski razbojnici, osmanska opasnost i problemi neusaglašenih carinskih propisa.⁶ Kada septembra 1423. Vlah Perutinić Raško Hrebjeljanović ugovara prijevoz dva tovara tkanina do Foče, ističe moguću opasnost za robu od ljudi vojvode Sandalja Hranića i vojvode Radoslava Pavlovića preko čijih posjeda prolazi drinski put.⁷ U ugovoru o prijevozu robe do Foče iz marta 1433. godine kaže se da prijevoznici odgovaraju za ono što je do njih i što je manjak

³ Rad je sastavljen uglavnom na osnovu serija *Debita Notariae*, *Diversa Notariae* i *Diversa Cancellariae* Državnog arhiva u Dubrovniku koja je najvećim dijelom objavljena u ispisima Esada Kurtovića i Almira Peca, a postavljena je prema arhivskim signaturama.

⁴ Pored ranije navedenih pristupa, konkretnije o Foči: Bejtić 1956; 1957; Hodžić 2019; Šadinlija 2023; Premović 2024.

⁵ Kovačević 1961: 125–126; Ковачевић-Кojiћ 1978: 175; Živković 1986: 95–143; Храбак 1999: 22–29; Kurtović 2025: 63–112.

⁶ O karavanskoj trgovini i prometu, pored ranijih radova, i: Динић 1978; Kurtović 2011; 2014; 2023.

⁷ “preter quam violentia que accideret per gentes voiuode Sandagl vel per gentes voiuode Radossau” (3. 9. 1423), *Div. Canc.*, XLII, 178v.

njihove profesionalne sposobnosti (*mala custodia*), ali da ne mogu da snose odgovornost za ono što robi mogu da učine predstavnici vlasti (*per aliquem dominum, comitem, castellanum vel dominium*).⁸ Istaknut je primjer iz augusta 1449, kada Vlah Dubravac Hrebeljanović ugovara prijevoz 21 tovara tkanina dubrovačkih trgovaca Šimuna Menčetića, Jakova Prokulića i Marka Lukarevića do Foče, a u kojem naglašava da ne odgovara za ono što tovarima može da učini vlastela, posebno herceg Stjepan Vukčić.⁹ Bojazan je bila opravdana jer je herceg bio gospodar posjeda na koji se roba dovozi.

Sukobi Bosne i Dubrovnika 1403–1405, Radoslava Pavlovića i Dubrovnika 1430–1433. te hercega Stjepana Vukčića Kosače i Dubrovnika 1451–1454. uveliko su smanjivali i ograničavali promet. Prisustvo Osmanlija proširilo je listu opasnosti. Dok su Osmanlije zauzele Despotovinu 1439, ponajviše je stradavao promet Dubrovčana preko Foče do Srebrenice i Despotovine. Jedno vrijeme je i promet za čitavu Bosnu bio ograničen samo na izvoz robe iz Dubrovnika za koju se u razmjeni tražila živa stoka, ali već 1442, stabilizacijom sporazuma Dubrovnika i Osmanlija, stanje je normalizirano.¹⁰ Januara 1455. herceg Stjepan Vukčić je obavijestio Dubrovčane da Turci traže od njega da oduzima imovinu njihovih trgovaca i da zabrani svakovrsni promet njihovim podanicima.¹¹ Dubrovčani su odmah reagirali zabranivši svojim sugrađanima da idu ili da šalju novac, srebro ili robu preko hercegove zemlje.¹²

Tokom srednjega vijeka teške bolesti su sprečavale promet jednako kao i ratovi. Određene epidemije nisu zaobišle ni drinsko područje.

⁸ (14. 3. 1433), Div. Canc., XLVII, 78.

⁹ "Et si aliquis defectus aut dampnum interueniret dictis salmis pannorum excepta vi aut rapina domini, videlicet, cherzech Stiepani, quod sit dampno ipsius Dubrauaç et refficere teneatur omni dapnum et deficitum qui interuenirent dictis salmis pannorum" (20. 8. 1449), Div. Not., XXXIV, 145; Божић 1952: 116.

¹⁰ Динић 1955: 75–76.

¹¹ "Hauemo recevuta vostra letera data adi 17 del presente Sotto Sochol ... Per el sc-lauo el qual cherzech dixè esser venuto per domandar li dinari et arzeno de merchadanti nostri per luy tolto alli ditti merchadanti. Et chel sia retenuti merchadanti Ragusei et etiam chel sia retenuto sella fosse qualche ambassador Ragusei et di piu chel non debia lassar passar essi merchadanti Ragusei per lo suo paexe" (22. 1. 1455), Lett. di Lev., XVI, 241.

¹² "Prima pars est de vetando mercatoribus nostris quod ... non possint nec andare debeant ire nec venire per territorium cherzechi Stiepani nec cum personis cum hauere nec sine hauere nec per alios mittere aliquas pecunias, argentum aut alias mercantias" (21. 1. 1455), Cons. Rog., XIV, 124; Божић 1952: 136.

Ljeta 1453. Dubrovčani su javljali hercegu Stjepanu Vukčiću da njihovi trgovci ne dolaze u područje Drine (*per lo paese de Drina*) zbog nezdravog stanja mnogih tamošnjih mjesta (*che in molti luogi e mal sano*), te da kroz njegovo područje ne mogu proći ni u Despotovinu.¹³

Problemi u trgovačkom prometu

Bez obzira na kraće prekide izazvane različitim previranjima u Bosni, kada su putevi bili nesigurni za imovinu i novac ili zbog nedostatka arhivskih knjiga, kreditiranje trgovaca i trgovina uopće se održavala kao značajan vid privredne komunikacije između Foče i Dubrovnika. Kreditiranjem je obezbjeđivana značajna uvozna roba u fočansku sredinu koja je oživljavala trgovinsku razmjenu i promet u lokalnim okvirima. Ipak, kreditiranje nije uvijek bilo tečno. Statistika može da nas zavara. Iza navedenih brojki i grafikona kriju se veliki rizici i istrajnost kreditora i dužnika da opstanu u poslu. Kada se sagledaju prateći problemi, vidi se da trgovinski procesi nisu zbog njih potpuno zaustavljeni, nego da je zarada u trgovini očito bila velika i da su rizike dijelile obje strane, i dubrovački kreditori, i fočanski trgovci. Oni koji su trebali da vrate kredite imali su i pratećih problema u njihovom vraćanju. Uvijek je postojala mogućnost da se dužnici ne pojave pred kreditorom ili da namjerno izbjegavaju suočavanje. No, kreditori zbog neisplata jednih ne obustavljaju svoja poslovanja s drugim trgovcima. Oni su dosta ulagali, ali imali su i instrumente da dođu do svojih ulaganja pa makar to činili i poslije duže vremena, pa čak i desetak godina. Očuvani podaci omogućavaju da rekonstruiramo dio poduzimanih aktivnosti u takvim situacijama i pokažemo da je značajno prisustvo fočanskih trgovaca u privredi Dubrovnika.¹⁴

¹³ "Ma se li detti mercadanti sorsi non vignerano al presente per lo paese de Drina non prenda cherzech admiratione perche non restarano de vignir per altro saluo perche hano inteso che in molti luogi e mal sano et hano inteso essi mercadanti in Schiauonia che passando loro per li detti luogi mal sani non serano poi lassati intrar in paese del signor Despoti per respeto che fosseno passati per li detti luogi tal sani" (19. 7. 1453), Lett. di Lev., XIV, 122v; Ковачевић-Којић 1978: 274.

¹⁴ Analizirani primjeri pokazuju širinu poslovanja koju nisu obuhvatile knjige zaduživanja jer nisu zavedeni na taj način ili knjige o njihovom bilježenju nisu očuvane.

Dugovanja i načini njihovih rješavanja

Najčešći problemi u međusobnoj komunikaciji trgovaca su dugovi. Preuzete obaveze nisu na vrijeme izvršene i nastaje problem. Ponekad se sporni problem razrješava dogovorom između kreditora i dužnika. Kreditori su pokazivali interesno zanimanje nastojeći izvući svoja ulaganja od dužnika. Dužnici su tražili vrijeme, a kreditori konkretnije isplate. Kreditori su pristajali na djelimične isplate duga, u obrocima, naročito ako se duže vrijeme dužnik nije pojavljivao. Aprila 1408. dubrovački vlastelin Vlaho Sorkočević i Petko Dobrašinović iz Foče sporazumjeli su se da preostalo međusobno dugovanje (*pro resto omnium rationum quas habuit agere sechum usque ad presentem diem*), u iznosu od 16 perpera i 6 groša, Petko isplati u dva obroka: jedan dio u iznosu 8 perpera u roku od mjesec dana, a ostatak od 8 perpera i šest groša da isplati za dva mjeseca.¹⁵

Sredinom jula 1440. napravljen je sporazum (*pactum*) između kreditora Radača Ostojića Zupca i dužnika Milorada Gojčića iz Foče o vraćanju njegovog dijela duga u iznosu od 22 perpera od ranijeg zaduživanja, njega i njegovog zemljaka Radivoja Crijepovića iz početka septembra 1436. u iznosu od 58 perpera. Određeno je da svoj dio duga Milorad otplaćuje u četiri dolaska u Dubrovnik otplaćujući svaki put četvrtinu duga. Marta i maja 1441. u dvije rate Milorad je otplatio polovinu duga u iznosu od 11 perpera.¹⁶ Marta 1443. Maroje Ptičić u svoje i u ime Petra Bratosalića prima od Tvrdiše Miroškovića iz Foče kao dio duga (*pro parte*) 64 perpera od Tvrdišinog zaduživanja izvršenog marta 1431. na iznos od 84 perpera i 2,5 groša.¹⁷ Na sličan način jula

¹⁵ (2. 4. 1408), Div. Canc., XXXVII, 27v.

¹⁶ Zaduzivanje je izvršeno 3. 9. 1436 i to je spomenuto u sporazumu (15. 7. 1440), Div. Not., XXIV, 102–102v. Sa strane: "Die XIII marcii 1441. ... Die X maii 1441", Isto. Ovaj sporazum Pavo Živković je u istom radu elaborirao dva puta, a u oba slučaja neispravno. Čuvenog dubrovačkog trgovca Radača Ostojića Zupca autor je proglasio dužnikom i Vlahom, valjda zbog njegovog nadimka, i ono što je u oba slučaja napisao je netačno. Prvo je smatrao da je Radeta Crijepović u zajednici s Milobratom Gojčićem kreditirao Vlaha Radaka Ostojića-Zupca, a poslije je konstatirao da je Radivoj Crijepović uposlio Milobrata Gojčića i Radača Ostojića kao predstavnike Vlaha Zubaca, dodatno u takav kontekst netačno postavljajući cifre koje se spominju u dokumentu, Živković 2009: 51, 55. I Bogumil Hrabak ovu situaciju posmatra neobično. Radetu Crijepovića je nazvao vjerovnikom (kreditorom) Radiča Ostojića Zupca, Храбак 1999: 32.

¹⁷ (16. 3. 1431), Deb. Not., XV, 40.

1441. Milj Božićković zvani Nartica iz Foče isplaćuje 93 perpera kreditoru vlastelinu Benediktu Gunduliću kao dio duga preuzetog u iznosu od 300 perpera i 15 dukata decembra 1440, Božidar Radmilović septembra 1441. vraća 15 dukata Galeacu Brunjolisu kao dio kredita od 31 dukata preuzetog jula iste godine, dok Milut Tvrdisalić iz Foče februara 1442. isplaćuje 10 dukata Leonu Nikolaju iz Vinčence, stanovniku Dubrovnika, kao dio preuzetog duga iz oktobra 1441. u iznosu od 16 dukata.¹⁸

Aprila 1441. dubrovački vlastelin Damjan Sorkočević u ime pokojnog brata Marina, koji je kreditirao Radojka (Radioka) Borojevića i izvjesnog Vukosava s 30 dukata, sklapa sporazum s Radojkom, kojim određuje način njegovog vraćanja. Ističući da je isti ugovor sačinjen davno (*iam pluribus annis elapsis*), kao i da nije mogao pronaći ugovor o kreditiranju (*ad presens non posse dictam cartam reperiri defectu recordationis*), te na kraju da je svjestan dužničkih problema (*cognosans impotentum et inhabilitati dicti Radiochi alterius dictorum debitorum*), produžava termin vraćanja Radojkove polovine duga pod uslovima da odmah plati tri dukata, a svake naredne godine po četiri dukata do konačnog namirenja svoga dijela duga. Ovaj sporazum naglašava da, ukoliko Radojko ne bude ispunio sporazum, da će onda odgovarati za dug kao dužnik, ali bez aktiviranja stavki iz ovog sporazuma.¹⁹ Iako Damjan nije mogao pronaći originalnu zadužnicu pokojnog brata Marina, ona je zavedena u knjizi zaduženja i predstavlja kreditni ugovor sklopljen juna 1432. između Marina Sorkočevića i kompanjona Radioka (Radojka/Radinka) Borojevića i Vukosava Radomirića iz Foče na iznos od 30 dukata.²⁰

Krajem marta 1435. Mihač Bogčinović iz Foče zadužio se kod vlastelina Nikole Saraka na iznos od 61 dukata. Dug nije vratio u predviđenom

¹⁸ (5. 12. 1440), Deb. Not., XX, 104; (6. 7. 1441), Isto, 180; 12. 10. 1441, Isto, XXI, 29. Pavo Živković (1986: 133) ovu osobu identificira kao suknara iz Venecije Leona Molaia, v. I: Živković 2009: 70. U pitanju je lanar Leon Nikolaj iz Vinčence: "Miluth Tuerdisalich de Coza ... Leono Nicholai de Vincentia lanifico" (5. 7. 1441), Deb. Not., XX, 180v.

¹⁹ "In hunc modum, videlicet, quia dictus Radiochus minime soluere teneatur pro parte dicte sue medietate dicti debiti ducatos tres auri. Et sic decetero sucessive soluere teneatur annuatim, videlicet, de anno in annum ducatos quatuor usque completam solutionem dicte sue medietati dicti debiti. Qua soluta tunc dictus Radiochus sit totaliter liber et franchus et absolutus a dicto debito" (28. 4. 1441), Div. Not., XXV, 45v.

²⁰ "Nos Radinchus [tako] Boroieuch et Vochossauus Radomirich} de Coza" (27. 6. 1432), Deb. Not., XV, 227v.

terminu, ali se ipak krajem novembra 1438. dogovorio s kreditorom. Tada je isplatio četiri dukata kao dio, a za ostatak se obavezao svake godine vraćati po 10 dukata do otplate cjelokupnog iznosa duga.²¹

Probleme predstavljaju i zaduživanja više dužnika u situacijama kada svi ne mogu da vrate dug. Praksa pokazuje da su kreditori dopuštali i ohrabrivali pojedine dužnike da isplate svoj dio i time se oslobode takvog tereta kako bi mogli bez strepnje i slobodnije nastaviti poslovanja. Takve situacije imao je najčešći kreditor fočanskih trgovaca suknar Petar Pantela.²² Kao kreditor braće Vukote, Radosava i Radoja Veselkovića iz Foče, krajem septembra 1443, Petar sklapa sporazum s jednim od braće, Radojem Veselkovićem, o razrješenju njegovog dijela dugovanja. U pitanju je dugovanje iz februara 1427. godine na iznos od oko 60 dukata, a sporazum se odnosio na trećinu duga koja je njemu pripadala. Radoje je prihvatio da svoj dio duga otplaćuje u godišnjim obrocima, pri čemu je prvu ratu trebao odmah platiti. Zabilježeno je da je Radoje redovno izvršavao preuzetu obavezu prema kreditoru.²³

Petar Pantela imao je problema i s drugim fočanskim trgovcima. Marta 1431. Petar je dao kredit u iznosu od 35 perpera i četiri groša Vukosavu Ostojiću i Pribišu Dragčiću. Rok za vraćanje kredita bio je dva mjeseca, ali do toga nije došlo. Tri godine kasnije pratimo da Pribiš Dragčić isplaćuje svoj dio duga u iznosu od 17 perpera i 8 groša. Time je bio oslobođen (*ex ipso debito absoluens ipsum Pribis ab ipso debito*), za razliku od njegovog kompanjona Vukosava, kojeg Petar i dalje tereti za drugu polovinu duga.²⁴

Jemci

Teret duga ponekad je padao na jemce, koji su garantirali da će dužnik izvršiti svoju obavezu u predviđenom roku. Jemci, osobe koje su svojom imovinom garantirale za dužnika, bili su članovi rodbine, zemljaci iz Foče ili iz drugih sredina u Bosni, a nerijetko i sami Dubrovčani, što je značilo da su Dubrovčani kao kreditori i jemci imali povjerenje u trgovce iz Foče. Nisu svi ugovori podrazumijevali jemce, ali na nekim

²¹ (28. 3. 1435), Deb. Not., XVII, 79.

²² O Petru Panteli, Динић-Кнежевић 1970; Pinelli 2013.

²³ (10. 2. 1427), Deb. Not., XIV, 93v; (30. 9. 1443), Div. Not., XXVII, 51.

²⁴ (13. 3. 1431), Deb. Not., XV, 38v.

mjestima gdje su jemci bili garancija kreditor ih je aktivirao da ispune svoju ulogu. Po isteku vremena predviđenog za vraćanje duga jemstvo je samo po sebi predstavljalo dug i njime je, ukoliko taj dug nije isplaćen, bilo ograničeno daljnje poslovanje jemca. Pozicija jemca bila je poželjna kreditorima makar da otplate dio duga. Tako je bilo kada se februara 1427. Vukosav Novaković iz Foče zadužio kod Petra Pantele na iznos od 60 dukata, a na rok od dva mjeseca. Kao jemac pojavljuje se njegov brat Vukota koji je, na specifičan način, jemčio za dio iznosa, tj. samo za 19 dukata (*et non ultra*). Kako njegov brat Vukosav nije vratio kredit na vrijeme, Vukota je krajem oktobra platio navedenih 19 dukata za koje je dao jemstvo.²⁵ Za Radovca Veselića iz Foče pri kreditu od 38 dukata decembra 1428. jemčio je Vučeta Radmilović, poznati trgovac i knez Cernice. Godinu dana kasnije kao dio dobiti Vučeta je isplatio kreditoru 32 dukata.²⁶

I na drugim mjestima je jemstvo zemljaka dolazilo do izražaja. Krajem februara 1430. Fočaci Veseok Radosalić, Radonja Divčić i Radašin Ostojić zvani Maicimilović jemčili su kod Ivana Markovića i Salka Milojevića za Ostoju Maicimila i njegovog sina Ivana koji su im bili dužni 125 perpera. Obavezali su se da će za tri mjeseca isplatiti 10 perpera i osam groša ili konja koji je u vlasništvu Radašina Ostojića. Jemci su dug vraćali u ratama 1434. i 1436. godine.²⁷

Krajem oktobra 1435. Fočak Radeta Crijepović se zadužio kod vlastelina Laurencija Gučetića na iznos od 76 dukata uz rok vraćanja od 10 mjeseci. Početkom decembra njegov brat Radivoj Crijepović pridružio se ovom ugovoru kao dužnik uz svoga brata Radetu prema terminu koji je ranije ugovoren. Novo stanje je zapisano ispod ranijeg ugovora, a onda je sve prekríženo i sačinjen je novi ugovor kao da se radi o novom zaduživanju, pri čemu se Radivoj pojavljuje kao dužnik i zastupnik brata Radete.²⁸

²⁵ (10. 2. 1427), Deb. Not., XIV, 93v.

²⁶ (7. 12. 1428), Deb. Not., XIV, 242v.

²⁷ (28. 2. 1430), Div. Canc., XLVI, 144v.

²⁸ (26. 10. 1435), Deb. Not., XVII, 180v; (5. 12. 1435), Isto, 193v. Čitavu situaciju Pavo Živković (1986: 26; 2009: 55 i nap. 36) drugačije je razumio. Prvo je konstatirao da je Radivoj jemčio za svoga brata Radetu, što nije pravo stanje. Dalje navodi da je Radivoj u decembru 1435. izvršio isplatu zaduženje svoga brata Radete iz oktobra 1435, što nije tačno.

Punomoć i utjerivanje duga

U određenim situacijama i jemci su se osiguravali. Nakon isplate duga kreditori bi im davali punomoć kako bi onda oni kroz okvire ugovora izvršili utjerivanje duga i povratili svoja sredstva. To je značilo i da je kreditni ugovor sam po sebi bio vrijednost koja se javno prenosi, prodavala ili ustupala drugim osobama. Takvu situaciju pratimo i među fočanskim trgovcima, i to u raznim kombinacijama, pa čak i istih aktera. Krajem augusta 1427. dubrovački vlastelin Junije Gradić jemčio je za Radiča Utvičića iz Foče prilikom njegovog zaduživanja kod općinskih salinara u Dubrovniku na iznos od 755 perpera i tri groša, na rok od šest mjeseci. Februara naredne godine jemac Junije Gradić isplatio je rečeni iznos salinarima, ali je dobio punomoć da namiri od dužnika Radiča 275 perpera svoga novca koji je dao na ime otplate duga.²⁹ Juna 1438. Tvrdiša Mirošković iz Foče, uz jemstvo Ivana Lamprića iz Kotora, zadužuje se kod Ivana Markovića na iznos od 62 dukata, a kod Nikole Brajkovića na iznos od 56 dukata s rokovima otplate od šest mjeseci. Svoja dugovanja nije na vrijeme izmirio pa je jemac u oba slučaja naredne godine isplatio njegova dugovanja. Kreditor Ivan Marković je za svoj dug dao punomoć Ivanu Lampriću da potražuje dug od Tvrdiše Miroškovića.³⁰

Sličnih situacija ima i kasnije. Maja 1441. Milobrat Gojčić iz Foče, uz jemstvo zemljaka Miluta Tvrdisalića, zadužio se kod vlastelina Petra Pucića na iznos od 27 perpera koje je obećao isplatiti kreditoru za mjesec dana. Krajem aprila naredne godine kreditor je ovaj ugovor dao jemcu Milutu Tvrdisaliću ističući da Milut kroz okvire ugovora može postupati kao kreditor prema dužniku te da istim ugovorom može raspolagati kao svojom imovinom, kao što je to i sam Petar pravno imao prije davanja punomoći.³¹ Naravno, to je podrazumijevalo da

²⁹ (30. 8. 1427), Deb. Not., XIV, 139v. Sa strane: "1428, indictione quinta, die 23 februarii", Isto.

³⁰ (17. 9. 1438), Deb. Not., XVIII, 86v. Iznad i sa strane: "Die octauo augusti 1439. ... ser Johanne Lampre de Catharo plegio infrascripto Tuerdisse Miroschouich dante et soluente de suis propriis denariis pro integra solutione infrascripti debiti ducatos auri sexaginta duos contentos in ipso infrascripto instrumento debiti. Quapropter ipse Johannes Marci dedit potestatem plenariam de dicto infrascripto debito ducatorum LXII ... ipsum ser Johannem in suum locum", Isto.

³¹ (10. 5. 1441), Deb. Not., XX, 162; "Ponens ipse ser Petrus dictum Miluth in locum suum proprium ... potestatem dare et omnem eius voluntatis facere tanquam de re

je Milut dao određenu kompenzaciju za dobijanje punomoći koja je po procjeni kreditora ravna vrijednosti navedenog ugovora.

Jasnije izraženu poziciju kompenzirane punomoći imamo u narednim primjerima. Januara 1440. Radosav Mioković iz Foče, uz jemstvo Vukote Gojtanovića i Radiča Bogčinića, koji su Fočaci i dubrovački građani, zadužuje se kod Galeaca Brunjolisa iz Mantove na iznos od 14 dukata, uz rok vraćanja kredita za mjesec dana. Početkom maja iste godine kreditor daje punomoć jemcima na ovaj ugovor (*instrumento debiti*), posebno ističući da su Vukota i Radič kao jemci isplatili navedeni dug.³² U drugom slučaju oktobra 1441. Vuk Miogostović iz Foče, uz jemstvo Radiča Bogčinića, zadužio se kod dubrovačkog vlastelina Petra Pucića na iznos od 53 perpera na rok od mjesec dana. Četiri godine kasnije kreditor daje punomoć nad ugovorom jemcu Radiču Bogčiniću navodeći da je on svojim novcem isplatio dug.³³ Marta 1441. Radič Bogčinić i Milorad Gojčić iz Foče zadužili su se kod vlastelina Ursa Sorkočevića na iznos od 14 dukata i 19 groša uz rok vraćanja duga od mjesec dana. Jula 1444. dužnici su isplatili dio dugovanja u iznosu od sedam dukata. Septembra iste godine kreditor izjavljuje da je Radič Bogčinić sam isplatio ostatak duga u iznosu od sedam dukata i 19 groša te mu zbog toga daje punomoć da od svog kompanjona Milorada može tražiti kroz okvire ugovora polovinu od druge rate koju je on bio obavezan da isplati.³⁴

propria et prout ipse ser Petrus facere poteret ante presentem potestatem datam", (28. 4. 1442), Isto, XXI, 113.

³² Ispod: "Die sexto madii 1440. ... Et hoc ideo sicut ipsus Galeaz quia dixit et confessus fuit habuisse et recepisso a dictis Vochota et Radiz plegiis dictos ducatos auri XIII°", (28. 1. 1440), Deb. Not., XIX, 122. O Galeacu Brunjolisu: Пекић 2015.

³³ Ispod: "Die XXVIII° octobris 1444. ... Et hoc ideo fecit idem ser Petrus quia dixit et confessus fuit integraliter habuisse et recepisso ab ipso Radiz plegio dante et solvente de suis propriis denariis ipsos yperperos LIII contentis in ipso debito", (12. 10. 1441), Deb. Not., XXI, 28.

³⁴ Sa strane: "1444 die XI° septembris. ... Ita quod decetero dictus Radiz dictam medietatem dictorum ducatorum VII et grossos XVIII a dicto Milorath petere et exigere possit in iudicio et extra et de ea finem et remissionem facere, in animam jurare et omnia pro eum facere tanquam de re propria", (14. 3. 1441), Deb. Not., XX, 141v.

Vraćanje dugova kompanjona

Vraćanje kredita je preduslov za druga poslovanja. A po rješavanju problema nastavlja se dalje, vjerovatno s više opreza među poslovnim partnerima. Pojedini trgovci snose posljedice slabosti svojih poslovnih saradnika, kompanjona, ali u želji da nastave s poslovima, moraju da plaćaju njihove dugove. Određene probleme, ali i rješenja, pratimo u poslovanju fočanskih trgovaca Vukelje Stojsalića i Radonje Bogeljića, koje se pretvara u širu poslovnu priču. Maja 1446. Vukelja Stojsalić i Radonja Bogeljić zvani Gojčić/Gorčić iz Foče zadužili su se kod Zadrana Petra Antonija Nazija na iznos od 32,5 dukata. Februara naredne godine pratimo da je kredit vraćen, ali i da situacija među dužnicima nije ravnopravna. Kredit je u cjelini vratio Radonja Bogeljić pa mu stoga kreditor Petar daje punomoć da raspolaže kreditnim ugovorom za polovinu kredita koji je bio dužan da plati njegov kompanjon i zemljak Vukelja Stojsalić. To je ujedno preduslov da Radonja Bogeljić i njegov kreditor Petar Nazijev izjave da poravnavaju sva svoja ranije poslovanja i da nema dugova među njima. Na kraju Radonja Bogeljić pravi novo zaduženje kod svog ranijeg kreditora Petra u iznosu od 46 perpera.³⁵ Iza navedenih transakcija je demonstracija interesnog produžetka poslovanja. Radonja je platio čitav dug, dobio punomoć da iznudi polovinu duga od Vukelje koji svoj dio nije platio i onda je, otprilike u tom iznosu, dobio novo zaduživanje u robi. Očito je ipak da je i Radonja bio u određenoj finansijskoj stisci, ali da je ove prilike sve uspješno poravnao sa svojim kreditorom.³⁶ Po svemu zarada od kredita u robi je bila dostatna i kreditoru i dužniku pa se poslovanje interesno produžavalo svojevrsnim prebijanjem kredita ili refinansiranjem duga.

Prethodno navedeno predstavlja privremenu poslovnu situaciju u kojoj se našao dužnik Vukelja Stojsalić iz Foče koji nije vratio svoj dio

³⁵ (17. 5. 1446), Div. Not., XXXI, 64v; (4. 2. 1447), Isto, 184; (5. 2. 1447), Isto, 184–184v; (6. 2. 1447), Isto, 184v.

³⁶ Očito je da su Radonja Bogeljić i Petar Nazijev prebijali dugove. U vrijeme kada je vratio dug Radonja Bogeljić zvani Gojčić iz Foče dao je punomoć Petru Nazijevu na legat testamenta za njegovu suprugu Grlicu, raniju služavku Petraša Đurđevića, u iznosu od 100 perpera, što je u ravni iznosa navedenog duga: “Radogna Bohlelich dictus Goycich tanquam procurator et procuratorio nomine Gerlize uxor sue ... Et hoc ideo facere dictus Radogna procurator quie dicto nomine dixit et confessus fuit integraliter habuisse et recepissee a dicto ser Petro de Nassis dictis yperperos centum legati predicti” (6. 2. 1447), Div. Not., XXXI, 186.

duga na vrijeme i stoga je usporavao druge. Kasnije je uspio da popravi imidž prema kreditoru Petru Nazijevu. Razlog Vukeljine poslovne indolentnosti nalazio se slabom poslu u trgovačkom društvu s Vitkom Rajkovićem zvanim Zec. Naime, u vrijeme kada se sa zemljakom Radonjom Bogeljićem, maja 1446, zaduživao kod Petra Nazijeva, Vukelja se pojavio kao kreditor u jednom ugovoru. Kod Vukelje (*Vucheglie Stoysalich de Choza*) se zadužio Vitko Rajković zvani Zec na iznos od 6 dukata te 9 komada tkanine. To je registrovano kao zaduživanje, a ustvari je bio ostatak poslovanja njihovog zajedničkog trgovačkog društva i svih dotadašnjih poslova (*Et hoc pro resto et completa solutione tam societate quam omnium aliarum rationum quas ad invicem agere habuimus quoconque modo et causa et occaxione usque in diem presentem*). Vitko je navedeno trebao da otplati u toku godinu dana, a Vukelja je odmah dio zaduživanja u novcu (6 dukata) u formi punomoći dao svom kreditoru Petru Nazijevu, koji je naredne godine uspio da naplati ovaj iznos od dužnika.³⁷ Prema navedenom kreditori i dužnici su shvatali uspone i padove kod svojih partnera, a izgledi namirivanja dugova i dobre zarade su osnovni podstrek takvoj sinergiji.³⁸ Poslovna atmosfera u Dubrovniku prenesena je na teren u Foču.

Jemstvo fočanskih trgovaca za trgovce iz drugih krajeva

Fočanske trgovce nalazimo i kao jemce trgovcima iz susjednih sredina. Vukosav Novaković iz Foče jemčio je za trgovca Radienka Crijepovića iz Gluhavice³⁹ pri njegovom zaduživanju kod Petra Pantele na iznos od 10 dukata (1427). Za istog trgovca jemčio je i Tvrdiša Mirošković iz Foče prilikom njegovog zaduživanja kod vlastelina Damjana Sorkočevića na iznos od 24 dukata (1431).⁴⁰ Do Pljevlja, Prijepolja, Jeleča i

³⁷ (14. 5. 1446), Div. Not., XXXI, 63v. Sa strane i ispod: "1446, die 17 madii", Isto. Ispod: "Die XXI augusti 1446", Isto.

³⁸ Poslovna nesreća sustigla je Radonju Bogeljića kod drugog kreditora. Krajem marta 1446. zadužio se kod vlastelina Ilije Rastića na iznos od 63 dukata, a kako kredit nije vraćao, kreditor je punomoć na njegov dug predao Marinu Radeljiću augusta 1451. (30. 3. 1446), Div. Not., XXXI, 41. Ispod: "Die XX augusti 1451", Isto.

³⁹ Neopravdano je povezivanje Radienka Crijepovića iz Gluhavice (označavajući ga da je iz Lukavice) uz fočanske Crijepoviće, Živković 1986: 97–98; 2009: 50–51. Preko rada P. Živkovića i: Premović 2024: 170.

⁴⁰ (12. 12. 1427), Deb. Not., XIV, 160; (16. 3. 1431), Isto, XV, 40.

Gluhavice se dolazilo kroz Foču i trgovci tih naselja su dobro poznavali fočanske trgovce.

Sekvestracija imovine fočanskih trgovaca

Najbolniji problem za sve pa i za fočanske trgovce predstavlja oduzimanje imovine zbog duga. Svi koji su kao dužnici zabilježeni u knjigama zaduženja ili na drugim mjestima, izbjegavali su dolaziti u Dubrovnik dok ne riješe pitanje svojih dugova. U slučajevima kada se ne smiju pojaviti zbog kreditora koji ih vrebaju na dubrovačkoj tržnici, fočanski trgovci svoju robu na tržište u Dubrovnik šalju po drugim osobama. Na dugom karavanskom putu njihove namjere ponekad budu otkrivene pa njihova roba tada bude dočekan od strane njihovih kreditora. Kreditor je oduzimao dužnikovu robu da bi namirio svoja dugovanja. Naravno, nije u pitanju otimanje robe zbog duga, poput izma,⁴¹ nego je roba na zahtjev kreditora, a odlukom kneza i sudaca, oduzimana i zadržavana dok se ne dokaže (*ad jus cognitum*) da je u pitanju roba dužnika. Tek tada bi bilo odobreno njeno trajno oduzimanje.

Pratimo takve situacije. Juna 1424. na traženje dubrovačkih trgovaca Matije Bižića i Anđela Lučića oduzeti su vosak i druge stvari od Radonje Ljubinovića zvanog Stabinja (Stublina) i Vukote (Novaković) Pupelja iz Foče, a koje su bile vlasništvo Bogčina Godačića, Miloslava Pribisalića, Brozata Obradovića, Tvrdisava Stojanovića, svih trgovaca iz Foče i trgovca Dobrovuka Ratkovića iz Cernice.⁴²

Sredinom decembra 1433. na zahtjev vlastelina Damjana Sorkočevića oduzeta su dva tovara voska od dubrovačkih trgovaca Stefana Kaselića i Bojka Nenkovića koja su bila od Damjanovog dužnika Tvrdiše Miroškovića. Slučaj su popratile izjave svjedoka koje pratimo u nastavku. Milaš Pribilović iz Foče, svjedok od strane Damjana Sorkočevića, izjavio je da je došao iz Foče i da zna da je vosak od Tvrdiše i da ga je Tvrdiša poslao po Radašinu Bratoševiću za Stefana Kaselića, koji vosak treba da proda i po istom Radašinu da novac pošalje Tvrdiši. Bojko Nenković izjavio je da je to vosak od njihovih faktora u Foči te da je jedan njihov prijatelj (*unius eorum amicus*) poslao rečeni vosak i da su se oni faktorima obratili da im jave čiji je vosak (*cuius est dicta*

⁴¹ Изам, у: Ђирковић 1997: 249–250.

⁴² (13. 6. 1424), Div. Canc., XLII, 282.

cera). Stefan Kaselić je potvrdio stav Bojka Nenkovića navodeći da su uz vosak dobili prateće pismo od svojih ljudi iz Foče u kojem stoji da dva tovara voska šalje jedan njihov prijatelj koji je želio da se za dobijeni novac kupe i pošalju tkanine. Svjedok Radosav Radišić izjavio je da je Tvrdiša Mirošković poslao dva tovara voska po Radosavu i Miladinu koji su mu trebali vratiti četiri komada tkanina i ostatak u novcu. Napominje da je čuo i vidio da je Tvrdiša njima to rekao pred vojvodom Sandaljem Hranićem.⁴³ Naredne godine opet se ponovila situacija jer su opet Bojku Nenkoviću i Stefanu Kaseliću oduzeta dva tovara voska vlasništvo Tvrdiše Miroškovića, ali ovoga puta na zahtjev Ivana Markovića.⁴⁴

Spomenuti Tvrdiša Mirošković imao je više poslova pa i više problema u vraćanju dugovanja, naročito s vlastelinom Damjanom Sorkočevićem. Nakon Damjanovog oduzimanja Tvrdišinog voska pratimo i da su dvije strane našle zajednički dogovor. Septembra 1438. sklapaju sporazum o načinu vraćanja zaostalog dugovanja. Tvrdiša se obavezao na dogovorenu dinamiku vraćanja dugova, po kojoj je do Božića trebao isplatiti 10 dukata, a onda kasnije svake godine isplatu istog iznosa do konačne isplate duga. Na isti način Tvrdiša Mirošković dogovara se s vlastelinom Vlahom Gradićem i za poravnavanje preostalog duga u iznosu od 20 perpera.⁴⁵ Jula 1440. Damjan Sorkočević izjavljuje da je primio od Pribisava Vukotića iz Foče u ime Tvrdiše Miroškovića 30 perpera kao dio njegovog duga.⁴⁶

U jednom slučaju roba je oduzeta od fočanskog trgovca, a nije bila njegovo vlasništvo. Augusta 1436. na zahtjev Nikole Marina Nalića oduzeta od trgovca Dobrana iz Foče su četiri tovara voska koja su bila

⁴³ "ad instantiam ser Damiani Ju. de Sorgo, sequestrasse in manibus Stipani Casselle et Boychi Nenhouich salmas duas cere, unam, videlicet, zachonam et alteram finam, Tuerdisse Miroshouich de Choza, debitoris dicti ser Damiani" (15. 12. 1433), Div. Canc., XLVIII, 17v. "Radosaus Radissich, testis, constitutus dixit: Tamen scit, videlicet, quod Tuerdissa Miroshouich misit salmas duas in manibus Radossau [prazan prostor] et Milladini [prazan prostor] quod deberent sibi mitere pecias IIII° panni et restum in denarii. Et hoc fuit ante ver proxime preteriti inter quem scit, hoc dixit quod ipse vidit suprascriptum Tuerdissam ad placitum cum dictis Radossau et Milladino coram voyuoda Sandalio dauanti dictus Tuerdissa suprascriptis Radossau et Milladino: Ego dedi vendit duas salmas cere ut michi dare debitis pecias IIII° panni et restum in denariis et dicta cera perdita est", Isto, 18.

⁴⁴ (11. 10. 1434), Div. Canc., XLVIII, 233.

⁴⁵ (12. 9. 1438), Div. Not., XXII, 97v.

⁴⁶ (14. 7. 1440), Div. Canc., LIV, 252v.

vlasništvo Vuka Petkovića, trgovca iz Pljevalja.⁴⁷ Na zahtjev vlastelina Nikole Đurđevića krajem maja 1422. oduzet je konj s tovarom voska, novac i druga imovina koju je kod sebe imao Ivko Sliepčić.⁴⁸ Oktobra 1443. na zahtjev Tripka Andrića oduzet je vosak u vrijednosti od 41 perpera od Nikole Butkovića koji je bio vlasništvo Trifkovog dužnika Vukote Veseokovića iz Foče (*de Vuchota Veseocouich de Coza*), a od Jakova Butkovića od voska Vukote Novakovića (Pupelja) iz Foče do vrijednosti od 24 perpera.⁴⁹ Vrijednost voska bila je veća nego dugovi pa se naglašava kolika vrijednost oduzete robe pripada kreditorima na ime njihovog potraživanja od dužnika. Na zahtjev zadarskog vlastelina Petra Nazijeva oduzet je od Boguna vratara konj i tovar ulja koji su bili vlasništvo Petrovog dužnika Radonje Braića iz Foče (*Radogne Braich de Coza*).⁵⁰

Dubrovački vlastelini Benedikt Gundulić i Urso Zamanjić, koji su inače u više navrata zajednički kreditirali trgovce iz Foče, početkom jula 1443. zatražili su da se od Radosava Silkovića oduzme roba, stvari, novac i dva konja Radiča Obradovića iz Foče (*omnia bona, res et denarios et duos equos de Radiç Obradouigh de Coça*) dok se ne ispita njihovo pravo, odnosno njihova potraživanja.⁵¹ Radič Obradović je kod dvojice vlastelina imao dva zaduženja iz 1435. godine na ukupan iznos od 31 dukata⁵² i očito je da je ove prilike previše rizikovao slanjem robe po zemljaku Radosavu Silkoviću.

Slične probleme je imao i najveći fočanski trgovac Radič Milovčić Utvičić.⁵³ Novembra 1432. Radič je sa sinom Mihočom imao zaduženje kod Petra Pantele na visok iznos od 518 dukata uz rok otplate od šest mjeseci.⁵⁴ Dug nije vraćen na vrijeme, a kada je Radič sa sinom zatražio da bez smetnje dođe u Dubrovnik, augusta 1434. Filip Silva, nećak i zastupnik njegovog kreditora Petra Pantele, kao dužnicima dao im je za pravo da slobodno mogu doći u Dubrovnik i dovesti svoju robu i

⁴⁷ (22. 8. 1436), Div. Canc., L, 61. O trgovcima iz Pljevalja: Храбак 1955; Тук 1999; Kurtović 2005.

⁴⁸ (31. 5. 1443), Div. Canc., LVII, 258.

⁴⁹ (23. 10. 1443), Div. Canc., LVIII, 95.

⁵⁰ (6. 3. 1446), Div. Canc., LIX, 183.

⁵¹ (1. 7. 1443), Div. Canc., LVII, 276.

⁵² (3. 3. 1435), Deb. Not., XVII, 65; (5. 12. 1435), XVII, Isto, 193.

⁵³ Kurtović 2016.

⁵⁴ "Nos Radiç Milouzich dictus Utuizich et Michoç eius Radiç filius} confitemur quod super nos et omnia nostra bona obligamus nos dare et soluere Petro Pantelle cui mercatori Ragusii ducatos auri quingentos decem octo" (18. 11. 1432), Deb. Not., XV, 294.

imovinu, ali pod uslovom da isplate 130 dukata i konja u vrijednosti od 20 dukata.⁵⁵ To je bio dio duga i očito je bio isplaćen i Radič i njegov sin su mogli ući nesmetano u Dubrovnik. Međutim, ostatak duga i dalje nije isplaćivan pa su, na zahtjev Petra Pantele, zbog njegovih preostalih potraživanja, maja 1435. Radič i njegov sin Mihoč, kao dubrovački građani, bili pozvani da se jave na sud u Dubrovnik. U pozivu koji je uredno zaprimljen od dužnika Radiča i njegovog sina u Foči konstatirano je da je od ukupnog duga isplaćeno samo 150 dukata Petrovom nećaku Filipu Panteli te da otac i sin moraju doći u Dubrovnik da odgovaraju za ostatak duga. Rok za njihov dolazak, ili njihovih zastupnika, bio je 1,5 mjesec, a ukoliko se ne pojave, presuda bi bila na njihovu štetu.⁵⁶ Vjerovatno su otac i sin uspješno razriješili ovu situaciju.

Poznati fočanski trgovac Radeta Crijepović na različite načine doživio je više sekvestracija tokom 1442–1446. godine. Na zahtjev Radoja Novakovića oduzeta su dva tovara voska, jedan kod Vukote Gojtanovića (1442) a drugi kod Lukše Čuberkovića (1444), koji su bili Radetova imovina. Na zahtjev Maroja Ptičića (1445) oduzeto je sve što je imao kod sebe Radeta Crijepović (*omnia que habet penes se*), a što je bila imovina Marojevog dužnika Radoja Novakovića, dok je na zahtjev Radovina Veseokovića, nasljednika brata Radonje (1446), oduzet od Dinka Lovre Sisića novac i zalozi koje su kod njega imali klobučar Radoje i fočanski trgovac Radeta Crijepović, koji su bili Radojevi dužnici.⁵⁷ Maja 1446. Radeta je u dva navrata ostao bez četiri tovara voska koja su se nalazila kod Stjepka Stanisalića i vlastelina Sigismunda Đurđevića, a u oba slučaja na zahtjev vlastelina Matije Đurđevića.⁵⁸

⁵⁵ "dedit fidam et liberam salvumconductum ipsis Radiç et filio et cuilibet eorum et eorum auere et mercanciis veniente Ragusium standum, mercandum et redeundum ... dare et soluere debeat ducatos auri centum triginta et equum unum valoris ducatorum XX" (17. 8. 1434), Div. Not., XIX, 52.

⁵⁶ "Ad instantia de Piero Pantella ... soto lo qual debito e scritto como Filippo nepote delo dito Piero confessa auer acceputi dal dito Radiz ducati d'oro CL^a. E dice lo dito Piero chel vole usar del dito instrumento contra de vuy e deli vostri beni per lo resto del dito debito, vi citiamo e rechidiamo che vuy e ceschaduno de vuy ouer vostro legitimo procuratore fin a uno meso e mezo proxime subsequente" (31. 5. 1435), Registrum citationis de foris 131.

⁵⁷ (7. 2. 1442), Div. Canc., LVI, 2v; (21. 10. 1445), Isto, LIX, 96; (8. 1. 1446), Isto, LIX, 141v; (4. 12. 1444), Div. Not., XXVIII, 149.

⁵⁸ (25. 5. 1446), Div. Canc., LIX, 245; (28. 5. 1446), Isto, 246.

Zastupnici za utjerivanje dugova

Kada bi se iscrpilo više spominjanih načina za poticanje dužnika na vraćanje dugova, onda se prelazilo i na neposredni kontakt. Ukoliko dužnik nije vraćao dug, kreditor je svoja prava potraživao izvan Dubrovnika. Početkom juna 1397. Pripko Bogdanović kreditirao je Radoslava Zorčića iz Foče u iznosu od 73 dukata. Ugovorom se obavezao navedeni iznos predati kreditoru za mjesec dana. Do toga nije došlo ni poslije godinu dana, pa su na zahtjev kreditora dubrovački knez i suci dali odobrenje izvršenja naplate duga izvan dubrovačkog područja. Pripko je za namirivanje kao svoga prokuratora izabrao Radoslava Ponoševića iz Dubrovnika.⁵⁹ To je podrazumijevalo da zastupnik nađe dužnika i utjera dug. Za izvršenu aktivnost imao je pomoć dubrovačke vlade, dubrovačkih trgovaca i lokalnih organa vlasti u Foči, a za uspješnu aktivnost, pored snošenja troškova, dobio bi od kreditora i određeni procenat od utjeranog duga. Na sličan način probleme s dugovima Radoslava Zorčića imali su dubrovački trgovci Pripko Butković, Teodor Prodanelić i Miltin Pribojević.⁶⁰ Slične probleme s vraćanjem kredita imali su Obrad Nartičić s dugovima prema vlastelinima Andriji Sorkočeviću i Alojzu Gučetiću, zatim Radivoj Milovčić i Pribetko Pripčić s kreditorom Vitom Gučetićem te Ivan Dragišić s Vlahom Sorkočevićem.⁶¹

Zaostali dugovi

Pokazatelji o zaduženjima u knjigama serije *Debita Notariae* samo su dio zaduživanja domaćih trgovaca iz Bosne. Veliki broj Dubrovčana u Bosni i njihov duži boravak značio je investiranje na terenu, naročito u većim sredinama kao što su to Srebrenica i Drijeva. Građa o tome nije sistematski pohranjivana pa su informacije o tome rijetke, a pojavljuju se kao izraz određenih razrješavanja poslova kada se navode i zaostali dugovi. Jedan takav spisak predstavlja poravnavanje između nasljednika pokojnog vlastelina Nikole Đurđevića, majke Pervule i tri

⁵⁹ 1. 6. 1397. (27. 8. 1398), Div. Canc., XXXII, 176; (4. 8. 1398), Isto, XXXIII, 118v.

⁶⁰ (16. 8. 1398), Ref., XXXI, 32v; (27. 8. 1398), Div. Canc., XXXII, 175v; Isto, 176.

⁶¹ (19. 12. 1411), Div. Canc., XXXIX, 9; (15. 2. 1412), Isto, 33v; (3. 12. 1412), Isto, 186v; (23. 3. 1436), Deb. Not., XVII, 257v; (13. 11. 1436), Div. Canc., L, 127.

njena sina Mihaila, Leonarda i Franje, s jedne strane, i četvrtog sina Martola Nikole Đurđevića, s druge strane, s kraja septembra 1423. Među dužnicima su navedeni Šain iz Foče i Brajko Utvičić.⁶² Novembra 1426. sinovi dubrovačkog vlastelina Luke Bunića, Vlaho, Junije i Marin, prepisuju sadržaj poslovnih knjiga i dijele dužnike u poslovanju porodice. Među dužnicima su Gojслав i Miroslav Brajić iz Foče, koji su se decembra 1408. uz jemstvo Radiča Utvičića zadužili kod vlastelina Vlaho Bunića.⁶³ U sporazumu o podjeli preostale imovine od trgovačkog društva između vlastelina Vlaho i Junija, sinova vlastelina Marina Gradića, i vlastelina Damjana Sorkočevića spomenuta su zaduživanja Vukosava Kisiljčića i Tvrdiše Miroškovića iz Foče.⁶⁴ Februara 1443. u arbitražnoj presudi poravnavanja poslovanja Luke, Andrije i Nikole Sorkočevića koje je izvršeno za njihove nasljednike, među stotinama navedenih dužnika su i predstavnici vlastele, dubrovačka vlastela i građani, bosanska vlastela i veliki broj krupnijih i sitnijih trgovaca. Tu se nalaze i Obrad, Božičko i Pribio Nartica, Radič i Milivoj Utvičić, Radivoj Crijepović i izvjesni Ivan, za kojeg je jedino naglašeno da je iz Foče, dok su nam ostali poznati iz drugih dokumenata kao Fočaci.⁶⁵

Uprkos povjerenju između trgovaca, zapisano je jedino vrijedilo. Januara 1448. Balić Radohnić iz Foče dao je izjavu da je Tvrdiši Miroškoviću, fočanskom trgovcu tada označenom da je iz Goražda, dao u ime njegovog dužnika podstrigača sukna Cvjetka 13 dukata. Kako Cvjetko (možda Stanisalić) ipak nije bio siguran, Balić se ovom izjavom obavezao da Tvrdiša niti bilo ko drugi neće od Cvjetka tražiti tih 13 dukata.⁶⁶

⁶² "Siayn de Choza carta 78 ducati 15 grossi 17, Braicho Utuiçich carta 83 ducati 28 grossi 19, ... [31]", (30. 9. 1423), Div. Not., XIV, 31.

⁶³ "Goislau e Miroslau e Braiach de Choza die dar oblegadi per carta in 1408, adi 18 decembrio lo qual carta plegio Radiç Utuizich fo la oblega a nome de ser Biagio di Bona e luy feci la podesta dela detta a ser Luca padre nostro e in 1424, adi 30 octobrio acordassimo com Radiç plegio pagi all anno ducatos X monta denno dar per resto. E la podesta e trata fata in 1419, adi 7 nouembris} ducati CVIII" (20. 11. 1426), Div. Not., XV, 39.

⁶⁴ "Vochossau Chisilizich per aptay 1430 adi 9 zugno yperperi 10, grosi 0, ... Tuerdisa Miroscouich de Coza per notariam 1431 adi 16 mazo yperperi 393, grosi 4" (12. 5. 1433), Div. Not., XVIII, 31v.

⁶⁵ "... Obrad Nartiza ducati 44 grosi 8 parvuli 0, Bosigcho et Pribio Nartiza ducati 27 grosi 0 parvuli 0, Radiz et Radiuoy Milouzich ducati 23 grosi 19 parvuli 0, ... [164v] ... Iuan de Choza ducati 3 grosi 19 parvuli 0, ... Radiuoy Zripouich ducati 50 grosi 12 parvuli 0 [170] ..." (11. 3. 1443), Div. Not., XXVI, 164v, 170.

⁶⁶ (11. 1. 1448), Div. Canc., LXI, 32.

Završetak, poravnanje ranijih poslovanja

Javnim objavljivanjem poravnanja poslovanja trgovci su završavali međusobne poslove na način da niko ne može imati bilo kakvih potraživanja iz ranijih poslovanja. Time su se objedinjavale radnje iz više nagomilanih poslova koji su sami po sebi zahtijevali, kolokvijalno kazano, svojevrsno prebijanje i podvlačenje crte. U više izvršenih poravnanja prepoznaje se međusobna saradnja, nastojanje da se ponište sve međusobne obaveze u više poslova, ali bez konkretnih dodatnih informacija. Tako krajem septembra 1429. Radič Utvičić iz Foče zaptvara svoja dva poslovanja, jedno s Radosavom Cvjetkovićem a drugo s dubrovačkom vlastelom braćom Tomašem i Lovrom Gučetićem. U ugovorima se ističe da strane poravnavaju svoja ranija poslovanja, sve ugovore, zadužnice koje su imali u međusobnom poslovanju (*tam per cartam, scripturam et obligatione notarie et cancellarie*) i označavaju ih nevažećim i bez ikakve vrijednosti (*sint casse et nullius valoris*). To čine i Radeta Crijepović iz Foče i Dubrovčanin Bojko Nenković oktobra 1435, lanar Mileta Radišić s Fočacima Balićem Radohnićem, Radivojem Bručatovićem i Boljašinom Kovačićem (*Bagligh Radoghnygh de Coça et Radiuoi Bruçatouigh de Coça et Bogliasinus Couacigh de Coça*) krajem januara 1443. te obuçar Petroje Stojković i Fočak Radonja Bog(e)lić marta 1443, Mileta Radišić i Božidar Sisić (*Bosidaro Sisich de Choza*) iz Foče juna 1454. i obuçar Radonja Bogosalić i Radonja Toholj iz Foče septembra 1465.⁶⁷

Arbitraža

Onda kada ne mogu da se slože oko međusobnih poslovanja, a to je normalna situacija, kompanjoni biraju treća lica da im razriješe probleme. Obje strane biraju prihvatljivu osobu i ugovorom naznačavaju da će prihvatiti odluke koje odabrani sudija (arbitar) ili sudije u njihovom poslovnom sporu donesu kao rješenje na koje se oni nemaju

⁶⁷ (27. 9. 1429), Deb. Not., XIV, 337v; (29. 9. 1429), Isto, 338v; (25. 10. 1435), Isto, XVII, 180; (29. 1. 1443), Div. Canc., LVII, 113; (22. 3. 1443), Isto, 164v; (25. 6. 1454), XXIX, Deb. Not., 76v; (3. 9. 1465), Div. Canc., LXXII, 120. Inače, spomenuti obuçar Radonja Bogosalić je nabavljao kožu u Bosni: "ire debeo in Bosnam et emere pelles et ipsas portare Ragusium" (18. 8. 1463), Isto, XXXVI, 12v; (26. 9. 1463), Deb. Not., XXXVI, 25v.

pravo žaliti. Zahvaljujući podacima nekoliko dokumenta imamo epizode koje prikazuju kako se to odvija u potpunosti. Krajem septembra 1393. Stjepan Marina Paskvić i Obrad Nartičić iz Foče razrješavaju probleme u poslovanju zbog ostatka duga u iznosu od 3,5 libara srebra putem treće osobe, Dabiživa Stermeča, koji je bio upoznat s navedenim problemom. A odluka je bila da Obrad mora vratiti dug u roku od četiri mjeseca. Za Obrada su jemčili njegovi zemljaci iz Foče Tvrdoje Miladinić i Bogavac Klapčić (*Tuerdoe Milladinich et Bogaveç Clapçich de Choçe*).⁶⁸

Maja 1446. Vitko Rajković i Vukelja Stojsalić iz Foče (*Vucheglia Stojsalich de Coza*) izabrali su dvojicu sudija, Vitko je izabrao vlastelina Mateja Bunića, a Vukelja vlastelina Marina Buću, pri čemu su se Vitko i Vukelja obavezali da će poštovati njihovo viđenje stanja i konačnu presudu. Rezultat poravnavanja je poznat. Vitko Rajković (zvani Zec) i Vukelja Stojsalić iz Foče poravnali su svoja ranija poslovanje pa preostali dug pretvaraju u zaduženje, pri čemu se Vitko obavezuje Vukelji u toku mjesec dana isplatiti 6 dukata i, u roku godinu dana, 9 komada tkanine, za što je naznačeno da je preostatak iz njihovih ranijih poslova. Nekoliko dana kasnije Vukelja je dao punomoć za utjerivanje spomenutih šest dukata zadarskom vlastelinu Petru Naziju. Pribilježeno je da je augusta iste godine Petar Nazijev dobio od Vitka šest dukata i da je punomoć ispunjena.⁶⁹ Tako je Vukelja riješio poslovni angažman kod dvojice trgovaca u isto vrijeme, od jednog je primio ostatak tuđeg duga, a drugom je svoj dug dao preko punomoći na priznati dug.

Rijetke su informacije o prisustvu Fočaka u knjigama zaduživanja u kojima oni nisu dužnici, kao što je to bila ova prinudna situacija s Vukeljom Stojsalićem. Ali to nije jedini primjer. Oktobra 1457. Matko Bogosalić, po drugim dokumentima dubrovački podstrigač sukna koji je boravio u Foči, zadužuje se kod Radikoja Obradovića iz Foče (*Radichoe Obradouich de Choze*) na iznos od 84 dukata. Istovremeno Vuketa Bogdanović iz Foče (*Vucheta Bogdanouich de Choza*) u ime Radikoja izjavljuje da je primio od Matka dio duga u iznosu od 44 dukata koje je obećao dopremiti i predati Radikoju.⁷⁰ U navedenom se prepoznaje da je Vuketa iz Foče dopremio robu u Dubrovnik u ime Radikoja

⁶⁸ (30. 9. 1393), Div. Canc., XXX, 65.

⁶⁹ (14. 5. 1446), Div. Canc., LIX, 238; (14. 5. 1446), Div. Not., XXXI, 63v.

⁷⁰ (12. 10. 1457), Deb. Not., XXIX, 139.

Obradovića i da ju je prodao Matku Bogosaliću, od koga je primio dio novca, a dio je ostao zabilježen kao dug.⁷¹

Detaljnije prikazivanje daje osnova za prepoznavanje suštine fenomena fočanske sredine u kasnom srednjem vijeku. Sliku problem-skih osnova trgovačkog prometa između fočanskih i dubrovačkih trgovaca napuštamo konstatacijom da brojne iznesene informacije ukazuju na bogatu i složenu poslovnu djelatnost aktera koja demonstrira izuzetnu poslovnost domaće fočanske sredine.

Zaključak

Intenziviranje trgovačkog prometa u srednjovjekovnoj Bosni u drugoj polovini XIV i u XV stoljeću dovelo je do izrastanja i jačanja domaćih trgovaca. Uz afirmirane dubrovačke trgovce Bosanci ulaze u složenije poslove, pri čemu dolaze i u prateće rizične kontekste koje izaziva bespoštedna tržišna utakmica. Zahvaljujući većem broju pokazatelja djelimično je rekonstruisano niz epizoda iz problematičnih komunikacija trgovaca Foče i Dubrovnika. To su opći problemi koji karakteriziraju čitav promet na istočnoj jadranskoj obali, a nama su kroz prizmu fočanskih trgovaca dobar pokazatelj o mjeranju i isticanju značaja njihovog prisustva na dubrovačkom tržištu i u razvoju Foče.

Općim problemima pripada bezbjednost prijevoza robe koja je ugrožena drumskim razbojnicima, izmjenjive carinske tarife koje sprovode bosanske velmože na svome posjedu, boleštine, ratovi i osmanska opasnost. Na ovom mjestu konkretnije se obrađuju dugovanja koja nisu na vrijeme isplaćena. To je najčešći problemski osnov u komunikaciji trgovaca. Saniranje dugova ne zaustavlja promet. Sporni problemi razrješavaju se različitim sporazumima između kreditora i dužnika. Kreditori pristaju na djelimične isplate duga, u ratama, preko jemaca koji su bili garanti za dužnike te putem prodaje punomoći na dug, kojom se dug pretvarao u mjerljivi platežni korektiv poput vriednosnog papira. Zaduženi trgovci primorani su da otplaćuju dugove svojih kompanjona kako bi nesmetano nastavljali druga poslovanja. Fočanski trgovci jemče jedni za druge, ali i za trgovce iz drugih krajeva.

⁷¹ Matko Bogosalić pravio je dva zaduženja s Božidarom Brajankovićem iz Foče 1445. i 1446. kod Milete Radišića u ukupnom iznosu od 73 dukata (22. 3. 1445), *Deb. Not.*, XXII, 90; (27. 1. 1446), *Div. Not.*, XXXI, 12v.

Najteža mjera za neutralizaciju dugovanja je sekvestracija, oduzimanje imovine, kojoj su bili izloženi fočanski trgovci koji su kasnili s otplatama dugova. Kada se iscrpe sve mogućnosti, sanacija dugovanja vrši se utjerivanjima dugova na terenu putem zastupnika. Zaduženja fočanskih trgovaca nalaze se i među zaostalim dugovanjima preostalih od umrlih trgovaca. Višestruka zaduživanja i složeni postupci razrješavaju se javnim sporazumnim poravnavanjem poslovanja, o čemu se sačinjava posebna izjava. U slučajevima kada ne mogu da se slože oko međusobnih potraživanja, poslovne strane biraju treća lica kao arbitre da im razriješe njihove probleme.

Veći broj fočanskih trgovaca u različitim problemskim situacijama ilustrira njihovo značajno učešće u privrednom prometu na istočnoj jadranskoj obali. Foča se predstavlja kao značajno tržište s kontinuiranim djelovanjem dubrovačkih i domaćih trgovaca.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

Državni arhiv u Dubrovniku
Cons. Rog. – Consilium Rogatorum
Deb. Not. – Debita Notariae
Div. Canc. – Diversa Cancellariae
Div. Not. – Diversa Notariae
Lett. di Lev. – Lettere di Levante
Ref. – Reformationes
Registrum citationis de foris

Objavljeni izvori

- Kurtović, E. (2017): *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne I/1–2 (Ispisi iz knjiga zaduženja Državnog arhiva u Dubrovniku 1365–1521)*, ANUBiH, Sarajevo.
- Kurtović, E. (2019): *Arhivska građa za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga kancelarije Državnog arhiva u Dubrovniku 1341–1526)*, Institut za historiju – JU Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo.
- Kurtović, E., Peco, A. (2021): *Izvori za historiju srednjovjekovne Bosne (Ispisi iz knjiga notarijata Državnog arhiva u Dubrovniku 1370–1529)*, 1–3, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju – Bošnjački institut – Fondacija Adila Zulfikarpašića – Historijski arhiv Sarajevo, Sarajevo.

Literatura

- Bejtić, A. (1956): “Povijest i umjetnost Foče na Drini [1]”, *Naše starine* 3, Sarajevo, 23–74.
- Bejtić, A. (1957): “Povijest i umjetnost Foče na Drini [2]”, *Naše starine* 4, Sarajevo, 33–62.
- Божић, И. (1952): *Дубровник и Турска у XIV и XV веку*, Српска академија наука, Београд.
- Ђирковић, С. (1997): *Лексикон српског средњег века*, Knowledge, Београд.
- Ђук, Р. (1999): “Пљевља и пљеваљски крај у дубровачкој архивској грађи”, *Гласник Завичајног музеја* 1, Пљевља, 55–67.

- Динић, М. (1978): "Дубровачка средњовековна караванска трговина", у: Динић, М. Ј., Ђирковић, С. М. *Српске земље у средњем веку: Историјско-географске студије*, Српска књижевна задруга, Београд, 305–330.
- Динић, М. (1955): За историју рударства у средњовековној Србији и Босни, I, Српска академија наука, Београд.
- Динић-Кнежевић, Душанка (1970): "Петар Пантела – трговац и сукнар у Дубровнику", *Годишњак ФФ XIII/1*, Нови Сад 1970, 87–144
- Hodžić, M. (2019): *Foča: središte Hercegovačkog sandžaka*, Posebna izdanja 59, Orijentalni institut, Sarajevo.
- Храбак, Б. (1955): "Прошлост Пљеваља по дуброваким документима до почетка XVII стољећа", *Историјски записи XI/1–2*, Титоград, 1–38.
- Храбак, Б. (1999): *Фоча до краја XVIII века*, Београд.
- Kovačević, D. (1961): *Trgovina u srednjovjekovnoj Bosni*, Naučno društvo Bosne i Hercegovine, Sarajevo.
- Ковачевић-Кojiћ, Д. (1978): *Градска насеља средњовјековне босанске државе*, Веселин Маслеша, Сарајево.
- Kovačević-Kojić, D. (1987): "Privredni razvoj srednjovjekovne bosanske države", у: *Prilozi za istoriju Bosne i Hercegovine I*, ANUBiH, Sarajevo, 85–190.
- Kurtović, E. (2005): "Neki pokazatelji o poslovanju Vuka Petkovića, trgovca iz Pljevalja", *Almanah* 29–30, Podgorica, 235–241.
- Kurtović, E. (2011): "Seniori hercegovačkih vlaha", у: *Hum i Hercegovina kroz povijest. Zbornik radova s međunarodnoga znanstvenog skupa održanog u Mostaru 5. i 6. studenoga 2009*, Hrvatski institut za povijest, Zagreb, 647–695.
- Kurtović, E. (2014): *Konj u srednjovjekovnoj Bosni*, Univerzitet u Sarajevu, Sarajevo.
- Kurtović, E. (2016): "Utvičići iz Foče (bosansko ili dubrovačko porijeklo?)", *Prilozi* 45, Institut za historiju, Sarajevo, 13–39.
- Kurtović, E. (2023): "Privreda srednjovjekovne Bosne", у: *Historija Bosne i Hercegovine, II: Srednjovjekovna Bosna*, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 161–192, 351–357.
- Kurtović, E. (2025): "Kreditna zaduženja trgovaca iz Foče u Dubrovniku u periodu 1358–1449.", *Prilozi* 54, Univerzitet u Sarajevu – Institut za historiju, Sarajevo, 63–112.

- Пекић, Б. Р. (2015): “Дубровачки антунин Галеацо Бруњоли из Мантове”, Зборник радова Филозофског факултета XV/1, Косовска Митровица, 45–67.
- Pinelli, P. (2013): *Tra argento, grano e panni (Piero Pantella, un operatore italiano nella Ragusa del primo Quattrocento)*, University Press, Firenze.
- Premović, M. (2024): *The Land of Drina in the Middle Ages*, Livre de Lyon.
- Šadinlija, M. (2023): *Foča od postanja do nestajanja*, Dobra knjiga, Sarajevo.
- Živković, P. (1986): *Ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u XIV i XV stoljeću: Utjecaj primorskih gradova na ekonomsko-socijalne promjene u bosanskom društvu u 14. i 15. stoljeću (Pojava građanske klase i novog plemstva)*, Biblioteka Istorija i revolucija, Univerzal, Tuzla.
- Živković, P. (2009): “Kreditno-trgovinske veze Dubrovnika i Foče u srednjem vijeku”, *Povijesni zbornik* 4, Osijek, 47–78.

Summary

Challenges in the Commercial Relations between the Merchants of Foča and Dubrovnik in the Late Middle Ages

In tandem with the expansion of commerce, maintaining the unhindered circulation of goods inevitably presented various challenges. Outstanding debts constituted the primary obstacle disrupting relations between the merchants of Foča and their Ragusan counterparts. In an effort to maintain commercial continuity, these debts were frequently resolved through mutual agreements, resulting in extended repayment periods and installment plans. Furthermore, portions of liabilities were assumed by guarantors, while through the use of letters of attorney, loans and debts were transformed into transferable credit instruments. The most stringent measure for debt recovery was the sequestration of goods, alongside formal debt collection procedures. Numerous transactions were finalized through public settlements, while unresolved disputes were submitted to third-party arbitrators for adjudication. The frequent involvement of Foča's merchants in these complex commercial and legal scenarios underscores the significant position that both the town and its traders occupied within the trade networks of the eastern Adriatic coast.

Emir Demir

Od Slavonske Požege do Visokog: arzuhal šejha Saliha Sinanija kao izvor o hidžri nakon Velikog bečkog rata (1683)

Apstrakt: Šejh Salih Sinani nakon Velikog bečkog rata (1683–1699) zajedno sa svojom porodicom iz Slavonske Požege dospijeva u Visoko kao dio šireg vala muslimanskih prognanika iz ugarsko-slavonskih krajeva. Rat je izazvao duboke demografske i društvene promjene u Bosni, koja se afirmirala kao glavno utočište muhadžira. Sinanijev arzuhal/predstavka vrijedan je mikrohistorijski izvor koji omogućava uvid u iskustvo rata i raseljavanja iz perspektive pojedinca. Slavonija je tokom rata bila izložena ponavljanom nasilju i egzodusu muslimanskog stanovništva, a Požega je nakon habsburških osvajanja gotovo u potpunosti izgubila svoju muslimansku populaciju. Migracije nisu bile jednokratni čin, nego postupan i često nasilan proces. Sinanijev navod o iskustvu "sedam pljačkaških upada i razaranja", među kojima je posljednje bilo razaranja Sarajeva i Visokog prilikom prodora Eugena Savojskog 1697. godine, implicira dugotrajnu ratnu i postratnu nesigurnost. Sarajevo i njegova okolina funkcioniraju kao privremene, ali ključne tačke prihvata prognanika. Sinanijev arzuhal, i za njega kontekstualno vezan Elči Ibrahim-pašin arz/molba, svjedoče o egzodusu, devastacijama, siromaštvu i institucionalnim teškoćama postratnog perioda, ali i o svjesnoj odluci da ostane u Bosni i Visokom, oslonjen na lokalni identitet, društvene konekcije i strategije preživljavanja. Ovaj rad se zasniva na transliteraciji i prijevodu tri tematski vezana arhivska dokumenta s osmanskog te analizi historijskog konteksta u kojem su i nastali.

Ključne riječi: Veliki bečki rat (1683–1699), šejh Salih Sinani, muhadžiri, Bosanski ejalet, Slavonija, Požega, Visoko, migracije, arzuhal, mikrohistorija, vjerski službenici, postratna nesigurnost

Uvod

Veliki bečki rat (1683–1699) predstavlja jednu od najdubljih i najdugotrajnijih prelomnica u historiji osmanskih evropskih provincija, jer nije označio samo vojni poraz i gubitak teritorija nego i duboku

transformaciju društvenih, demografskih i migracijskih struktura Carstva.¹ Za razliku od ranijih osmansko-habsburških sukoba, ovaj rat imao je izrazito dugotrajan karakter, a njegovi učinci nisu se iscrpili završetkom mirovnih pregovora, nego su se protezali duboko u prva desetljeća 18. stoljeća.²

Bosanski ejalet u tom je procesu imao dvostruku ulogu: s jedne strane bio je izložen vojnim pritiscima i unutrašnjoj destabilizaciji, a s druge strane postao je glavno utočište za desetine hiljada muslimanskih prognanika iz Ugarske, Slavonije i južnih dijelova nekadašnjeg Budimskog ejaleta.³ Upravo zbog toga Bosna krajem 17. i početkom 18. stoljeća ne može se posmatrati samo kao provincija na periferiji rata, nego kao prostor u kojem se sabiru i prelamaju njegove posljedice.

U tom kontekstu, privatni dopisi i arzuhali predstavljaju izuzetno vrijedan, ali metodološki zahtjevan izvor. Oni ne nude sintezu događaja, nego fragmentirana, subjektivna i često emotivno obojena svjedočanstva. Međutim, upravo ta subjektivnost omogućava uvid u iskustvo rata iz perspektive pojedinaca koji su bili prisiljeni da iznova rekonstruiraju svoje živote u uslovima dugotrajne nesigurnosti.⁴ Arzuhal šejha Saliha Sinanija, vaiza Šerefuddin džamije u Visokom, spada među rijetke dokumente koji na sažet, ali izuzetno intenzivan način artikuliraju višegodišnje iskustvo migracije, razaranja i egzistencijalnog sloma.

Požega i slom osmanske Slavonije: ishodište migracije

Navod šejha Saliha Sinanija da potječe iz Požege u ejaletu Kaniža nije samo biografska informacija nego ključni indikator šireg historijskog procesa.⁵ Požega i slavonski prostor u cjelini tokom druge polovine 17. stoljeća predstavljali su relativno stabilan dio osmanskog sistema, s razvijenim urbanim i vjerskim institucijama. Međutim, habsburška osvajanja 1687–1688. godine dovela su do gotovo potpunog nestanka muslimanskog stanovništva iz tih krajeva.⁶

¹ İnalçık 2016: 45–52.

² Ibidem 53–56.

³ Smajić 2019: 2–3.

⁴ Faroqhi 2000: 101–108.

⁵ Moačanin 2001: 255–260.

⁶ Ibidem.

Naime, Kaniški ejalet (Eyālet-i Kanije),⁷ u čijem se sastavu nalazila i Požege, uspostavljen je početkom 17. stoljeća nakon osmanskog osvajanja tvrđave Kaniže 1600. godine, kao dio strateške reorganizacije osmanske vlasti u jugozapadnoj Ugarskoj i Slavoniji.⁸ Njegovo formiranje bilo je neposredno povezano s vojnim potrebama Carstva u dugotrajnom osmansko-habsburškom sukobu, zbog čega je ejalet imao izrazito militariziran karakter i nestabilnu administrativnu strukturu.⁹ U njegov sastav ulazili su sandžaci poput Požege, Sigeta, Pečuha i Valpova, što Kaniški ejalet čini ključnim administrativnim okvirom za razumijevanje muslimanskog stanovništva Slavonije u 17. stoljeću.¹⁰

Tokom Velikog bečkog rata slavonski prostor bio je izložen nizu uzastopnih vojnih i nasilnih epizoda koje rat čine dugotrajnim i fragmentiranim iskustvom, a ne jednokratnim slomom.¹¹ Nakon osmanskog poraza pod Bečom (1683), uslijedila su višegodišnja povlačenja, lokalne pljačke i prisilne rekvizicije (1683–1684), potom habsburške ofanzive i pad niza utvrda u Slavoniji (1685–1686). Godine 1687. dolazi do sloma osmanske vlasti u Požegi i okolnim sandžacima, praćenog nasiljem nad muslimanskim stanovništvom i masovnim egzodusom. Uslijedili su periodi kratkotrajnih osmanskih pokušaja povratka i habsburških represalija (1688–1689), zatim produžena ratna nestabilnost s čestim vojnim prolazima i nametima (1690–1691). Završna faza rata (1695–1697), obilježena širokim mobilizacijama i posljedicama pohoda Eugena Savojskog, dodatno je opteretila lokalno stanovništvo, dok Karlovački mir (1699) nije donio stvarnu sigurnost, nego je institucionalizirao gubitak imovine i onemogućio povratak muslimanskih prognanika.¹² U tom kontekstu, višestruka razaranja predstavljaju iskustvo života u trajnoj zoni rata i postratne nesigurnosti.

Slom Kaniškog ejaleta proizveo je masovne migracije muslimanskog stanovništva, posebno iz Požege i okolnih sandžaka, prema

⁷ Misli se na sjedište ejaleta u Velikoj Kaniži (mađ. Nagykanizsa) koja se nalazi u jugozapadnoj Mađarskoj, u Županiji Zala, svega nekoliko kilometara od granice s Hrvatskom. Smještena je na važnom saobraćajnom pravcu između Balatona, Zagreba i Maribora, što i danas određuje njen regionalni značaj.

⁸ İnalçık 2016: 45–47.

⁹ Fodor i Géza 2000: 89–112.

¹⁰ Moačanin 2001: 260–280.

¹¹ İnalçık 2016: 59–63.

¹² Moačanin 2001: 255–305; İnalçık 2016: 45–68; Fodor i Géza 2000: 89–140.

Bosanskom ejaletu, čime se Bosna afirmirala kao glavno utočište muhadžira iz ugarsko-slavonskih krajeva.¹³

Komparativna analiza osmanskih i habsburških izvora pokazuje da se migracija nije odvijala u jednom talasu, nego u nizu uzastopnih pomjeranja, često praćenih nasiljem, pljačkom i gubitkom imovine. Upravo se taj proces reflektuje u Sinanijevom opisu kretanja “iz istîlâdan istîlâya, iz serencâmdan serencâma”, tj. “iz okupacije u okupaciju, iz stradanja u stradanje”. Slične formulacije susreću se u peticijama prognanika iz Budima, Segedina i Osijeka, što potvrđuje da je riječ o kolektivnom iskustvu, a ne individualnoj retoričkoj konstrukciji.¹⁴

Visoko u doba pohoda Eugena Savojskog (1697)

Pohod Eugena Savojskog na Bosnu 1697. godine u historiografiji je primarno poznat po spaljivanju Sarajeva, dok su razaranja manjih kasaba u njegovoj okolini rijetko pojedinačno tematizirana u narativnim izvorima. Takav pristup ostavio je niz lokalnih zajednica, među njima i Visoko, izvan fokusa klasične historiografske rekonstrukcije. Ipak, kombinirano čitanje zapadnih vojnih izvještaja i osmanskih administrativnih te privatnih dokumenata omogućava pouzdano sagledavanje događaja i za ovu kasabu u dolini rijeke Bosne.

Habsburški vojni dnevnic i kartografska dokumentacija potvrđuju da je tokom pohoda 1697. godine Eugenova vojska djelovala duž doline rijeke Bosne, obuhvatajući širi prostor između Broda, Kaknja, Visokog i Sarajeva. U dnevniku marša prema Bosni, objavljenom početkom XX stoljeća na osnovu građe Ratnog arhiva u Beču, Visoko se izričito navodi među mjestima zahvaćenim prodorom i pustošenjem.¹⁵ Ovaj podatak dodatno je potkrijepljen kartografskim materijalom Luigijsa Ferdinanda Marsiglija, na čijim se mapama i vedutama pohoda iz 1697. godine Visoko (Wisoka) pojavljuje kao dio operativnog prostora habsburške vojske, uz grafičke oznake koje uobičajeno prate spaljena ili opustošena naselja.¹⁶ Također, Mažuran navodi da je vojska Eugena Savojskog osvojila i popalila na svom pohodu kroz Bosnu brojna

¹³ Moačanin 2001: 289–305.

¹⁴ Ibidem.

¹⁵ Zitterhofer 1914: passim.

¹⁶ Frati 1925: 200; Džambo 1998: 142.

mjesta, među kojima se navode Kotorsko, Doboj, Maglaj, Žepče, Vranduk, Zenica, Kakanj, Visoko, Sarajevo i druga.¹⁷

Ovi zapadni izvori u potpunosti su kompatibilni s osmanskim arhivskom građom. Dva osmanska arhivska dokumenta, koja su predmet analize ovog rada, nezavisno svjedoče o neprijateljskoj okupaciji (*istîlâ-ı a'dâ*) i razaranju koje je 1109. po Hidžri (1697) dogodilo Visoko i njegove vjerske ustanove u kontekstu neprijateljske okupacije Sarajeva. U arzu koji se odnosi na obnovu Ajaz-pašine džamije u Visokom izričito se navodi da je ova džamija bila razorena i urušena (*harâb ve mûnhedim*), čime se administrativno potvrđuje fizičko razaranje vakufske infrastrukture u tom mjestu.¹⁸

Još snažniju mikrohistorijsku dimenziju daje lični iskaz šejha Saliha Sinanija, stanovnika Visokog i vaiza Šerefuddin džamije. On u svom zapisu navodi da je tokom neprijateljske okupacije Sarajeva 1109. po Hidžri (1697/98) doživio “sedmi pljačkaški upad i razaranje” (*yedinci gâret ve hasâret*),¹⁹ čime se devastiranje iz 1697. godine potvrđuje i iz perspektive neposrednog svjedoka. Ovaj iskaz ne govori o apstraktnom ratnom neredu, nego o ponavljanim i kumulativnim oblicima ličnog i institucionalnog stradanja koji su pratili neprijateljski prodor u dolinu Bosne.

Zajedničko čitanje zapadnih vojnih izvještaja i osmanskih administrativnih te ličnih izvora pokazuje da razaranje Visokog 1697. godine nije historiografska pretpostavka izvedena analogijom sa sudbinom Sarajeva, nego historijski događaj potvrđen iz dva nezavisna diskurzivna korpusa. Dok habsburški izvori Visoko registriraju kao dio operativnog prostora i pustošenja u okviru pohoda Eugena Savojskog, osmanski izvori preciziraju posljedice tog razaranja na vakufsku infrastrukturu i na život konkretnih aktera. Među njima se šejh Salih Sinani pojavljuje kao ključna figura – istovremeno svjedok, žrtva i nosilac pokušaja obnove vjerskog života nakon katastrofe iz 1697. godine. Time i samo Visoko na karti pohoda Eugena Savojskog dobija jasno i izvorima utemeljeno mjesto u historiji ratnih razaranja Bosne krajem XVII stoljeća.

¹⁷ Mažuran 1999: 198, 226–239.

¹⁸ Transliteracija i prijevod ovog arza nalaze se u prilogima ovog rada.

¹⁹ Arzuhal šejha Saliha Sinanija, 1125. po Hidžri (1713), prijevod i transliteracija u prilogima ovog rada.

Kumulativno ratno iskustvo: sedam razaranja kao historijska kategorija

Jedan od metodološki najvažnijih segmenata arzuhala jeste navod da je šejh Salih Sinani “doživio sedmu pljačku i razaranja”. Ova formulacija zahtijeva posebno tumačenje. Izvor ne navodi prostornu lokalizaciju svih devastacija, niti ih veže i za jedan konkretan grad ili regiju, osim Sarajeva i Visokog 1697. Stoga broj “sedam” treba razumjeti kao kumulativni zbir ratnih iskustava od početka Velikog bečkog rata koje je doživio povlačeći se iz Slavonije, a ne kao precizno numerisanu hroniku događaja. Takvo iskustvo naročito je karakteristično za prognanike, koji su tokom višegodišnjih migracija više puta bili izloženi nasilju – kako u pograničnim zonama, tako i u unutrašnjosti Carstva.

Većina dokumenata iz istog perioda govori o “velikoj nesreći”, “razaranja domovine” ili “pljački kuće i imetka”, ali rijetko eksplicitno kvantificira broj ratnih devastacija. Osmanski demografski i administrativni izvori prvenstveno su nastajali radi fiskalnih, vojnih i upravnih potreba države, zbog čega ne bilježe individualna iskustva stanovništva, nego agregirane podatke, čime je mogućnost rekonstrukcije ličnih ratnih i migracijskih sudbina znatno ograničena.²⁰ Sinanijev tekst stoga otvara mogućnost da se rat posmatra ne kao niz izoliranih epizoda, nego kao kontinuirano stanje nesigurnosti koje se periodično intenzivira.

Sarajevo, Visoko i dinamika unutrašnjih migracija u Bosni

U arzuhalu se Sarajevo i okolina pojavljuju kao jedna od ključnih tačaka Sinanijevog životnog puta, koji u ovom kontekstu funkcionišu prije svega kao tranzitni urbani prostor – mjesto u kojem se koncentriraju prognanici, ali koje zbog ratnih okolnosti i vlastitih razaranja ne može pružiti dugoročnu sigurnost.

Migracije nakon Velikog bečkog rata često su imale višestepeni karakter, pri čemu su se prognanici nakon dolaska u Bosanski ejalet

²⁰ Karpal 1985: 3–4.

dalje raseljavali u unutrašnjost. U tom širem kontekstu Visoko se pojavljuje kao jedno od mjesta unutrašnjeg kretanja.²¹

Također, Sinanijevo dobrovoljno obavljanje službe vaiza u Šerefuđin džamiji pokazuje kako su vjerske institucije često preuzimale ulogu socijalnih amortizera u postratnom društvu. Međutim, istovremeno svjedoči o granicama te solidarnosti, jer ni džamije ni lokalne zajednice nisu mogle dugoročno riješiti egzistencijalne probleme svih prognanika.

Arzuhal kao svjedočanstvo postratne nesigurnosti

Diskurs siromaštva, starosti i slabosti koji prožima arzuhal šejha Saliha Sinanija ne može se svesti na administrativnu retoriku. Posebno je indikativan podatak o Sinanijevoj prinuđenosti na dugotrajan status čekanja imenovanja/*mülâzemet* u osmanskoj prijestolnici. On svjedoči ne samo o individualnoj borbi za egzistenciju nego i o preopterećenosti centralnih institucija, koje su morale rješavati zahtjeve velikog broja prognanika iz različitih dijelova Carstva.²² Time arzuhal postaje izvor ne samo o migracijama nego i o granicama državne sposobnosti da sanira posljedice dugotrajnog rata.

Navod o izgubljenom beratu, koji je poslužio kao formalni razlog za uskraćivanje vazife šejhu Sinaniju u Visokom, može se tumačiti u kontekstu postratne zasićenosti vjerskih službi i pojačane konkurencije za ograničene prihode. Takve proceduralne prepreke često su funkcionirale kao institucionalni mehanizam regulacije pristupa službi u uslovima masovnih migracija, prije nego kao izraz lične ili grupne netrpeljivosti.

Tarikatska pripadnost šejha Saliha Sinanija

Nakon Karlovačkog mira 1699. osmansko-habsburška granica prerasta iz vojne linije u prostor društvene reorganizacije koji reguliše kretanje ljudi i trgovinu te stvara potrebu za posredničkim autoritetima između države i zajednice. U tom kontekstu sufijfski šejhovi djeluju kao stabilizatori pograničnog društva: halvetijski, posebno sinanijski

²¹ Smajić 2019: 103–104, 155–158.

²² İnalçık 2016: 64–68.

krugovi pojavljuju se kao religijski i društveni posrednici, a njihov dolazak iz Slavonije i Ugarske u Bosnu dio je šire postratne rekonstrukcije i integracije stanovništva.²³

Pitanje tarikatske pripadnosti šejha Saliha Sinanija zauzima posebno mjesto u interpretaciji njegovog arzuhala, jer osmanski administrativni izvori u pravilu rijetko eksplicitno navode sufijske redove, već ih tek posredno označavaju titulama i funkcijama.²⁴ U ovom slučaju, međutim, situacija je jasnija: u svim dokumentima ime šejha pojavljuje se s nisbom/nadimkom *Sinânî*, što predstavlja ključni indikator njegove duhovne afilijacije.²⁵

U osmanskoj onomastičkoj praksi nisbe/nadimci koje završavaju na -î u velikom broju slučajeva označavaju pripadnost duhovnom lancu (silsili) ili tarikatu, a ne porodično prezime u modernom smislu. Upotreba oblika *Sinânî* upućuje na vezu sa sufijskim ogrankom Ümmî-Sinanija, jednim od halvetijskih podredova koji se od XVI stoljeća naročito širi u pograničnim dijelovima Carstva. Takvo tumačenje dodatno potvrđuje i funkcionalni profil samog šejha.²⁶ Također, u osmanskoj društvenoj praksi titulatura šejh najčešće se vezuje za sufijske autoritete i tekijske strukture, dok se učenjaci uleme u pravilu identificiraju funkcijama poput kadije, muderrisa ili imama.²⁷

Salih Sinani se u izvorima pojavljuje kao šejh i vaiz, ali ne i kao kadija, muderris ili pripadnik osmanske ulemanske hijerarhije. Njegovo djelovanje vezano je uz kasabu Visoko, gdje u Šerefuddin džamiji obavlja vaizsku službu i bavi se poučavanjem i opominjanjem vjernika. Ovakav tip vjerskog autoriteta odgovara modelu halvetijskog derviša, karakterističnog za postratni i pogranični društveni kontekst, a razlikuje se od urbanog ulemanskog kadra, čije je djelovanje vezano uz stabilne vakufske institucije i obrazovne ustanove.²⁸

Biografski podaci iz arzuhala dodatno osnažuju ovu identifikaciju. Sinani potječe iz Požege u Kaniškom ejaletu – prostoru koji je tokom XVII stoljeća imao izrazito militariziran i pogranični karakter. Njegovo svjedočanstvo o višestrukim razaranjima, migracijama i konačnom

²³ Doğan 2020: 14–15, 133–151; Clayer 1994: 45–78, 123–150.

²⁴ Clayer 1994: 60–85; Faroqhi 2000: 63–66.

²⁵ İpşirli 2007: sv. 33; Curry 2010: 2–9.

²⁶ Curry 2010: 2–9; Hafizović 2011.

²⁷ Curry 2010: 2–9; Faroqhi 2000: 63–76.

²⁸ Faroqhi 2000: 75–76.

dolasku u Bosnu uklapa se u poznati obrazac djelovanja halvetijskih derviša Ümmî-Sinanijskog kruga, koji su često djelovali u ratnim zonama, među vojskom i raseljenim stanovništvom, pružajući religijsku i društvenu stabilizaciju u uslovima dugotrajne nesigurnosti.²⁹

Administrativni položaj šejha također je indikativan. Njegova vazifa nije bila čvrsto vezana uz lokalni vakuf, nego je osiguravana iz džizijskog prihoda i zahtijevala ponovljene intervencije prema centralnoj vlasti. Takva finansijska nesigurnost karakteristična je za pokretne i misionarske derviške strukture, za razliku od stabilno institucionaliziranih gradskih redova.³⁰

Svjesni ostanak u Bosni: strategija preživljavanja i trajni vjerski identitet šejha Saliha Sinanija

Odluka šejha Saliha Sinanija da, uprkos dugotrajnoj nesigurnosti, ne traži trajni premještaj u druge dijelove Osmanskog carstva, nego da putem ponovnih odlazaka u Istanbul pokuša osigurati berat i prihode, upućuje na svjesnu strategiju ostanka. Ta strategija bila je uvjetovana kulturnom i jezičkom bliskošću, postojećim društvenim mrežama i snažnom lokalnom ukorijenjenošću vjerske službe, zbog čega je Bosna, i pored svih teškoća, percipirana kao najizgledniji prostor za dugoročni opstanak. Takav izbor pokazuje da Bosna u postratnom periodu nije funkcionirala samo kao tranzitni prostor nego i kao prostor svjesnog zadržavanja, u kojem su muhadžiri nastojali kombinirati lokalni život s centralno osiguranim prihodima.

Titula šejha i obavljanje vaizske službe pokazuju da je Salih Sinani već prije migracije bio formirana i prepoznata vjerska ličnost, što upućuje na trajni karakter njegovog pozivačkog rada. Također, arzuhal je pisan vlastitom rukom šejha Saliha Sinanija, a jasnoća rukopisa, njegova ujednačenost i sigurnost poteza, kao i snaga i preciznost izraza, svjedoče o visokom stepenu njegove pismenosti i sposobnosti samostalnog artikuliranja složenih pravnih i egzistencijalnih zahtjeva. Takav status pretpostavlja formalno vjersko obrazovanje, stečeno u nekom od tadašnjih obrazovnih središta, poput Sarajeva ili Istanbula,

²⁹ Clayer 1994: 85–104.

³⁰ Barkan 1942.

i društveni ugled koji mu je omogućio da bude prihvaćen u Visokom uprkos statusu prognanika.

Iako je bio prisiljen da se bori za egzistenciju i osigura vazifu, njegov vaizski rad nije bio uvjetovan materijalnim primanjima, nego se nastavljao kao dio njegovog vjerskog identiteta i dužnosti.

Vezir Elči Ibrahim-paša, obnova Ajaz-pašine džamije i imenovanje šejha Saliha u Visokom (1708)

Arz/iznošenje zahtjeva iz 1119. po Hidžri/1708. godine, koji se odnosi na obnovu Ajaz-pašine džamije u Visokom i imenovanje šejha Saliha b. Alija za hatiba, predstavlja do sada nepoznat i neobjavljen arhivski izvor od izuzetne važnosti za razumijevanje postratne vjerske i institucionalne obnove u ovom mjestu.³¹ Nužno je naglasiti da postoji izražena vremenska, prostorna i kontekstualna podudarnost koja snažno upućuje na mogućnost da se u predmetnom dokumentu radi upravo o šejhu Salihu Sinaniju. Iako je formalni podnosilac arza beogradski muhafiz Elči Ibrahim-paša, činjenica da se u samom dokumentu izričito imenuje šejh Salih iz Visokog te da se problematizira njegovo službeno postavljenje, otvara pitanje prirode odnosa između ova dva aktera. Takva intervencija visokog državnog dostojanstvenika u korist lokalnog vjerskog službenika ne može se smatrati administrativno rutinskom, već razumno upućuje na mogućnost ranijeg poznanstva, posredovane preporuke ili oblika ličnog patronata, iako za sada ne postoje eksplicitni izvori koji bi takav odnos nedvosmisleno potvrdili.

Dokument istovremeno eksplicitno potvrđuje obnovu Ajaz-pašine džamije nakon ratnih razaranja i omogućava precizno praćenje procesa ponovne uspostave džume i Bajram-namaza u ovoj džamiji. U tom okviru, pitanje hatabeta/hatipske dužnosti dobija središnje mjesto: iz arza proizlazi da ova služba nije bila evidentirana u vakufskoj dokumentaciji, što je predstavljalo ozbiljnu pravno-institucionalnu prepreku. Upravo ta okolnost dodatno naglašava neobičnost i težinu

³¹ Transliteracija i prijevod ovog arza nalaze se u prilogima ovog rada. Nakon kratkog službovanja u Bosni (mart 1704 – avgust 1705), službovao je u rodnom Agribozu (1705), Kandiji (1706), a zatim ponovno u Agribozu iste godine, da bi bio postavljen za beogradskog muhafiza sredinom mjeseca šabana 1118. po Hidžri / 22. novembra 1706. godine. Izvor: BOA, A.DVNSMHM, 115; Bejtić 1942: 1–7.

Elči Ibrahim-pašine intervencije, budući da se ona ne zasniva na postojećem vakufskom uporištu, već na pokušaju da se administrativnim putem naknadno riješi status konkretne osobe – šejha Saliha.

Dodatni izvor, u kojem se izričito navodi da je beogradski muhafiz Elči Ibrahim-paša preminuo te da je nakon njegove smrti na tu dužnost privremeno postavljena druga osoba, omogućava pouzdano datiranje njegove smrti na 25. redžeb 1120. godine (10. oktobar 1708).³² Ovaj podatak je od ključne važnosti, jer pokazuje da se Ibrahim-pašina intervencija u korist šejha Saliha dogodila u samom završetku njegovog administrativnog djelovanja, što dodatno pojačava pretpostavku da se radilo o svjesnom i ciljano usmjerenom aktu, a ne o dugotrajno vođenom institucionalnom procesu.

U tom svjetlu postaje razumljivije zašto pitanje hatabeta, odnosno konačnog namještenja za šejha Saliha, nije bilo trajno riješeno. Smrt visokog državnog službenika ubrzo nakon podnošenja arza vjerovatno je prekinula kontinuitet podrške, ostavljajući ga u institucionalno slaboj poziciji. Time se otvara mogućnost da je Salih, i pored privremene pažnje centralne administracije, bio prisiljen na nove intervencije prema vlastima u Istanbulu, ovaj put bez oslonca na lični autoritet jednog od najviših provincijskih činovnika.

Ova dva međusobno povezana, ali funkcionalno nezavisna dokumenta tako omogućavaju rijedak uvid u složenu dinamiku između ličnog patronata, vakufskog prava i centralne administracije u postratnom periodu. Istovremeno, oni jasno ukazuju na to da šejh Salih – bez obzira na otvoreno pitanje njegove eventualne identifikacije sa Salihom Sinanijem – nije bio marginalna figura, već akter čija je sudbina bila neposredno uslovljena neformalnim odnosima moći i kratkotrajnim institucionalnim prozorima ranog XVIII stoljeća.

Zaključak

Kasaba Visoko tokom osmanskog perioda predstavljala je važno administrativno, trgovačko i vjersko središte centralne Bosne. Njena strateška pozicija u dolini rijeke Bosne, na komunikaciji između Sarajeva i sjevernih krajeva ejaleta, učinila ju je posebno izloženom ratnim kretanjima krajem XVII stoljeća. Tokom Velikog bečkog rata

³² BOA, A.DVNSMHM.d, 115/3005.

(1683–1699), Visoko je, poput drugih bosanskih kasaba, pretrpjelo ozbiljna razaranja, demografske gubitke i prekide u institucionalnom i vjerskom životu, što se naročito odrazilo na funkcioniranje vakufa i vjerskih objekata.

Arzuhal šejha Saliha Sinanija predstavlja rijedak i izuzetno vrijedan mikrohistorijski izvor koji omogućava sagledavanje Velikog bečkog rata iz perspektive pojedinca čiji je život bio obilježen višestrukim migracijama, ponavljanim razaranjima i dugotrajnom egzistencijalnom nesigurnošću. Njegovo svjedočanstvo jasno potvrđuje da rat nije bio kratkotrajna ili izolirana epizoda, već dugotrajan proces koji je duboko i trajno transformirao društvenu strukturu osmanske Bosne.

Analiza ovog slučaja pokazuje da se migracije i raseljavanja nakon Velikog bečkog rata ne mogu razumjeti isključivo kroz administrativne registre ili zbirne demografske podatke, nego zahtijevaju pažljivo čitanje mikrohistorijskih izvora koji reflektuju kumulativno iskustvo nasilja, gubitka i prisilnog kretanja. Upravo takvi izvori omogućavaju dublji uvid u socijalne i egzistencijalne posljedice rata na nivou pojedinca i zajednice.

U tom smislu, arzuhal šejha Saliha Sinanija ne predstavlja samo biografsko svjedočanstvo, nego i trajan historiografski doprinos razumijevanju ratnih trauma, migracijskih obrazaca i institucionalne nesigurnosti u osmanskoj Bosni krajem XVII i početkom XVIII stoljeća.

Elči Ibrahim-pašin arz iz 1119. po Hidžri/1708. godine pokazuje da obnova Ajaz-pašine džamije u Visokom nije bila lokalna inicijativa, nego dio šire postratne stabilizacije vjerskog života u Bosanskom ejaletu. Intervencija beogradskog muhafiza, uz imenovanje šejha Saliha i zahtjev za plaćenom službom, ukazuje na institucionalne teškoće i oslanjanje na lični patronat u okolnostima u kojima vakufski okvir nije bio jasno uspostavljen. Smrt Ibrahim-paše ubrzo nakon podnošenja arza vjerovatno je dodatno otežala rješavanje pitanja dodjele funkcije hatabeta, čineći ovaj slučaj ilustrativnim primjerom dugoročnih i složenih posljedica Velikog bečkog rata na vjerske institucije osmanske Bosne.

Prilozi

Sl. 1. Arzuhal šejha Saliha Sinanija (BOA, AE.SAMD.III, 157/15375/1)

Prijevod arzuhala/predstavke šejha Saliha Sinanija

On (Allah) je Onaj koji daje opskrbu i pruža milost
Uzvišeni, sretni i prema siromasima milostivi, moj sultanu, neka si živ
i zdrav.

Ovo je molba tvog siromašnog i poniznog molitelja:

Ovaj ponizni molitelj za vaše dobro je ranije bio jedan od siromašnih stanovnika grada Požege u ejaletu Kaniža, te je zbog nevjerničke i ponižavajuće okupacije bio protjeran iz svoga zavičaja i domovine. U

bosanskoj zemlji, bježeći iz jedne okupacije u drugu, prelazeći iz jedne nesreće u drugu, naposljetku sam se, kao stranac, nastanio u kasabi Visoko, koja pripada Sarajevu, gdje sam u granicama svojih mogućnosti u časnoj Šerefuddin džamiji dobrovoljno obavljao dužnost vaiza, baveći se savjetovanjem, opominjanjem i poučavanjem. Međutim, Božijom odredbom, u 1109. (po Hidžri/1697), prilikom sedmog pljačkaškog upada i razaranja tokom neprijateljske okupacije Sarajeva, doživjeli smo teške gubitke. Zbog krajnjeg siromaštva, te zbog brojne porodice, zapao sam u tešku nedaću u pogledu izdržavanja, pa sam, oslonivši se na carsku milost, u 1116. (po Hidžri/1704) ponizno došao u Prijestolnicu Uzvišenog Carstva, gdje sam, radi osiguranja sredstva za život, tokom dugog vremena čekao na status imenovanja u službu. Naposljetku, carska strana, iz samilosti prema stanju, iz prihoda bosanske džizije, uz obračun po tri akče, dodijelila je ovom molitelju dnevnu vazifu od deset akči, te mu je uručen uzvišeni carski berat, kao vid milosti i poklona. Dok sam bio u navedenoj službi, pojavila se tvrdnja da je berat ukraden, pa su odugovlačili s isplatama plaća pravdajući se time. Zbog toga je ovaj siromašni, stari i nemoćni molitelj i ovaj put, nakon mnogih patnji i teškoća, jedva stigao pred vrata milostivog i dobročiniteljskog sultana, te iz njegove uzvišene samilosti moli da se njemu siromašnom, starom i nemoćnom ukaže milost i pažnja, i da se navedena vazifa, ponovo iz istog džizijskog prihoda, izdvajanjem nekoliko akči iz upražnjenih prihoda, izloži na odobrenje, te da se u tom smislu izda carski ferman, upućen anadolijskom muhasebedžiji. Odluka i zapovijed pripadaju uzvišenom, prema siromasima milostivom Sultanu, mome gospodararu.

Ponizni i siromašni molitelj,
Šejh Salih Sinani, vaiz u Šerefuddin džamiji, kasaba Visoko

Dodatne bilješke na dokumentu:

- Ispravno.
- Neka anadolijski muhasebedžija uzme i od upražnjenih prihoda – neka se četiri akče dodijele (podnesu na odobrenje). Tako je naređeno.

- Šejh Salih Sinani-efendija, vaiz u Šerefuddin džamiji, u kasabi Visoko.
- Podnosilac molbe je ranije bio nosilac tri akče dnevne vazife; od ukupno devet akči, u 1119. (po Hidžri /1707) jedna vazifa je ukinuta, a nosilac je zadržan na ranijem stanju, te je trenutno u defteru upisan s jednom akčom.
- Odluka i zapovijed pripadaju sretnom i uzvišenom sultanu, mome gospodaru. Dana 22. redžeba 1125. godine. (14. august 1713)
- Ispravno.
- Od ostatka upražnjenog i neiskorištenog prihoda (bakıyye-i mahlûl-ı müdâr) neka se četiri akče dodijele i dodaju. Prvi dan mjeseca ša'bane 1125. godine (23. august 1713).³³

Transliteracija arzuhala

Hüve'l-Fettâh

Devletlü saâdetlü fukarâ-yı dâîlerine merhametlü

Sultanım hazretleri sağ olsun

Arzuhâl-i fakîr-i dâîleri budur ki

Bu fakîr dâîleri mukaddemâ Kanija eyâletinde vâki' medîne-i Pojega sükkâmî fukarâsından olub küffar-ı hâksar istîlâsıdan dâr u diyârımızdan mehcûr ve Bosna diyârında istîlâdan istîlâya serencâmıdan serencâma uğrayı uğrayı bi'l-âhire medîne-i Bosna Saray muzâfâtından Visoka kasabasında garîbâne sâkin ve ânda Şerefüddin câmi-i şerîfinde hasbî vâiz ve hasbe'l-bizâ'a nush ve tezkîr ve talîme meşğûl iken bi-emrillâh-i Te'âlâ bin yüz dokuz senesinde medîne-i (Saraj) Bosna'ya müstevli olan a'dâ-yı dîn istîlâsında yedinci gâret ve hasâretimiz olub ziyâde-i fakr u fâka ile kesret-i iyâla müptela olduğumuzdan nâşi nafaka-ı iyâl gâilesine düşüb inâyete Padişâhi ? bin yüz on altı senesinde meşyen 'ale'l-vech Dârü's-Saltanatı'l-Uzmâya gelüb maâşımıza medâr olmağla bir nân-ı paçaya neyl için müddet-i medîde mülâzemetimizden sonra taraf-ı şehriyâriden hâlimize merhameten Bosna cizyesi mâlından para üçer akçeye alınmak üzere yevmî on akçe vazîfe bu dâîlerine tevcîh ve yedimize berât-ı şerîf-i 'âlîşan sadaka ve ihsân buyurılıb vazîfe-i mezkûreye mütesarrif iken çalınmışdır deyü

³³ BOA, AE.SAMD.III, 157/15375/1.

vazîfemi virmekte ta'allül itmeleriyle bu fakîr ve zayıf dâîleri bu def'a dahi nice âlâm ve meşâk ile sürçe düşe gelüb inâyetlü âtîfetlü sultanım hazretlerinin merâhim-i 'aliyyelerinden bu fakîr ve pîr ve zayıf dâîlerinin hâline merhamet ve inâyet buyurılıub vazîfe-i mezkûremiz yine ci-zye-i mezbûre mâlından alınmak üzere düşen mahlûlden bir kaç akçe 'arz olunmak bâbında Anadolu mühâsebecisine hitâben fermân-ı 'âlîleri ricâ olunur emr ü fermân devletlü ve fukarâya merhametlü sultanım hazretlerindir.

Ed-dâ'î el-fakîr şeyh Sâlih Sinâni
El-Vâiz bi-câmi-i Şerefüddin bi-kasaba-ı Visoka

- Sahh
- Anadolu muhâsebecisi alınub düşen mahlûlden dört akçe 'arz eyleye deyü
- Buyuruldu
- Şeyh Sâlih Es-Sinâni Efendi vâiz-i câmi-i Şerefüddin der-i kasaba-ı Visoka
- Sâhib-i arzuhâlin para üçere mütesarrif olduğu üç akçe vazîfesinin dokuz akçesi bin yüz on dokuz tarîhinde ref'inden sâhib-i evvele ibkâ olunub hâlen bir akçe ile defterde mestûrdur emr ü fermân-ı saadetlü sultanım hazretlerindir Fî 22 Receb sene 1125
- Sahh
- Bakıyye-i mahlûl-ı müdârdan dört akçe tevcîh ve zam olunmak Gurre-i Şabân sene 1125

Prijevod berata o postavljenju Saliha Sinanija za vaiza džamije Šerefuddin

Ovo je prijepis uzvišenog i časnog berata;

Šejh Salih Sinanî, vaiz u džamiji Šerefuddin u kasabi Visoko, neka mu se dobrota uveća, koji je nosilac ove visoke isprave, podnio je mojoj carskoj vojsci arzuhal/molbu da se iz bosanskog fonda nevjerničke glavarine/džizije izdvaja plaća za njega po obračunu od tri akče. On je prethodno bio korisnik dnevne plaće od deset akči, od čega je devet akči (naknadno) ostavljeno prvobitnom korisniku, pa je njemu ostala samo jedna akča, te je, budući da mu je ukazana milost, zatražio da mu se dodatno dodijeli još nekoliko akči. Kako je po tom pitanju izdat moj uzvišeni ferman – da se preostale četiri akče iz udjela Mehmeda i sina mu Husejna, koji su bili korisnici pedeset i šest akči iz prihoda najamnog fonda/mukate Malatje, sa samog Husejna prenesu na drugoga – pa neka se dodijele njemu i njegovoj staroj jednoj akči pridodaju.

Kako je po ovom pitanju izdan moj uzvišeni carski ferman, te je u pogledu njega ukazana carska milost, na osnovu njegove vlastite predstavke (*arzuhal*), kao i u skladu s odlukom *Ruûs-i Humajuna* (Carskog ureda za imenovanja), izdanom s datumom prvoga dana uzvišenog mjeseca ša'ba-na godine 1125. (po Hidžri/23. august 1713), ovim svojim carskim beratom, okrunjenim srećom, dadoh i zapovjedih da spomenuti šejh Salih Sinani – neka mu se poveća ispravnost – dođe i bude vaiz u spomenutoj džamiji. Nakon što svoju obaveznu službu bude obavljao kako valja i na propisan način, na osnovu ovdje opisanog imenovanja, neka prima i uživa dnevnu plaću od pet akči, određenu da se isplaćuje iz sredstava džizije bosanskih nemuslimana, preko džizijedara. Neke se ustrajno bavi dovama za trajanje mog života i države. Tako neka znaju i neka potvrde ovu časnu oznaku (carski znak). Sastavljeno četvrtog dana uzvišenog mjeseca ša'ba-na godine 1125. (po Hidžri/27. august 1713) na Jedrenskom polju.”

Dodatne bilješke na dokumentu:

- U skladu s izvornikom uzvišenim zapisao ga je siromah pred Uzvišenim Bogom, Es-Sejjid Sulejman, ovlaštenu sudija za područje nahije Visoko.

- Iz prihoda Deftera hazine, iz prihoda džizije bosanskih nevjernika, za šejha Salih Sinanija, vaiza džamije Šerefuddin u kasabi Visoko, za godinu 1133, jedna akča po obračunu para tri, a četiri akče po obračunu para četiri.
- Traži se po naredbi Njegovog Veličanstva sultana.³⁴

Transliteracija berata

Sûret-i Berât-ı Şerîf-i ‘Âlîşândır

Visoka kasabasında vâkî’ Şerefüddin câmi’inde vâ’iz olan işbu râfi’-i tevkî’-i refî’i’ş-şân-ı hâkânî Şeyh Sâlih Sinânî zîde salâhuhû Ordu-yı Hümâyûnuma arzuhâl idüb Bosna keferi cizyesi mâlından almak üzere para üçer akçeye olmak üzere mutasarrıf olduğu on akçe vazîfesinin dokuz akçesi sâhib-i evveline ibkâ olunub bir akçe ile kalub mahall-i merahmet olmağla bir kaç akçe dahi tevcîh ve zam olinmak bâbında ‘inâyet ricâ itmeğın Malatya mukâta’ası mâlından almak üzere elli altı akçeye mutasarrıf Mehmed ve Hüseyin veledesden Hüseyin hissesinden âhara virilenden mâ’adâ bâkî dört akçesi tevcîh ve kadîmî bir akçesine zam olinmak bâbında fermân-ı ‘âlîşânım sâdir olmağın hakkında mezîd-i ‘inâyete pâdişâhanım zuhûra getürüb kendü arzuhâli ve bin yüz yigirmi beş senesi Şa’bânü’l-Mu’azzam’ın guresi günü târîhiyle müverrah virilen ruûs-ı hümâyûnum mücebince ve bu berât-ı hümâyûn-ı sa’âdet-makrûnu virdim ve buyurdum ki mezbûr Şeyh Sâlih Sinânî zîde salâhuhû varub câmi-i mezbûrda vâ’iz olub hidmet-i lâzimesi kemâ yenbeğî mer’î ve müeddâ kalkdan sonra vech-i meşrûh üzere ta’yîn olunan yevmî beş akçe vazîfesi Bosna keferesi cizyesi mâlından cizyedâr olanlarından alub mutasarrıf ola devâm-ı ömr ü devletim ed’iyesine müdâvemet ve iştigâl üzere ola şöyle

³⁴ BOA, AE.SAMD.III, 133/13025/1.

Na poleđini prijepisa berata nalazi se kadijski hudžet kojim se potvrđuje obračun i isplata vazife šejhu Salihu Sinaniju, vaizu džamije Šerefuddin u kasabi Visoko. Hudžet navodi da mu je, na osnovu sultanskog berata, iz sredstava glavarine bosanskih nemuslimana isplaćen iznos od 1.700 akči uz dodatnih 15 groša za period od muharema 1132. do zul-hidždžeta iste godine (novembar 1719 – novembar 1720). Šejh Salih je pred sudom potvrdio da je sredstva u cijelosti preuzeo od defterdara Bosanskog ejaleta, hadži Ahmed-age i hadži Mehmed-age, uz pisani dokaz o primopredaji. Dokument je sastavljen početkom ramazana 1133. hidžretske (26. juna 1721), uz navođenje svjedoka i ovjeru kadije nahije Visoko.

bileler alâmet-i şerîfe i'timâd kılalar tahrîren fî'l-yevm er-râbi' min Şa'bânü'l-Mu'azzam li sene hams ve 'işrîn ve mie elf.

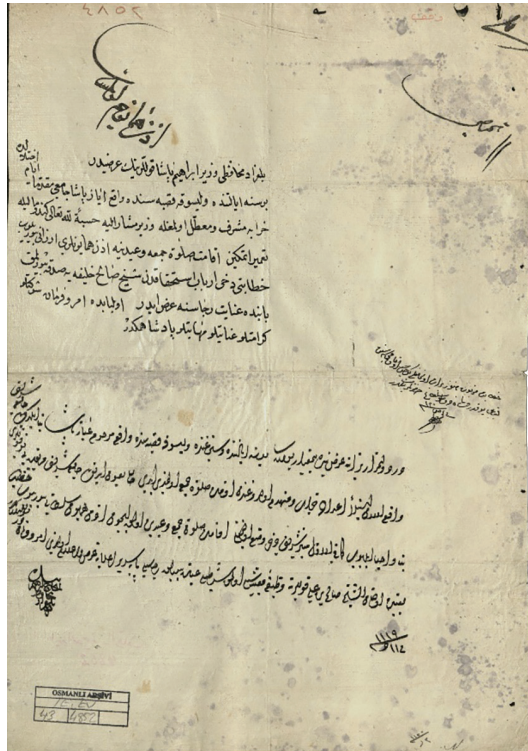
Sahrâ-yı Edirne

Mutâbıku'l-asli'l-âlî

Nemekahû el-fakîr ileyh el-Müte'âlî

Es-Seyyid Sülyemân el-müvellâ-hilâfe bi-nâhiye-i Visoka

- 'An mahsûl-ı Defter-i Hazîne
- 'An mâl-ı cizye-i gebrân-ı Bosna
- Şeyh Sâlih Sinânî vâ'iz-i Şerefüddin der-i kasaba-ı Visoka
- Mezkûr bin yüz otuz üç senesine bir akçesi para üçere ve dört akçesi para dördere mahsûben ricâ ider fermân-ı sultânım hazretlerindir

Sl. 3. Elçi İbrahim-paşin arz za obnovu Ajaz-pašine džamije (BOA, İE.EV., 43/4852/1)

Prijevod Elči Ibrahim-pašinog arza/molbe za obnovu Ajaz-pašine džamije u Visokom

Uzvišenom osloncu države iznosi se ova molba bezvrijednog roba:

U Bosanskom ejaletu i sandžaku, u kasabi Visoko, časna džamija koju je sagradio rahmetli Ajaz-paša, budući da je usljed neprijateljskog osvajanja bila razorena i urušena, dugo vremena nije imala uspostavljeno obavljanje džuma-namaza. Sada pak, uz pomoć Uzvišenog Boga, za ubuduće je moja malenkost navedenu časnu džamiju iznova sagradila i oživjela; kao i ranije postavljen je i časni minber, pa je radi obavljanja džuma i Bajram-namaza zatraženo uzvišeno sultansko dopuštenje. Kako je za tu službu određen ponizni sluga, šejh Salih, sin Alijin, moli se da mu se, uz uvjet da mu se dodijeli plaćena služba, ukaže milost. To je izneseno i prijavljeno uzvišenom carskom prijestolju; zapovijed i naredba pripadaju uzvišenom osloncu države. Dana 11. zul-hidždžeta 1119. po Hidžri (4. mart 1708. godine).

Odani sluga,
Hadži Ibrahim, beogradski muhafiz

Ovo je arz/molba Beogradskog muhafiza, vezira Ibrahim-paše, odanog sluge:

U Bosanskom ejaletu, u kasabi Visoko, džamija Ajaz-paše je ranije, u danima nereda, dospjela do stepena zapuštenosti i urušavanja. Budući da ju je spomenuti vezir, radi zadovoljstva Boga Uzvišenog, vlastitim sredstvima popravio i obnovio, moli se da se podari sultansko uzvišeno dopuštenje za obavljanje džume i Bajram-namaza, te da se hatibska služba, kao carska milost, dodijeli onome koji je za to dostojan – šejhu Salihu halifi. U vezi s tim, moli se za carsku naklonost, a zapovijed i naredba pripadaju mome uzvišenom, moćnom, plemenitom, milostivom i dostojanstvenom sultanu.

Dodatne bilješke

– Moje uzvišeno (sultansko) dopuštenje je dato.

- Budući da pomenuta hatibska služba još nije bila potvrđena beratom, ona nema upisa u evidenciji male vakufske finansijske evidencije/muhasebe. Zapovijed pripada mome blagoslovljenom sultanu. Dana 4. safera 1120. po Hidžri/25. april 1708. godine.³⁵

Transliteracija arza/molbe

Der-i devlet-medâr-ı türâbına ‘arz-ı bende-i bî-mikdâr budur ki

Bosna eyâletinde ve sancağında Visoka kasabasında vâki’ merhûm Ayâz Paşa binâ eyledüğü câmi’-i şerîf vâki’ olan istîlâ-yı a’dâda harâb ve münhedim olduğundan ikâmet-i salât-i cum’a olunmadı ebedî hâlâ bi-‘avnillâhi Te’âlâ câmi-i şerîf-i mezbûreyi bu kulları binâ ve ihyâ eyleyüb kemâ fi’l-evvel minber-i şerîf dahi vaz’ olinmağla ikâmet-i salât-i cum’a ve ‘îdeyn olmak için izn-i hümâyûn-ı sultânî buyurılıb hakkında ta’yîn olunan eş-şeyh Sâlih bin-i Ali kullarına vazîfe-i ma’îşeti olmak şartıyla ‘înâyet buyurılmak ricâsıyla pâye-i serîr-i a’lâyâ ‘arz ve îlâm olındı emr ü fermân der-i devlet-medârındır. Fî 11 Zilhicce 1119

Bende

El-Hâc İbrahim Muhâfiz-ı Belgrad

Belgrad Muhâfızı Vezîr İbrahim Paşa Kullarının ‘Arzıdır

Bosna eyâletinde Visoka kasabasında vâki’ Ayâz Paşa câmi’i mukad-demâ eyyâm-ı ihtilâlde harâba müşrif ve muâttal olmağla vezîr-i müşârün ileyh hisbeten lillahi Te’âlâ kendü mâlıyla ta’mîr itmeğın ikâmet-i salât-i cum’a ve ‘îdeyne izn-i hümâyûnları erzânı buyurılıb hitâbeti dahi erbâb-ı istihkâkdan Şeyh Salih Halîfe’ye sadaka buyurılmak bâbında ‘înâyet ricâsına ‘arz ider ol bâbda emr ü fermân şevketlü kerâmetlü ‘înâyetlü mehâbetlü Pâdişâhımındır.

- İzn-i Hümâyûnum olmuşdır.
- Hitâbet-i mezbûre henüz berât olunmamağla küçük evkâf muhâsebesinde kaydı yokdır fermân devletlü sultânım hazretlerindir. Fî 4 Safer sene 1120

³⁵ BOA, İE.EV., 43/4852/1.

Bibliografija

Arhivski izvori

- T. C. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA). Divân-ı Hümâyün Mühimme Defterleri (A.DVNSMHM), defter br. 115; hüküm 3005.
- T. C. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA). AE.SAMD.III, 157/15375/1.
- T. C. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA). AE.SAMD.III, 133/13025/1.
- T. C. Devlet Arşivleri Başkanlığı, Osmanlı Arşivi (BOA). İE.EV., 43/4852/1.

Literatura

- Barkan, Ö. L. (1942): "Osmanlı İmparatorluğu'nda Bir İskan ve Kolonizasyon Metodu Olarak Vakıflar ve Temlikler: İstila Devirlerinin Kolonizatör Türk Dervişleri ve Zâviyeler", *Vakıflar Dergisi* 2, Ankara, 279–386.
- Bejtić, A. (1942): *Elçi Hadži Ibrahim-pašin vakuf u Travniku: prilog kulturnoj povijesti Travnika*, Nova tiskara Vrčec i dr., Travnik.
- Clayer, N. (1994): *Mystiques, État et société: les Halvetis dans l'aire balkanique*, Brill, Leiden.
- Curry, J. J. (2010): *The Transformation of Muslim Mystical Thought in the Ottoman Empire: The Rise of the Halveti Order, 1350–1650*, Edinburgh University Press, Edinburgh.
- Dávid, G., Fodor, P. (ur.) (2000): *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe*, Brill, Leiden – Boston.
- Doğan, G. (2020): *Sınırlar Üzerinde Bir Hayat: İtalyan General Kont Luigi Ferdinando Marsigli ve Osmanlı İmparatorluğu (1679–1732)*, İtalya Dostluk Derneği, Ankara.
- Džambo, J. (1998): "Iz prve ruke o vojnom pohodu Eugena Savojskog na Bosnu 1697", *Bosna franciscana* VI (9), Sarajevo, 137–148.
- Faroqhi, S. (2000): *Subjects of the Sultan: Culture and Daily Life in the Ottoman Empire*, I. B. Tauris, London – New York.

- Fodor, P., Geza, D. (ur.) (2000): *Ottomans, Hungarians, and Habsburgs in Central Europe: The Military Confines in the Era of Ottoman Conquest*, Brill.
- Frati, L. (1925): "Catalogo dei manoscritti di Luigi Ferdinando Marsili conservati nella Biblioteca Universitaria di Bologna", *La Bibliofilia* XXVII (6-7), 185-215.
- Hafizović, F. (2011): "Slavonija – pitanje uloge derviša u širenju islama", u: *Mjesto i uloga derviških redova u Bosni i Hercegovini: Zbornik radova povodom obilježavanja 800 godina od rođenja Dželalud-dina Rumija*, Orijentalni institut u Sarajevu – Naučnoistraživački institut "Ibn Sina", Sarajevo, 277-283.
- İnalçık, H. (2016): *Devlet-i 'Aliyye*, sv. III, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- İpşirli, M. (2007): "Nisbe", u: *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*, sv. 33, TDV Yayınları, İstanbul.
- Karpat, K. H. (1985): *Ottoman Population, 1830-1914: Demographic and Social Characteristics*, University of Wisconsin Press, Madison.
- Mažuran, I. (1999): "Bitka kod Sente i upad princa Eugena Savojskog u Bosnu do Sarajeva 1697. godine (Dnevnik princa E. Savojskog)", *Glasnik arhiva Slavonije i Baranje* 5, 195-240.
- Moačanin, N. (2001): *Slavonija i Srijem u razdoblju osmanske vladavine*, Hrvatski institut za povijest – Podružnica SlavonSKI Brod, SlavonSKI Brod.
- Smajić, R. (2019): *Migracijski tokovi, društveno-političke prilike u Bosanskom ejaletu (1683.-1718.)*, doktorski rad, Sveučilište u Zagrebu, Filozofski fakultet, Zagreb.
- Zitterhofer, J. (1914): *Tagebuch über den Marsch nach Bosnien*, Mitteilungen des k. und k. Kriegsarchivs, VIII, Wien.

Summary

From Slavonska Požega to Visoko: The Arzuhal of Shaykh Salih Sinani as a Source on *Hijra* after the Great Turkish War (1683)

This study explores the postwar migration of *Shaykh* Salih Sinani from Slavonska Požega to Visoko in the aftermath of the Great Turkish War (1683–1699) through a close reading of several Ottoman archival documents, most notably his *arzuhal* (petition). Rather than treating population movement as a single episode triggered by military defeat, this paper conceptualizes migration as a prolonged social process shaped by insecurity, economic disruption, and administrative negotiation within the newly established Ottoman-Habsburg frontier zone.

The documents reveal the everyday mechanisms through which displaced individuals sought protection and stability: appeals to provincial authorities, reliance on previously granted revenues, and integration into local patronage networks. Within this framework, Bosnia emerges not merely as a temporary refuge for those fleeing lost territories, but as a space of durable resettlement in which newcomers gradually re-established their social and economic positions. The case of Salih Sinani demonstrates how members of the religious milieu functioned simultaneously as migrants and as mediators between the state and local society.

By combining analysis with frontier studies, the article argues that the stabilization of the Bosnian *Eyalet* after 1699 depended not only on military and administrative measures but also on the presence of religious figures capable of legitimizing authority and integrating displaced populations. The study therefore contributes to a broader understanding of postwar reconstruction in the Ottoman borderlands, highlighting the role of individual agency and local social structures in the formation of a new frontier society.

Mustafa Berhamović

Popis imamata u Visočkom srezu iz 1932. godine

Apstrakt: U arhivskom dokumentu pohranjenom u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu, koji je 1932. godine sastavilo Sresko vakufsko-mearifsko povjerenstvo u Visokom, sadržan je detaljan popis dvanaest imamata na području Visočkog sreza. U prvom dijelu rada pojasnili smo pojam imamata i prikupili podatke o njihovom osnivanju. Na čelu svakog imamata nalazio se imam matičar, a tu su dužnost obavljali: Abdulaziz-efendija Tafro, Nezir-efendija Hadžiomerović, Ali-efendija Alibegović, Selim-efendija Merdanović, Ahmed-efendija Dervić, hafiz Hasan-efendija Smailagić, Mehmed-efendija Porča, Adem-efendija Salčinović, Adem-efendija Smailbegović, Arif-efendija Frljak i Adem-efendija Imamović. Sjedišta imamata bila su raspoređena u džematima Visoko, dva imamata (za džemate Visoko i Srhinje), Donjem Moštru, Mokronozima, Doboju kod Kaknja, Zgošći, Buzićima, Malim Trnovcima, Župči, Brezi, Budoželju i Varešu. U radu ćemo izložiti kratke biografije navedenih imama matičara te pružiti statističke podatke o samim imamatima. U istraživanju se donosi komparativna analiza godišnjih primanja imama matičara i rudarskih radnika, kao i cijena osnovnih životnih namirnica, sirovina i stoke u Sarajevu 1932. godine. Posebna pažnja posvećena je poređenju rezultata državnog popisa stanovništva iz 1931. godine s evidencijama imama matičara iz 1932. godine za muslimansko stanovništvo Visočkog sreza. Rad također sadrži tabelarni pregled broja narodnih osnovnih i drugih škola, kao i vjerskih obrazovnih ustanova razvrstanih po imamatima, te analizu popisnih podataka o pismenosti i starosnoj strukturi stanovništva Visočkog sreza na dan 31. marta 1931. godine. U zaključku su sumirani ključni rezultati istraživanja.

Ključne riječi: džemat, imamati, imami matičari, Visoko, Vareš, Breza, Budoželje, Župča, Moštre, popis

Imamati kao administrativne jedinice

Imamat (mn. imamati) u ovom historijsko-administrativnom kontekstu označavao je teritorijalnu i upravno-organizacionu jedinicu Islamske zajednice, uspostavljenu s ciljem obavljanja vjerskih, ali i određenih javnopravnih poslova među muslimanskim stanovništvom. Na

čelu imamata nalazio se imam matičar koji je, pored uobičajenih vjerskih dužnosti (predvođenje molitve, vjerska pouka, vjerski obredi), bio zadužen i za vođenje matičnih knjiga u skladu s državnim propisima. Time je imamat imao dvostruku funkciju, vjersku i administrativnu. Na području Visočkog sreza svaki džemat je imao po jedan imamat. Povlačeći paralelu s današnjim administrativnim uređenjem, ulogu nekadašnjih imamata preuzeli su matični uredi. Stoga se termin imamat u ovom kontekstu može poistovjetiti s pojmom matičnog ureda.

Osnivanje imamata po džematima bilo je neposredno povezano s uspostavom sistema vođenja evidencije rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca. Pravni okvir za ovaj proces postavio je ministar vjera Dragomir S. Obradović 5. decembra 1927. godine, donoseći Uredbu o vođenju matičnih knjiga na osnovu člana 152. Finansijskog zakona za 1927. godinu.¹ Radi osiguranja primjene Uredbe, ministar vjera je istoga dana, 5. decembra 1927. godine, donio i pripadajući Pravilnik o njenom provođenju.² Nakon donošenja Uredbe i Pravilnika, njihova implementacija povjerena je vjerskim institucijama. Na području Bosne i Hercegovine nadležnost su preuzeli Ulema-medžlis i Vakufsko-mearifski sabor, dok je za područja Srbije, Južne Srbije i Crne Gore bilo nadležno Vrhovno muftijstvo.³

Glavni cilj osnivanja imamata bio je uspostavljanje jedinstvenog i standardiziranog sistema vođenja matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih muslimanskog stanovništva, kao i osiguravanje nadzora nad stručnom spremom i radom imama matičara. Tim povodom je reisul-ulema Džemaludin Čaušević 18. juna 1929. godine, posredstvom Muftijskog ureda u Sarajevu, uputio zvanične instrukcije imamima matičarima za vođenje matičnih knjiga i imamata. Ove smjernice bile su namijenjene službenicima koji su prethodno, na osnovu zvaničnih dekreta, imenovani na navedene odgovorne dužnosti.⁴

¹“Uredba o vođenju matica rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koju je propisao Ministar Vjera na osnovu člana 152. Finansijskog zakona za 1927. godinu”, *Novi Behar* 1/20, 324–325.

²“Pravilnik za Uredbu o vođenju matičnih knjiga”, *Novi Behar* 1/22, 369–370.

³“Uredba o vođenju matica rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koju je propisao Ministar Vjera na osnovu člana 152. Finansijskog zakona za 1927. godinu”, *Novi Behar* 1/20, 324–325.

⁴Izvor: Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Arhiv Islamske zajednice Bosne i Hercegovine, u daljem tekstu GHB, AIZBiH), Fond: Varia, signatura: V-43-65_1929, Uputstvo imamima-matičarima od reisul-uleme Džemaludina Čauševića.

Proces uspostave imamata i standardizacije vođenja matičnih knjiga okončan je krajem 1929. godine. Ovu činjenicu potvrđuje izvještaj Vakufskog saborskog odbora objavljen u *Jugoslavenskom listu* 11. decembra 1929. godine, u kojem je istaknuto da je pitanje evidencije rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana konačno sistemski uređeno. Novom organizacijom formirano je 315 džemata i imamata na čelu s imamima matičarima koji su već preuzeli svoje administrativne dužnosti. Uz ove obaveze, Ulema-medžlis im je povjerio i zadatak besplatnog predavanja vjeronauke u osnovnim školama, mada se u izvještaju napominje kako ta odredba u tom trenutku još uvijek nije bila u potpunosti implementirana u svim sredinama.⁵

Godine 1929. na području Sarajevskog muftijstva djelovalo je 75 imamata.⁶ Prije uspostavljanja savremenog općinskog sistema i građanskih matičnih ureda, funkciju evidencije stanovništva primarno su obavljale vjerske institucije. Svaki džemat imao je vlastiti imamat opremljen službenim pečatom, državnom i vjerskom zastavom te propisanim matičnim knjigama rođenih, vjenčanih i umrlih, uključujući i domovnice. Sastavni dio dokumentacije činili su i djelovodni protokoli te dostavne poštanske i arhivske knjige.⁷

Imami matičari vodili su tri vrste matičnih knjiga, kao i domovnicu. U nastavku rada navest ćemo vrste matičnih knjiga koje su bile u njihovoj nadležnosti te vrste i obim podataka koje su upisivali u matične knjige i domovnicu.⁸

1. Matica rođenih, u koju su upisivani sljedeći podaci o rođenom djetetu: redni broj; broj stranice domovnice u koju je dijete upisano; mjesec i godina rođenja prema hidžretskom i državnom kalendaru; mjesto rođenja, općina, srez i kućni broj; ime i prezime; podatak o zakonitosti djeteta; podatak o tome je li dijete živo rođeno; ime, prezime i zanimanje oca; ime, prezime, djevojačko

⁵ "Zasjedanje vakufskog sabora" 1929: 4.

⁶ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Džemaludin Čaušević, signatura: DZC-5-673_1929, Popis imamata iz 1929. godine na području Sarajevskog muftijstva.

⁷ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Džemaludin Čaušević, signatura: DZC-5-683_1929, Izvještaj o troškovima štampanja tiskanica i pribora za jedan džemat; GHB, Arhiv IZ, Zbirka: Dosje imama, Dosje Muhameda Gladana, Zapisnik o primopredaji imamata džemata Župča, 27. februar 1944. godine; GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Muhameda Gladana, Zapisnik o primopredaji imamata džemata Žepče, 16. juni 1947. godine.

⁸ Berhamović 2025.

prezime, te vjera majke; ime imama koji je dao ime i obavio akiku; te primjedba.⁹

2. Matica vjenčanih, u koju su upisivani podaci o sklopljenom braku pred nadležnim šerijatskim sudom, a to su: redni broj; dan, mjesec i godina vjenčanja; dan, mjesec i godina razvoda; broj domovnice u koju su supružnici upisani; ime i prezime supružnika, kao i njihova zanimanja; županija, srez, mjesto rođenja i stanovanja; vjera; dob; podatak o tome koji je brak po redu; ime, prezime, zanimanje i vjera roditelja; ime, prezime, vjera i zanimanje svjedoka; mjesto vjenčanja; podatak o tome jesu li supružnici podučeni o bračnim dužnostima i osnovnim načelima islama; te primjedba. U nadležnosti imama matičara bilo je izdavanje ilmi-habera (potvrde da budući supružnik ili supružnica nije u braku i da ne postoje druge zapreke za sklapanje braka), dok su vjenčanje mogli obaviti isključivo uz prethodno odobrenje nadležnih šerijatskih sudova ili muftijstva. Matične knjige vjenčanih vodili su nadležni šerijatski sudovi i muftijstva.¹⁰
3. Matica umrlih, u koju su upisivani sljedeći podaci o umrloj osobi: redni broj; broj stranice domovnice; dan, mjesec i godina smrti; mjesto smrti; mjesto stanovanja, kućni broj, općina i srez; ime, prezime i zanimanje umrle osobe; ime, prezime i zanimanje roditelja; bračno stanje umrle osobe; vjera; dob; uzrok smrti; mjesto i datum sahrane; ime imama koji je obavio dženazu i sahranu; te primjedba.¹¹
4. Domovnica je vođena kao glavna matična knjiga, u koju su se vršili upisi na osnovu podataka iz Matice rođenih, Matice vjenčanih i Matice umrlih. Podaci koji su se unosili u domovnicu obuhvatali su: broj stranice; porodično prezime; dan i mjesec upisa; adresu stanovanja; redni broj; ime i prezime; srodstvo sa starješinom domaćinstva; dan, mjesec i godinu rođenja; nadležnost u općini, srezu, županiji i državi; vjeru; dan, mjesec i godinu vjenčanja; dan, mjesec i godinu smrti; podatke o građanskoj (ličnoj) karti; nadležnost; te primjedbu.¹²

⁹ Ibidem.

¹⁰ Ibidem.

¹¹ Ibidem.

¹² Ibidem.

S obzirom na to da su u navedenom sistemu imami matičari imali status državnih službenika, njihovo je djelovanje primarno financirano iz državnog budžeta, a ne samo iz sredstava vjerske zajednice.¹³ Imamati su djelovali sve do 1. aprila 1946. godine, kada je donošenjem Zakona o državnim matičnim knjigama uspostavljen novi sistem evidencije građanskih stanja. Shodno tom zakonu, vjerske zajednice su bile obavezne sve dotadašnje matične knjige predati civilnim matičarima pri mjesnim i gradskim narodnim odborima.¹⁴

Matične knjige koje su do 1946. godine vodili imami matičari danas se, uz rijetke izuzetke, čuvaju u općinskim matičnim uredima. Tek u malobrojnim slučajevima, kada knjige nisu predate nadležnim vlastima, ostale su u posjedu medžlisa Islamske zajednice. Primjer takve prakse su knjige imamata Budoželje i Vareš koje se čuvaju u Medžlisu IZ Vareš, dok se njihova digitalna kopija nalazi u Gazi Husrev-begovoj biblioteci u Sarajevu. Tokom prethodnih istraživanja, autor ovog rada je imao priliku uvida u arhivsku građu nekoliko matičnih ureda te ustanoviti da su ove knjige izuzetno očuvane, što ih čini dragocjenim izvorom podataka.

U nastavku rada predstaviti ćemo dvanaest imamata koji su djelovali na širem području Visočkog sreza.

1. Imamat džemata Visoko

Najveći imamat Visočkog sreza nalazio se u samom gradu Visokom. Njegovoj su nadležnosti pripadali gradsko jezgro i naselje Kula Banjer. Bogata obrazovna baština ovog kraja ogleda se u paralelnom radu vjerskih i svjetovnih škola. Na ovom su području djelovale su: muška i ženska osnovna škola, Mektebi-iptidaija, muški i ženski sibjan-mektebi, Ahmed-efendijina medresa, Franjevačka klasična gimnazija i Državna stručna kožarska škola.¹⁵

Nositelji aktivnosti u najvećem imamatu Visočkog sreza bili su školovani pojedinci koji su svoje znanje stjecali u tadašnjim poznatim

¹³ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

¹⁴ *Službeni list FNRJ* 29, 1946: 305.

¹⁵ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa); O školstvu u Visokom vidi više: Pulo i Silajdžić 2024.

obrazovnim ustanovama. Među njima je bio i Abdulaziz-efendija Tafro, rođen 27. jula 1879. godine u Foči, gdje je stekao osnovno obrazovanje. Školovanje je nastavio u Kuršumliji medresi u Sarajevu. Također je pohađao Darul-mualimin u Sarajevu, koji je završio 1899. godine. Nakon toga, preselio se u Visoko, gdje se bavio trgovinom, a obavljao je i imamsko-hatibsku dužnost u Hadži Ibrahimovoj (Pertačkoj) džamiji od 10. februara 1927. godine. Godine 1928. imenovan je za imama matičara u Visokom. Na navedenoj dužnosti ostao je sve do svoje smrti.¹⁶ Dužnost imama matičara pri Imamatu Visoko vršio je i u toku 1932. godine.¹⁷ Na ahiret je preselio u Visokom, 6. juna 1934. godine, u 55. godini života, gdje je i ukopan.¹⁸

Prihodi nadležnog imama osiguravani su iz dva izvora: putem samostalnih vakufa 300 dinara godišnje te kroz primarnu državnu subvenciju koja je iznosila 14.508 dinara godišnje.¹⁹

Tabela 1. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Visoko

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjeak stanovnika po kući
Visoko	761	3.432	4,50
Kula Banjer	4	22	5,50
Ukupno/Prosjeak	765	3.454	4,51

2. Imamati džemata Srhinje

Administrativno sjedište imamata džemata Srhinje nalazilo se u Visokom, a njegova jurisdikcija obuhvatala je šesnaest naselja: Srhinje, Topuzovo Polje, Tušnjići, Zbilje, Dautovci, Stuparići, Ginje, Dvor, Čifluk, Kadarići, Ramadanovci, Goduša, Poredže, Vijer, Rajčići i Grajani. Prosvjetni i duhovni život ovog kraja temeljio se na radu Narodne osnovne škole u Čifluku te šest sibjan-mekteba smještenih u naseljima Dvor, Stuparići, Ginje, Grajani, Srhinje i Tušnjići.²⁰

¹⁶Ch 1933–34; Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Ulema-medžlis, signatura: UM-2-414_1927.

¹⁷Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak sviji imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

¹⁸Ch 1933–34.

¹⁹Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

²⁰Ibidem.

Nakon prikaza prostorne i obrazovne strukture džemata, fokus ćemo usmjeriti na ulogu ključne ličnosti koja se nalazila na čelu imama. Nezir-efendija Hadžiomerović, sin Muhameda i Asife, rođen je 1882. godine u Visokom.²¹ U prekidima je pohađao Narodnu osnovnu školu u Visokom od 1. septembra 1893. do 30. juna 1903. godine. U spomenutoj školi završio je četiri razreda.²² Školovanje je nastavio u Carigradu, gdje je završio dvije godine studija na Fakultetu za visoke teološke znanosti (Darul-funun, Dini-šube) 9. jula 1909. godine.²³ Za vrijeme boravka u Carigradu, Hadžiomerović je dobio i *idžazetnamu* (diplomu) iz racionalnih i tradicionalnih znanosti od tamošnjeg muderisa Ĥusayna ibn Ĥalīla as-Sīwāsija (iz Sivasa u Turskoj). *Idžazetnama* je izdata u srijedu, 16. džumade-l-ahira 1329/14. juna 1911. godine, a ovjerena je kod Kotarskog šerijatskog suda u Visokom od 18. novembra 1925. godine.²⁴ Položio je ispit za vođenje muslimanskih matica rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana 18. jula 1928. godine u Visokom, i to pred šerijatskim sucem Ahićem.²⁵ Službu imama matičara u okviru Imamata Srhinje vršio je i 1932. godine.²⁶ Na ahiret je preselio 4. septembra 1941. godine u Konjicu, gdje je i ukopan.²⁷

Materijalni status nadležnog imama bio je osiguran kombinovanim sredstvima i to godišnjom naknadom od 100 dinara iz samostalnih vakufa, dok je značajniji dio prihoda, u iznosu od 9.000 dinara, obezbjeđivala država.²⁸

Demografska struktura i stambeni fond posmatranih naselja prema tadašnjim su podacima izgledali ovako:

²¹ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Konjic.

²² Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Nezira Hadžiomerovića, Svjedočanstvo Narodne osnovne škole u Visokom br. 444, izdato Neziru Hadžiomeroviću, 30. juni 1903. godine.

²³ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Nezira Hadžiomerovića, Prijevod Svjedočanstva Nezira Hadžiomerovića o završenom Fakultetu za visoke teološke znanosti u Carigradu br. 434, 9. juli 1909. godine.

²⁴ Popara 2007.

²⁵ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Nezira Hadžiomerovića, Uvjerenje Kotarskog šerijatskog suda u Visokom, br. R 111/28.2, o položenom matičarskom ispitu Nezira Hadžiomerovića, 18. juli 1928. godine.

²⁶ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijui imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

²⁷ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Konjic.

²⁸ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

Tabela 2. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamat u Srhinje

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjeak stanovnika po kući
Tušnjići	38	273	7,18
Srhinje	54	256	4,74
Rajčići	31	172	5,55
Ginje	21	165	7,86
Grajani	27	161	5,96
Stuparići	25	154	6,16
Dautovci	30	152	5,07
Dvor	24	127	5,29
Poredže	19	89	4,68
Vijer	13	83	6,38
Zbilje	14	81	5,79
Čifluk	16	78	4,88
Ramadanovci	11	72	6,55
Goduša	12	69	5,75
Kadarići	8	60	7,50
Topuzovo Polje	9	50	5,56
Ukupno/Prosjeak	352	1.942	5,52

3. Imamat džemata Moštre

Upravno i administrativno sjedište moštranskog imamata bilo je smješteno u Donjem Moštru. Područje pod nadležnošću imamata obuhvatalo je naselja Donje i Gornje Moštre, Monjare, Liješevu, Zimču, Taukčiće, Arnautoviće, Ozrakoviće i Muliće. Prosvjetno-obrazovni rad na području ovog imamata odvijao se u Narodnoj osnovnoj školi u Moštru, Ihtijat sunufu u Moštru,²⁹ kao i u sibjan-mektebima raspoređenim u Moštru, Čakalovićima, Liješevi i Monjarima.³⁰

²⁹ Ihtijat-sunufi su jednogodišnji pripravnici tečajevi koji su se uveli kao zamjena za mektebi-iptidaije u onim mjestima gdje postoji narodna osnovna škola, kako bi polaznici u njoj mogli nastaviti svoju mektebsku nastavu, "Glavni zaključci vakufsko-me-arifskog sabora (II. perioda, I. zasjedanje od 11/I. do 25/II. 1913.)" (1913): 31.

³⁰ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-me-arifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

U okviru navedene obrazovne strukture, imamatom džemata Donje Moštre rukovodio je Ali-efendija Alibegović. Rođen je 3. augusta 1888. godine u Donjem Moštru nadomak Visokog, od oca Avde i majke Fife, rođene Čajlaković.³¹ Pohađao je Ahmed-efendijinu medresu u Visokom. Školske 1903/1904. godine bio je upisan u peti razred spomenute medrese.³² Također je pohađao Hanikah medresu i Darul-mualimin u Sarajevu.³³ Funkciju imama matičara u okviru imamata Moštre obavljao je i tokom 1932. godine.³⁴ Na ahiret je preselio 27. augusta 1953. godine i ukopan je u mezarju ispod Golog Brda u Moštru kod Visokog.

Materijalna primanja nadležnog imama bila su sistemski riješena kroz dva izvora prihoda. Centralna vakufsko-mearifska blagajna isplaćivala mu je godišnju naknadu od 2.040 dinara, dok je znatno veći dio sredstava, u iznosu od 9.000 dinara, osiguravala država.³⁵

Prema tadašnjim podacima, demografska struktura i stambeni kapaciteti navedenih naselja izgledali su ovako:

Tabela 3. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Moštre

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjeak stanovnika po kući
Donje Moštre	42	271	6,45
Gornje Moštre	19	116	6,11
Monjari	116	660	5,69
Liješeva	52	274	5,27
Zimča	15	78	5,20
Taukčići i Arnautovići	36	242	6,72
Ozrakovići	13	60	4,62
Mulići	27	159	5,89
Ukupno/Prosjeak	320	1.860	5,81

³¹ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Visoko.

³² Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Zbirka medresa, signatura: ZM-15-1840_1904, Spisak učenika Ahmed-efendijine medrese u Visokom.

³³ Izvor: Iskaz učenika trećeg razreda Darul-mualimina u Sarajevu na kojem se nalazi i Ali-efendija Alibegović (neobrađena arhiva MIZ-a Visoko); GHB, Arhiv IZ-e, Fond: Muftijstvo sarajevsko (neobrađena arhivska građa).

³⁴ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijui imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

³⁵ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

4. Imamat džemata Mokronozi

Teritorijalna nadležnost imamata džemata Mokronozi uključivala je sljedeća naseljena mjesta: Hlapčevići, Buzić-Mahala, Seoča, Džindići, Maurovići, Kalići, Sebinje, Brezovik i Papratnica. Temelje obrazovnog života na ovom području činile su tri institucije: Narodna osnovna škola u Radovlju te sibjan-mektebi u Radovlju i Hlapčevićima. Nakon smrti Hašima efendije Dlakića 1930. godine, ostalo je upražnjeno mjesto u imamatu džemata Mokronozi, koje je privremeno popunio Ali-efendija Alibegović, preuzevši nadležnost nad ovim imamatom.³⁶

Prema tadašnjoj demografskoj slici, raspored muslimanskog stanovništva po naseljima bio je sljedeći:

Tabela 4. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Mokronozi

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjeak stanovnika po kući
Buzić Mahala	59	341	5,78
Papratnica	57	323	5,67
Maurovići	35	195	5,57
Hlapčevići	75	413	5,51
Kalići	62	320	5,16
Seoča	45	219	4,87
Sebinje	17	80	4,71
Brezovik	8	36	4,50
Džindići	27	121	4,48
Ukupno/Prosjeak	385	2.048	5,32

5. Imamat džemata Doboj/Kakanj

Administrativna nadležnost imamata džemata Doboj prostirala se na naselja: Doboj, Koprivnica, Ričica, Desetnik, Dumanac, Obre, Čatići, Vrtlišće, Karaula, Kakanj, Tičići, Mramor, Kučići, Subotinje. Ovo područje predstavljalo je značajno obrazovno središte, u kojem su uporedo djelovale vjerske i svjetovne institucije, a to su: osnovne škole u Doboju i Obrima, Iptidajja u Doboju, te sibjan-mektebi u Ričici, Koprivnici i Vrtlišću.³⁷

³⁶ Ibidem.

³⁷ Ibidem.

U okviru ove obrazovne mreže formirala su se temeljna znanja i vjerska svijest budućih istaknutih ličnosti, među kojima se posebno ističe Selim-efendija Merdanović, koji je predvodio Imamat džemata u Doboju. Selim-efendija Merdanović, sin Omera i Emine (rođ. Imamović), rođen je 1881. godine u Doboju kod Kaknja. Početne škole i mekteb završio je u rodnom mjestu, odakle je dalje nastavio školovanje u Ahmed-efendijinoj medresi u Visokom, koju je pohađao od 1897. do 1901. godine.³⁸ Od 1901. do 1904. godine pohađao je Kuršumlju medresu u Sarajevu.³⁹ Također, pohađao je Darul-muallimin u Sarajevu od školske 1903/04. do 1908/09. godine.⁴⁰ Stručni matičarski ispit položio je kod Sreskog šerijatskog suca Ćesovića u Visokom, 22. maja 1928. godine, s ocjenom sposoban.⁴¹ Od 26. jula 1928. godine obavljao je dužnost imama matičara u džematu Doboj/Kakanj.⁴² Svoju službu u Imamatu Doboj, kao imam matičar, vršio je i 1932. godine.⁴³ Na ahiret je preselio 26. augusta 1962. godine u 82. godini života, a ukopan je u mjesnom mezarju u Doboju kod Kaknja.⁴⁴

Materijalni položaj nadležnog imama matičara bio je definiran prihodima iz Centralne vakufsko-mearifske blagajne koja je osiguravala godišnju naknadu od 2.040 dinara, dok su samostalni vakufi participirali s 250 dinara. Ipak, ključni oslonac primanja činila je država, koja je osiguravala godišnja sredstva u iznosu od 14.376 dinara.⁴⁵

³⁸ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Varia, signatura, V-48-9_1938, Prijepis svjedočanstva br. 5 izdatog Selimu efendiji Merdanoviću, 6. juni 1935, o pohađanju Ahmed-efendijine medrese u Visokom.

³⁹ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Varia, signatura, V-48-9_1938, Svjedočanstvo o pohađanju Kuršumlje medrese u Sarajevu, izdato Selimu efendiji Merdanoviću, 20. jula 1904. godine, a prepisano i ovjereno u Visokom, 18. juni 1935. godine.

⁴⁰ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Varia, sig. V-48-9_1938, Učiteljsko svjedočanstvo za Muhamedanske vjerske škole br. 22, izdato Selimu Merdanoviću, 15. jula 1909. godine.

⁴¹ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Varia, sig. V-48-9_1938, Uvjerenje Kotarskog šerijatskog suda u Visokom br. R. 96/1928, o položenom matičarskom ispitu Selima efendije Merdanovića, 22. maj 1928. godine.

⁴² Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Selima Merdanovića, Dekret Re-isul-uleme za Bosnu i Hercegovinu, br. 159.1928, o postavljenju na dužnost imama-matičara u džematu Doboj/Kakanj, 26. jula 1928.

⁴³ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijui imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

⁴⁴ Jusić 1963.

⁴⁵ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

Tadašnja demografska struktura naselja i brojnost muslimanskog stanovništva izgledali su ovako:

Tabela 5. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamat Doboju/Kakanju

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjeak stanovnika po kući
Kakanj i Tičići	75	521	6,95
Subotinja	6	38	6,33
Vrtlišće i Karaula	53	288	5,43
Doboj, Koprivnica i Ričica	199	986	4,95
Desetnik i Dumanac	68	326	4,79
Obre i Čatići	60	305	5,08
Mramor i Kučići	60	280	4,67
Ukupno/Prosjeak	521	2.744	5,27

6. Imamat džemata Zgošća

Pod administrativnom upravom ovog imamata nalazio se čitav niz naselja, od Brnja, Bukovlja i Crnača, preko Zgošće, Popa i Hamzića, do Bijelih Voda, Bašića, Subašića, Tabašca, Gornje Zgošće, Živalja, Ričice, Nažbilja, Halnovića i Lipnice. Obrazovni život ovog područja odvijao se kroz rad Osnovne škole u Zgošći, Mektebi-iptidaije u Zgošći, Mektebi-iptidaije u Tršću, te sibjan-mekteba u Bukovlju, Bijelim Vodama i Ričici.⁴⁶

Nakon mapiranja naselja i obrazovnih punktova koji su činili okosnicu ovog administrativnog područja, neophodno je dati uvid u biografske podatke ličnosti koja je upravljala ovim imatom. Ahmed-efendija Dervić rođen je 1888. godine u Gračanici kod Visokog. Pohađao je Carevu medresu i Darul-mualimin u Sarajevu.⁴⁷ Dekretom Ulema-medžlisa u Sarajevu od 6. januara 1928. godine postavljen je za imama, hatiba i mualima u džematu Zgošća na području Visočkog sreza.⁴⁸ Tokom 1932. godine, nalazio se na dužnosti imama matičara

⁴⁶ Ibidem.

⁴⁷ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Ulema-medžlis, signatura, UM-11-2979_1915; Fond: Muftijstvo sarajevsko, (neobrađena arhivska građa). Dokumenti potvrđuju da je Ahmed-efendija Dervić pohađao Carevu medresu i Darul-mualimin u Sarajevu.

⁴⁸ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko (neobrađena arhivska građa), Dekret Ulema-medžlisa u Sarajevu br. 7762/27, o postavljenju Ahmeda efendije Dervića za imama, hatiba i mualima u džematu Zgošća, 6. januar 1928. godine.

u imamatu Zgošća.⁴⁹ Na ahiret je preselio 25. januara 1937. godine, a ukopan je u mezarju pored džamije u Donjoj Zgošći.⁵⁰

Materijalni položaj nadležnog imama bio je definisan kroz tri različita izvora prihoda. Od Centralne vakufsko-mearifске blagajne primao je godišnju naknadu od 2.040 dinara, dok su mu samostalni vakufi osiguravali stan i baštu. Ipak, ključni udio u njegovom izdržavanju snosila je država, koja je godišnje isplaćivala značajniji iznos od 9.100 dinara.⁵¹

Analizirajući tadašnju demografsku sliku, raspored muslimanskog stanovništva po naseljima može se prikazati na sljedeći način:

Tabela 6. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Zgošća

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjeak stanovnika po kući
Živalji, Ričica, Nažbilj i Halinovići	138	781	5,66
Gornja Zgošća	93	501	5,39
Crnče i Zgošća	72	372	5,17
Brnj i Bukovlje	55	321	5,84
Bašići, Subašići i Tabašci	48	230	4,79
Popi i Hamzići	37	187	5,05
Bijele Vode	30	158	5,27
Lipnica	10	29	2,90
Ukupno/Prosjeak	483	2.579	5,34

7. Imamat džemata Poriječani

Sjedište imamata džemata Poriječani nalazilo se u naselju Buzići. Ovom džematu pripadala su sljedeća mjesta: Poriječani, Slapnica, Gora, Seoce, Brežani, Trnovci, Sutjeska, Poljani i Lučići. Obrazovni život ovog kraja odvijao se kroz rad Osnovne škole u Sutjesci i Sibjan-mekteba u Trnovcima.⁵²

⁴⁹ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijui imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

⁵⁰ Obilaskom mezarja uz džamiju u Donjoj Zgošći, u okviru terenskog istraživanja, pronašli smo i evidentirali mezar Ahmeda efendije Dervića.

⁵¹ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

⁵² Ibidem.

Razvoj vjerskog i društvenog života u ovim naseljima neraskidivo je vezan za ime hafiza Hasan-efendije Smailagića, koji je više od decenije proveo na čelu imamata Poriječani. Njegov životni put započinje u selu Buzići, gdje je rođen 25. januara 1895. godine kao sin Omera i Fise (rođ. Mulahasanović).⁵³ Pohađao je Kuršumliju medresu u Sarajevu od 18. oktobra 1910. do 20 juna 1916. godine.⁵⁴ Također je pohađao i Darul-mualimin u Sarajevu školske 1914/1915. godine, koji je završio 30. maja 1918. godine.⁵⁵ Hifz je završio 1910. godine pred hafizom Mehmedom efendijom Mulićem.⁵⁶ Položio je ispit za imama matičara 5. juna 1928. godine u Visokom pred šerijatskim sucem Česovićem.⁵⁷ U okviru imamata Poriječani, dužnost imama matičara vršio je i 1932. godine.⁵⁸ Preselio je na ahiret 15. marta 1951. godine, a ukopan je u mezarju pored džamije u Mokronozima. Zemljište za mezarje uvakufio je njegov otac Omer, koji je također tu ukopan, kao i hafizova sestra Habiba.⁵⁹

Materijalno finansiranje imama bilo je osigurano godišnjom naknadom od 400 dinara iz samostalnih vakufa, dok je preostali, značajniji dio od 9.400 dinara osiguravala država.⁶⁰

Statistički podaci o demografskom sastavu naselja i udjelu muslimanske populacije u tom razdoblju bili su sljedeći:

⁵³ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Visoko.

⁵⁴ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje hafiza Hasana Smailagića, Svjedočanstvo hafiza Hasana Smailagića br. 3, o pohađanju Kuršumli medrese u Sarajevu, 21. juni 1916. godine.

⁵⁵ Izvori: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje hafiza Hasana Smailagića, Svjedočanstvo hafiza Hasana Smailagića br. 14, o pohađanju Darul-mualimina u Sarajevu, 30. maj 1918. godine; Uredovna potvrda br. 569/916, 3. septembar 1916. godine; Fond: Ulema-medžlis, signatura, UM-6-1354_1918.

⁵⁶ Omerdić 2000: 29.

⁵⁷ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje hafiza Hasana Smailagića, Uvječenje Kotarskog šerijatskog suda u Visokom, br. 144/2, o položenom matičarskom ispitu hafiza Hasana Smailagića, 5. juni 1928.

⁵⁸ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijui imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

⁵⁹ Podaci su preuzeti od Fahrudina, unuka Hasana efendije. U ranijoj je literaturi pogrešno navedeno da je ukopan u mezarju kod džamije u Buzićima (vidi: Omerdić 2000: 29).

⁶⁰ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

Tabela 7. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Poriječani

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjeak stanovnika po kući
Poriječani	151	856	5,67
Slapnica i Gora	51	333	6,53
Trnovci	62	333	5,37
Seoce i Brežani	51	326	6,39
Lučići	15	47	3,13
Sutjeska	9	43	4,78
Poljani	8	40	5,00
Ukupno/Prosjeak	297	1.978	6,66

8. Imamat džemata Gračanica

Iako je imamat nosio naziv po Gračanici, njegovo administrativno sjedište bilo je smješteno u Malim Trnovcima. Pored sjedišta, imamat džemata su sačinjavala i naselja: Bištrani, Podvinjci, Ostrlja, Kokošćići te sama Gračanica. Zanimljivo je primijetiti da na području džemata Gračanica u to vrijeme nije postojala nijedna osnovna škola. Obrazovni život se odvijao kroz šest sibjan-mekteba smještenih u naseljima: Loznik, Tramošnjik, Uvorići, Vijesolići, Podvinjci i Kokošćići.⁶¹

Zanimljivo je da je administrativno sjedište džemata u Malim Trnovcima iznjedrilo i osobu koja je stajala na njegovom čelu. Naime, imamat u Gračanici predvodio je Mehmed-efendija Porča, rođen 1876. godine upravo u Malim Trnovcima.⁶² Pohađao je Merhemića medresu u Sarajevu od 1894. godine, u koju je bio upisan i 1898. godine.⁶³ Također je pohađao Darul-mualimin u Sarajevu, od školske 1900/1901. do 1902/1903. godine.⁶⁴ Položio je ispit za imama matičara u Visokom, 11. septembra 1928. godine, pred šerijatskim sucem Ahićem.⁶⁵

⁶¹ Ibidem.

⁶² Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Visoko.

⁶³ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Ulema-medžlis (neobrađena arhivska građa), Svjedočanstvo Merhemića medrese br. 223, 17. juli 1898. godine izdato od hafiza Mehmed-efendije Hadžimulića muderisa Merhemića medrese u Sarajevu.

⁶⁴ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Mehmeda Porče, Učiteljsko svjedočanstvo za Muhamedanske vjerske škole br. 13, izdato Mehmedu Porči, 3. juli 1903. godine.

⁶⁵ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Mehmeda Porče, Uvjerenje Kotarskog šerijatskog suda u Visokom, br. 280/28, o položenom matičarskom ispitu Mehmeda Porče, 11. septembar 1928.

Poslove imama matičara u sastavu imamata Gračanica vršio je i u toku 1932. godine.⁶⁶ Na ahiret je preselio 10. juna 1940. godine, a ukopan je u mezarju u Malim Trnovcima kod Visokog.⁶⁷

Godišnja primanja imama iznosila su 7.708 dinara, od čega je država subvencionirala 7.308 dinara. Ostatak sredstava namirivan je iz lokalnih izvora i to 300 dinara putem narodnog doprinosa i 100 dinara iz prihoda samostalnih vakufa.⁶⁸

Prema tadašnjim službenim podacima demografska slika muslimanskog stanovništva izgledala je ovako:

Tabela 8. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Gračanica

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjeak stanovnika po kući
Gračanica	246	1.400	5,69
Podvinjci	37	184	4,97
Mali Trnovci	24	133	5,54
Bištrani	30	116	3,86
Kokošćići	13	109	8,38
Ostrlja	18	98	5,44
Ukupno/Prosjeak	368	2.040	5,54

9. Imamat džemata Župča

Područje pod nadležnošću imamata džemata Župča obuhvatalo je naselja Župču, Podgoru, Misoču, Vratnicu, Seoce, Višnjicu, Solakoviće i Elšehoviće. Prosvjetni život na ovom području odvijao se kroz rad Osnovne škole u Župči te sibjan-mekteba u Župči, Podgori, Misoči, Vratnici i Elšehovićima.⁶⁹

Na čelu imamata u Župči bio je Adem-efendija Salčinović, sin Ibrahima i Kade (rođ. Čehić), rođen 1866. godine u selu Župča kod Breze.⁷⁰ Kuršumljiju medresu u Sarajevu pohađao je od 1880. do 9.

⁶⁶ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijju imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

⁶⁷ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Visoko.

⁶⁸ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

⁶⁹ Ibidem.

⁷⁰ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Breza.

septembra 1890. godine.⁷¹ Završio je i dvije godine Šerijatske sudačke škole u Sarajevu te se tokom školovanja vladao veoma pohvalno i pokazao je neumornu marljivost. Zaključni ispit je položio 25. jula 1894. godine te je proglašen sposobnim za prelaz u treću godinu Sudačke škole.⁷² U svojstvu imama matičara u imamatu Župča djelovao je i 1932. godine.⁷³ Na ahiret je preselio 26. novembra 1946. godine, a ukopan je u mezarju u Župči kod Breze.⁷⁴

Finansijski status nadležnog imama bio je osiguran godišnjom naknadom u iznosu od 250 dinara iz samostalnih vakufa, dok je značajniji dio prihoda, u iznosu od 4.450 dinara, obezbjeđivala država.⁷⁵

Uvid u tadašnje demografske prilike otkriva nam sljedeći raspored muslimanskog stanovništva unutar pripadajućih naselja:

Tabela 9. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Župča

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjek stanovnika po kući
Župča	87	550	6,32
Podgora	99	520	5,25
Misoča	70	440	6,29
Vratnica	49	270	5,51
Elšehovići	38	220	5,79
Višnjica	34	192	5,65
Solakovići	15	80	5,33
Seoce	6	30	5,00
Ukupno/Prosjek	2.302	398	5,78

⁷¹ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Salčinovića, Prijevod svjedočanstva Kuršumlije medrese u Sarajevu, 9. juni 1890. godine.

⁷² Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Salčinovića, Svjedočanstvo Šerijatske sudačke škole u Sarajevu br. 13, izdato Ademu Salčinoviću, 25. juli 1894. godine, kojim se potvrđuje da je Adem Salčinović pohađao školske 1893/94. godine drugu godinu Šerijatske sudačke škole.

⁷³ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijui imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

⁷⁴ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Breza.

⁷⁵ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

10. Imamat džemata Breza

U sastavu imamata džemata Breza nalazila su se sljedeća naseljena mjesta: Breza, Bukovik, Potkraj, Vrbovik, Koritnik, Pomeniči, Vardište, Mahala, Smailbegovići, Smrekovica, Izbod i Rudan. Na ovom području djelovala je Osnovna škola u Brezi, Ihtijat sunuf u Brezi te sibjan-mektebi u Brezi, Mahali, Koritniku, Bukoviku, Smrekovici, Izbodu i Smailbegovićima.⁷⁶

Nakon prikaza teritorijalne i prosvjetne strukture, donosimo biografiju predvodnika imamata u Brezi. Adem-efendija Smailbegović rođen je 1887. godine u selu Smailbegovići kod Breze.⁷⁷ Devet godina pohađao je Kuršumliju medresu u Sarajevu.⁷⁸ Također je pohađao Darul-mualimin u Sarajevu od školske 1907/1908. do 1909/1910. godine.⁷⁹ Položio je ispit za imama matičara u Visokom 16. maja 1928. godine te je proglašen sposobnim za vođenje matičnih knjiga rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana od strane šerijatskog suca Česovića.⁸⁰ Dekretom reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu, od 26. jula 1928. godine, postavljen je za imama, hatiba i mualima u Brezi, srez Visoko.⁸¹ Obavljao je dužnost imama matičara u imamatu Breza i tokom 1932. godine.⁸² Na ahiret je preselio 29. oktobra 1945. godine. Ukopan je u mezarju kod Stare džamije u Brezi.⁸³

⁷⁶ Ibidem.

⁷⁷ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Breza.

⁷⁸ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Smailbegovića, Svjedočanstvo Adema Smailbegovića o pohađanju Kuršumlije medrese u Sarajevu br. 8714, 5. novembar 1910. godine.

⁷⁹ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Smailbegovića, Svjedočanstvo Adema Smailbegovića o pohađanju Darul-mualimina u Sarajevu br. 12, 10. juli 1910. godine.

⁸⁰ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Smailbegovića, Uvjerenje Kotarskog šerijatskog suda u Visokom, br. R 104/1928.2, o položenom matičarskom ispitu Adema Smailbegovića, 16. maj 1928. godine.

⁸¹ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Smailbegovića, Rješenje Reisul-uleme za BiH, o postavljenju Adema Smailbegovića za imama, hatiba i mualima u Brezi br. 161/1928, 26. juli 1928. godine.

⁸² Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak sviju imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

⁸³ Na nišanu koji se nalazi pored Stare džamije u Brezi upisan je datum smrti 29. oktobar 1945, a u rješenju Zavoda za socijalno osiguranje NR BiH br. 28058/54-IV/2 od 7. februara 1955. godine, upisan je datum smrti 23. oktobar 1945. godine.

Rad nadležnog imama finansiran je kombinovanim sredstvima. Najveći dio od 14.500 dinara osigurala je država, 500 dinara prikupljeno je od lokalnog stanovništva, dok je iz samostalnih vakufa izdvajano 450 dinara godišnje.⁸⁴

Raspored muslimanskog stanovništva po naseljima, koji je ujedno činio osnovu džematske organizacije tog vremena, bio je sljedeći:

Tabela 10. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Breza

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjek stanovnika po kući
Smailbegovići	17	122	7,18
Pomenići	24	173	7,21
Breza i Bukovik	77	489	6,35
Mahala	63	416	6,60
Izbod	21	130	6,19
Vardište	22	129	5,86
Potkraj i Vrbovik	36	192	5,33
Koritnik	55	287	5,22
Smrekovica	45	222	4,93
Rudan	31	152	4,90
Ukupno/Prosjek	391	2.312	5,91

11. Imamat džemata Budoželje

Teritorijalna struktura imamata džemata Budoželje uključivala je petnaest naseljenih mjesta. Pored matičnog sjedišta na Budoželju, imamatu su pripadala mjesta: Daštansko, Zubeta, Ravne, Striježevo, Radonjići, Draževići, Kadarići, Seoce, Orahovo, Rijeka, Neprivaj, Trtorići, Slivno i Crema. Iako je imamat džemata Budoželje obuhvatao širok prostor od petnaest naselja, obrazovni život se primarno odvijao u dvije ključne ustanove: Osnovnoj školi u Pržićima i Sibjan-mektebu na Budoželju.⁸⁵

Upravljanje ovako prostranim i zahtjevnim imamatom bilo je povjereno Arif-efendiji Frljku, rođenom 12. augusta 1884. godine u

⁸⁴ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

⁸⁵ Ibidem.

Gornjoj Brezi.⁸⁶ Pohađao je Ahmed-efendijinu medresu u Visokom, od 1897. do 1899. godine, nakon čega je školovanje nastavio u Merhemića medresi u Sarajevu. Pored toga što je pohađao spomenute dvije medrese, završio je i tadašnji Darul-mualimin, školu koja je obrazovala mualime za mektebe i vjeroučitelje za osnovne škole.⁸⁷ Nalazio se na poziciji imama matičara na području imamata Budoželje i 1932. godine.⁸⁸ Na ahiret je preselio 2. februara 1957. godine, a ukopan je u Gornjoj Brezi.⁸⁹

Materijalni položaj nadležnog imama bio je sistemski riješen kroz državnu godišnju naknadu u iznosu od 10.908 dinara.⁹⁰

Uvid u tadašnje demografske prilike otkriva sljedeći raspored muslimanskog stanovništva i stambenih jedinica po naseljima:

Tabela 11. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Budoželje

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjek stanovnika po kući
Budoželje	59	330	5,59
Trtorići	20	155	7,75
Slivno	33	142	4,30
Orahovo	29	140	4,82
Ravne	26	134	5,15
Zubeta	21	129	6,14
Striježevo	24	121	5,04
Daštansko	16	89	5,56
Seoce	18	89	4,94
Rijeka	11	76	6,90
Kadarići	14	71	5,07
Neprivaj	6	27	4,50
Crema	5	26	5,20
Draževići	3	23	7,66
Ukupno/Prosjek	285	1.552	5,44

⁸⁶ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Breza.

⁸⁷ Husić 1957.

⁸⁸ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijui imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

⁸⁹ Izvor: Arhiva Matičnog ureda Općine Breza.

⁹⁰ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

12. Imamat džemata Vareš

Imamatu džemata Vareš pripadala su naselja Vareš, Mijakovići, Dragovići, Stupni Do, Čuništa, Ligatići i Mižnovići. Ovo područje predstavljao je značajno obrazovno središte, u kojem su uporedo djelovale vjerske i svjetovne institucije, a to su: osnovne škole u Varešu i Kralupima, Građanska škola u Varešu te Iptidajja u Varešu i Sibjan-mekteb u Dragovićima.⁹¹

Kao odgovorno lice na čelu imamata u Varešu u dokumentaciji se navodi Adem-efendija Imamović. Osnovni biografski podaci o ovom alimu ukazuju na to da je rođen 1885. godine u Župči kod Breze.⁹² Pohađao je Kuršumlju medresu i Darul-mualimin u Sarajevu.⁹³ Od 1919. godine obavljao je imamsku, hatibsku i mualimsku dužnost u Varešu. Pored imamsko-hatibske i mualimske dužnosti u Varešu je obavljao i dužnost imama matičara.⁹⁴ U okviru imamata Vareš, poslove imama matičara vršio je i 1932. godine.⁹⁵ Umro je 19. maja 1939. godine u Tuzli.⁹⁶

Sredstva za rad nadležnog imama matičara osiguravala su se iz mješovitih izvora. Najveći dio tereta snosila je država s iznosom od 10.908 dinara, dok je Centralna vakufsko-mearifska blagajna participirala s 2.040 dinara godišnje. Dodatni doprinos pružali su samostalni vakufi, koji su osiguravali naknadu od 300 dinara, uz obezbijeden stan.⁹⁷

Prema tadašnjim podacima, demografska slika muslimanskog stanovništva i domaćinstava po naseljima izgledala je ovako:

⁹¹ Ibidem.

⁹² Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, neobrađena arhivska građa.

⁹³ Izvor: GHB, AIZBiH, Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Imamovića, Uvjerenje o kretanju u službi vjerskih službenika, br. 2729, 12. juli 1952. godine; Fond: Muftijstvo sarajevsko.

⁹⁴ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, Spisak svijju imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske.

⁹⁵ Ibidem.

⁹⁶ "Umrli", 1939.

⁹⁷ Izvor: GHB, AIZBiH, Fond: Muftijstvo sarajevsko, Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-mearifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine (neobrađena arhivska građa).

Tabela 12. Statistički prikaz stanovništva i stambenih jedinica u imamatu Vareš

Naselje	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskih stanovnika	Prosjek stanovnika po kući
Ligatići	18	130	7,22
Mižnovići	18	114	6,33
Čuništa	45	255	5,67
Dragovići	13	71	5,46
Stupni Do	14	75	5,36
Vareš	77	403	5,23
Mijakovići	32	164	5,13
Ukupno/Prosjek	217	1.212	5,58

Komparativna analiza prihoda imama matičara i rudarskih radnika 1932. godine

U izdanju časopisa *Obzor* od 15. maja 1932. godine objavljen je izvještaj o nezadovoljstvu bosanskih rudara visinom njihovih primanja. Nakon niza skupština održanih širom Bosne, s kojih su upućene predstavlke Rudarskoj direkciji u Sarajevu sa zahtjevom za poboljšanje radničkog položaja, uprava je donijela novu odluku o regulaciji nadnica. Međutim, nove odredbe kojima se dnevnice ograničavaju na svega 15 dinara izazvale su ogorčenje među rudarima. Smatrajući ovakve nadnice neprihvatljivo niskim, radnici su najavili da će putem svojih sindikalnih organizacija uputiti zvaničan protest Ministarstvu šuma i ruda kako bi se izborili za pravedniju naknadu za svoj rad.⁹⁸

Prethodno navedeni podaci o materijalnim primanjima imama matičara ukazuju na značajne razlike u njihovim prihodima, koji su se kretali u rasponu od 4.700 dinara u Župči do visokih 17.026 dinara u imamatu Doboj/Kakanj. Između ovih krajnosti nalazili su se imama Gračanica (7.708), Srinje (9.100), Poriječani (9.800), Budoželje (10.908), Moštre (11.040), Zgošća (11.140), Vareš (13.248), Visoko (14.808) i Breza (15.450). Da bismo ove iznose stavili u realan ekonomski kontekst, možemo ih uporediti s primanjima radnika u rudarskom sektoru. Uzme li se u obzir da je dnevnicar rudara iznosila 15 dinara, njegova bi maksimalna godišnja zarada, pod uslovom da je radio svakog dana u mjesecu, iznosila 5.400 dinara. Ovakva računica

⁹⁸ "Pitanje nadnica rudarskih radnika u Bosni", 1932: 6.

pokazuje da je imam matičar u Doboju zarađivao čak tri puta više od rudara, dok su najniža primanja imama matičara u Župči bila ispod rudarskog prosjeka. Možemo zaključiti da su imami matičari u većini sredina uživali u znatno povoljnijem materijalnom statusu u odnosu na radničku klasu, osiguravajući sebi za to vrijeme prilično pristojne uslove života.

Kako bismo stekli jasniju sliku o vrijednosti novca i ekonomskom standardu tog vremena, oslonit ćemo se na izvještaj o cijenama životnih namirnica objavljen u listu *Obzor* 21. februara 1932. godine. Izvještaj svjedoči o izrazito skromnom prometu na sarajevskom sedmičnom sajmu, što je najbolje ilustrovala situacija na marvenom sajmištu, gdje je dovoz stoke bio gotovo zanemariv. Tadašnje tržišne prilike bile su vjeran odraz ekonomske kupovne moći stanovništva, a cijene su varirale ovisno o vrsti i kvaliteti robe. U svrhu preciznijeg uvida u tadašnju kupovnu moć, u nastavku donosimo detaljan pregled cijena namirnica, sirovina i stoke iskazanih u tadašnjim dinarima.⁹⁹

Tabela 13. Cijene životnih namirnica, sirovina i stoke 1932. godine u Sarajevu

Kategorija proizvoda	Naziv / Sorta	Cijena u dinarima	Mjerna jedinica
Žitarice i krmivo	Ječam	1,75	kg
	Kukuruz	1,30–1,50	kg
	Kukuruzno brašno	1,75	kg
	Sijeno	1,50	kg
	Slama	1	kg
Povrće	Krompir	1,25–1,50	kg
	Kupus	2,50–3,50	kg
	Luk crveni	3,25–3,75	kg
Voće	Jabuke	1–5	kg
	Šljive (suhe)	3,50–5	kg
	Smokve	3,50–8	kg
	Orasi	2–3	kg
Mliječni proizvodi	Travnički sir	12–22	kg
	Obični sir	5–5,50	kg
	Maslo	27–32	kg

⁹⁹“Cijene životnih namirnica u Sarajevu”, 1932: 4.

Kategorija proizvoda	Naziv / Sorta	Cijena u dinarima	Mjerna jedinica
Meso i prerađevine	Suho meso goveđe	16–20	kg
	Bravlja stelja	15–17	kg
	Bravlja pastrma	11–12	kg
Perad	Pilići	30–50	par
	Kokoši	40–80	par
	Patke	40–70	par
	Guske	80–130	par
	Tuke (purice)	90–160	par
Živa stoka (po kg)	Goveda I vrste	3,50–5,50	kg
	Goveda II vrste	2,50–3,50	kg
	Telad I vrste	7–8,50	kg
	Telad II vrste	1,50–2,50	kg
	Junad	1,50–2,50	kg
	Svinje mršave	4–5,50	kg
Živa stoka (po komadu)	Svinje debele	5,50–6,50	kg
	Bravi	120–250	komad
	Prasad	50–150	komad
Ostalo	Med	12	kg
	Jaja	0,72–0,83	komad
	Vuna prana	15	kg

Komparativna analiza državnog popisa 1931. i evidencije imama matičara 1932. godine za muslimansko stanovništvo Visočkog sreza

U okviru administrativno-teritorijalne podjele Kraljevine Jugoslavije, Visočki srez je pripadao Drinskoj banovini, koja je prema podacima iz 1931. godine brojala ukupno 1.534.739 stanovnika, od čega je 356.469 bilo muslimanske vjeroispovijesti.¹⁰⁰ Prema zvaničnom popisu stanovništva provedenom 31. marta iste godine, na području visočkog sreza živjelo je ukupno 54.916 stanovnika, među kojima je muslimansko stanovništvo činilo značajan dio od 26.253 osoba. Administrativno-upravna struktura sreza bila je organizovana kroz deset izbornih jedinica. U nastavku rada donosimo detaljan pregled naziva

¹⁰⁰ *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti* 1938: 36.

izbornih jedinica na koje je srez bio podijeljen, uz statističke podatke o brojnosti muslimanskog stanovništva u svakoj od njih.¹⁰¹

Tabela 14. Državni rezultati popisa muslimanskog stanovništva u Visočkom srezu od 31. marta 1931. godine

Redni broj	Izborna jedinica	Broj muslimanskog stanovništva
1.	Gornja Vijaka	516
2.	Gračanica	4.310
3.	Kralupi	1.447
4.	Kraljeva Sutjeska	443
5.	Mokronoge	3.977
6.	Planina	961
7.	Podgora	4.719
8.	Vareš	1.653
9.	Visoko	3.274
10.	Zgošća	4.953
UKUPNO		26.253

Tabela 15. Statistički pregled muslimanskog stanovništva i domaćinstava po imamatima, zasnovan na evidenciji imama matičara, uz analizu prosječnog broja stanara po stambenoj jedinici

Imamat	Broj muslimanskih kuća	Broj muslimanskog stanovništva	Prosjek stanovnika po kući
Visoko	765	3.454	4,51
Doboj	521	2.845	5,46
Zgošća	480	2.479	5,16
Župča	398	2.302	5,78
Breza	391	2.272	5,81
Gračanica	368	2.060	5,60
Mokronoge	385	2.048	5,32
Srhinje	352	2.006	5,70
Porijječani	347	1.978	5,70
Moštre	320	1.860	5,81
Budoželje	297	1.608	5,41
Vareš	217	1.212	5,58
Ukupno/Prosjek	4.841	26.124	5,40

¹⁰¹ Ibidem, 43.

Metodologija državnog popisa iz 1931. godine bila je zasnovana na administrativnoj podjeli na deset izbornih jedinica. Nasuprot tome, evidencija imama matičara iz 1932. godine nudila je specifičniju mikroanalizu, obuhvatajući popis stanovništva po naseljenim mjestima i broju kuća u okviru dvanaest imamata visočkog sreza. Uprkos različitoj organizaciji prikupljanja podataka, rezultati su ujednačeni. Statistička razlika je minimalna, dok državni popis iz 1931. godine navodi broj od 26.253 muslimana, evidencije imama matičara iz 1932. godine bilježe 26.124 muslimanska stanovnika. Minimalna razlika od svega 129 stanovnika između dva popisa potvrđuje visoku statističku podudarnost upoređenih izvora.

Obrazovna infrastruktura visočkog sreza: narodne i vjerske škole

Obrazovna infrastruktura visočkog sreza u međuratnom periodu odlikovala se kombinacijom državnih/narodnih škola i vjerskih obrazovnih institucija, pri čemu je naglasak stavljen na očuvanje islamske tradicije kroz medresu, sibjan-mektebe i mektebi-iptidaije. Urbanizirani centri poput Visokog i Vareša imali su raznovrsniju ponudu obrazovanja, uključujući mušku i žensku osnovnu školu, Građansku školu, Franjevačku klasičnu gimnaziju te Državnu stručnu kožarsku školu, dok su manja naselja uglavnom raspolagala po jednom narodnom osnovnom školom. Izuzetak je bila Gračanica, koja nije imala narodnu osnovnu školu. S druge strane, obrazovne vjerske ustanove bile su široko rasprostranjene i prisutne u svim imamatima, pri čemu su mektebi-iptidaije postojale u većim centrima, a sibjan-mektebi dominirali u manjim naseljima. Samo Visoko je imalo medresu, što pokazuje centralizaciju višeg vjerskog obrazovanja. Mreža vjerskih ustanova, često organizirana kroz više sibjan-mekteba u sastavu jednog imamata, svjedoči o nastojanju da se vjersko obrazovanje učini dostupnim i u udaljenijim, pretežno ruralnim sredinama. Za razliku od toga, državno školstvo bilo je dominantno vezano za urbane centre.

Tabela 16. Tabelarni pregled narodnih osnovnih i ostalih škola, kao i vjerskih obrazovnih ustanova, razvrstanih po imamatima

Imamat	Narodne / Državne škole	Vjerske škole
Visoko	Muška i ženska osnovna škola, Franjevačka klasična gimnazija, Državna stručna kožarska škola	Mektebi-iptidaija, muški i ženski sibjan-mektebi, Ahmed-efendijina medresa
Srhinje	Narodna osnovna škola u Čifluku	Šest sibjan-mekteba (Dvor, Stuparići, Ginje, Grajani, Srhinje i Tušnjici)
Moštre	Narodna osnovna škola u Moštru	Ihtijat-sunuf u Moštru, četiri sibjan-mekteba (Moštre, Čakalovići, Liješeva i Monjari)
Mokronozi	Narodna osnovna škola u Radovlju	Sibjan-mektebi u Radovlju i Hlapčevićima
Doboj	Narodne osnovne škole u Doboju i Obrima	Mektebi-iptidaija u Doboju, sibjan-mektebi (Ričica, Koprivnica, Vrtlišće)
Zgošća	Narodna osnovna škola u Zgošći	Mektebi-iptidaije (Zgošća, Tršće), sibjan-mektebi (Bukovlje, Bijeje Vode, Ričica)
Poriječani	Narodna osnovna škola u Sutjesci	Sibjan-mektek u Trnovcima
Gračanica	Nije bilo Narodne osnovne škole	Šest sibjan-mekteba (Loznik, Tramošnjik, Uvorići, Vijesolići, Podvinjci, Kokošćići)
Župča	Narodna osnovna škola u Župči	Pet sibjan-mekteba (Župča, Podgora, Misoča, Vratnica, Elšehovići)
Breza	Narodna osnovna škola u Brezi	Ihtijat-sunuf u Brezi, sibjan-mektebi (Breza, Mahala, Koritnik, Bukovik, Smrekovica, Izbod, Smailbegovići)
Budoželje	Narodna osnovna škola u Pržićima	Sibjan-mektek na Budoželju
Vareš	Narodne osnovne škole u Varešu i Kralupima, Građanska škola u Varešu	Mektebi-iptidaija u Varešu, Sibjan-mektek u Dragovićima

Tabela 17. Zbirni pregled narodnih osnovnih i ostalih škola, kao i vjerskih obrazovnih ustanova na području Visočkog sreza

Naziv/Tip škole	Broj ustanova
Sibjan mektebi	42
Narodne osnovne škole	14
Mektebi-iptidaije	6
Ihtijat sunufi	2
Medresa	1
Franjevačka klasična gimnazija	1
Državna kožarska stručna škola	1
Građanska škola	1
UKUPNO	68

Državni rezultati popisa stanovništva po pismenosti i starosti u Visočkom srezu od 31. marta 1931. godine

Rezultati popisa stanovništva u Visočkom srezu od 31. marta 1931. godine pružaju precizan uvid u stopu pismenosti i demografsku strukturu svih konfesionalnih grupa koje su tada naseljavale ovo područje. Popis je rađen prema starosnoj i spolnoj strukturi stanovništva. Dok nam ovaj popis služi kao dokaz niske brojčane pismenosti, dublje razloge njezine prisutnosti kod muslimanskog stanovništva obrazložiti ćemo uvidom u ostalu građu.

Tabela 18. Državni rezultati popisa stanovništva po pismenosti i starosti u Visočkom srezu od 31. marta 1931. godine

Starosna grupa	Spol	Broj pismenih	Broj pismenih u procentima	Broj nepismenih	Broj nepismenih u procentima	Ukupno stanovnika
11-19 god.	Muški	2.657	57,1%	2.000	42,9%	4.657
	Ženski	1.449	34,7%	2.727	65,3%	4.176
	Ukupno	4.106	46,5%	4.727	53,5%	8.833
20-39 god.	Muški	3.865	43,8%	4.952	56,2%	8.817
	Ženski	1.502	18,8%	6.490	81,2%	7.992
	Ukupno	5.367	31,9%	11.442	68,1%	16.809
40-59 god.	Muški	1.165	27,8%	3.031	72,2%	4.196
	Ženski	394	10,8%	3.257	89,2%	3.651
	Ukupno	1.559	19,9%	6.288	80,1%	7.847
60 i više	Muški	200	14,4%	1.193	85,6%	1.393
	Ženski	59	4,9%	1.146	95,1%	1.205
	Ukupno	259	10,0%	2.339	90,0%	2.598
UKUPNO	Muški	7.887	41,4%	11.176	58,6%	19.063
	Ženski	3.404	20,0%	13.620	80,0%	17.024
	Ukupno	11.291	31,3%	24.796	68,7%	36.087
0-10	Muški	-	-	-	-	9.671
	Ženski	-	-	-	-	9.158
	Ukupno	-	-	-	-	18.829

Statistika pismenosti u Visočkom srezu prema popisu iz 1931. godine jasno oslikava društvo u kojem su obrazovne prilike bile direktno određene starosnom dobi i spolnom pripadnošću. Najveći nivo

pismenosti zabilježen je kod omladine uzrasta od 11 do 19 godina, gdje je skoro 60% muškaraca i preko trećine žena bilo pismeno, što ukazuje na postepeno širenje školskog sistema. Međutim, sa svakom starijom generacijom ovi procenti drastično opadaju, pa tako kod radno sposobnog stanovništva od 20 do 39 godina pismenost žena pada na svega 18,8%, dok kod najstarije populacije od 60 i više godina pismenost postaje prava rijetkost, s poražavajućim podatkom da je čak 95,1% žena u toj dobi bilo nepismeno. Iako djeca do 10 godina nisu bila obuhvaćena analizom pismenosti, njihova brojnost od preko 18.000 i ujednačena spolna struktura predstavljali su ključni demografski potencijal za buduću opštu emancipaciju i iskorjenjivanje visoke stope nepismenosti koja je dominirala među starijim stanovnicima sreza.¹⁰²

Pitanje obrazovnih efekata spomenutih škola na muslimansko stanovništvo Visočkog sreza može se analizirati kroz dvije ključne tačke koje osvjetljavaju tadašnje društvene prilike. Prvi indikator stanja obrazovanosti pružaju imami matičari, koji su nakon osnivanja svog udruženja 25. februara 1931. godine u Sarajevu definisali smjernice za svoje buduće djelovanje. Uviđajući svakodnevnu povezanost s vjericima u gradskim i seoskim sredinama, Udruženje je istaklo obavezu imama da aktivno doprinose kulturnom i ekonomskom razvoju zajednice. Posebno je naglašena potreba za prevazilaženjem tadašnje prosvjetne zaostalosti muslimanskog stanovništva u odnosu na pripadnike drugih konfesija, uz apel da se u svakoj prilici pomaže ustanovama koje rade na unapređenju narodnog života.¹⁰³

Drugi presudan faktor niskog nivoa obrazovanosti bio je otpor roditelja muslimanske djece prema Narodnim osnovnim školama, dok su vjerske škole same po sebi bile nedovoljne za sticanje šireg općeg obrazovanja. Ovu pojavu potvrđuju arhivski dokumenti iz personalnog dosjea Abdulaha efendije Helje, vjeroučitelja u Narodnoj osnovnoj školi u Čifluku kod Visokog iz 1936. godine. Prilikom službene posjete školi 24. juna iste godine, Hamdija Azabagić, šerijatski sudija i predsjednik Sreskog vakufsko-mearifskog povjerenstva, zabilježio je da školu pohađa izrazito mali broj muslimanske djece, uprkos činjenici da ona gravitira većinski muslimanskom stanovništvu. Osnovni razlog bio je odbijanje roditelja da šalju djecu u državne škole. Iako je Školski

¹⁰² *Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga III: Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti* 1938: 33.

¹⁰³ "Osnivanje Udruženja imama-matičara", 1931: 150–152.

odbor zbog toga izricao kazne roditeljima, nadležne vlasti ih nisu izvršavale, čime je dodatno obesmišljen pokušaj obaveznog uključivanja djece u obrazovni sistem.¹⁰⁴

Zaključak

Na području Visočkog sreza 1932. godine djelovalo je dvanaest imamata kojima su upravljali imami matičari. U samom Visokom bila su smještena dva imamata: matični, pod vodstvom Abdulaziz-efendije Tafre, te imamat Srhinje, kojim je upravljao Nezir-efendija Hadžiomeirović. U Donjem Moštru dužnost je obavljao Ali-efendija Alibegović, koji je nakon smrti Hašim-efendije Dlakića preuzeo i upravu nad imamatom Mokronozi. Na kakanjskom području djelovali su Selim-efendija Merdanović (Doboj) i Ahmed-efendija Dervić (Zgošća), dok su u ostalim imamatima službu vršili hafiz Hasan-efendija Smailagić u Porječanima (sa sjedištem u Buzićima), Mehmed-efendija Porča u Gračanici (sa sjedištem u Malim Trnovcima) te Adem-efendija Salčinović u Župči. Vjersko-administrativne poslove u preostalim centrima vodili su Adem-efendija Smailbegović u Brezi, Arif-efendija Frljak u Budoželju i Adem-efendija Imamović u Varešu. U okviru istraživanja date su i kratke biografije imama matičara koji su u njemu obrađeni. Kroz rad je izložena i komparativna analiza primanja imama matičara i rudara iz 1932. godine, posmatrana u kontekstu tadašnjih cijena životnih namirnica, sirovina i stoke u Sarajevu. Godišnji prihodi rudara iznosili su 5.400 dinara, dok su primanja imama matičara bila osjetno viša i kretala se u rasponu od 7.708 do 17.026 dinara. Izuzetak je predstavljao imamat Župča, gdje su prihodi imama matičara bili ispod prosjeka i iznosili 4.700 dinara godišnje. Značajan doprinos istraživanju daje komparativna analiza državnog popisa stanovništva iz 1931. godine i evidencije imama matičara iz 1932. godine. Analiza ukazuje na minimalna odstupanja u podacima – dok je državni popis zabilježio 26.253 muslimana u Visočkom srezu, evidencija imama matičara navodi ih 26.124, što potvrđuje visoku podudarnost oba izvora. Evidencija imama matičara bila je znatno detaljnija od državnog popisa. Dok je državni popis obuhvatao isključivo muslimansko stanovništvo u deset popisnih jedinica, imamska evidencija je, pored broja stanovnika,

¹⁰⁴ Izvor: GHB, Arhiv IZ, Zbirka: Dosje imama, Dosje Abdulaha Helje.

uključivala i broj muslimanskih kuća te detaljne podatke o broju stanovnika u svakom naselju na području imamata. U visočkom srezu su, prema evidenciji imama matičara, popisana 26.124 muslimanska stanovnika i 4.841 kuća, s prosjekom od 5,40 članova po kući. Visoko se izdvaja kao ubjedljivo najveći imamat s 3.454 stanovnika, što predstavlja 13,2% ukupne populacije, ali istovremeno bilježi specifičan fenomen najnižeg prosjeka od 4,51 stanovnika po kući. Ovakvo odstupanje implicira raniju urbanizaciju ili intenzivniju fragmentaciju porodica u gradskom jezgru. Nasuprot tome, imamatima poput Breze i Moštra dostižu najveću gustinu od 5,81 člana, što, uz visoke prosjeke u Župči, Srhinju i Poriječanima (preko 5,7), jasno ukazuje na očuvanu tradiciju višečlanih porodičnih zajednica. Tek rijetki centri, poput Zgošće (5,16) i Mokronoga (5,32), padaju ispod opšteg prosjeka, Vareš se pozicionira kao najmanji imamat s 1.212 stanovnika, ali uz stabilan prosjek od 5,58 članova po domaćinstvu, čime ostaje iznad općeg prosjeka. U radu je prikazan broj narodnih osnovnih škola, sibjan-mekteba i drugih obrazovnih ustanova po imamatima. Posebna pažnja posvećena je rezultatima državnog popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, koji omogućavaju uvid u strukturu pismenosti prema starosnim kategorijama u Visočkom srezu. Na temelju analize ovih podataka izveden je zaključak o uticaju navedenih obrazovnih ustanova na stepen pismenosti stanovništva u Visočkom srezu.

Bibliografija

Skraćenice

GHB	Gazi Husrev-begova biblioteka
AIZBiH	Arhiv Islamske zajednice Bosne i Hercegovine
MIZ	Medžlis Islamske zajednice

Neobjavljeni izvori

Arhiva Matičnog ureda Općine Breza.

Arhiva Matičnog ureda Općine Konjic.

Arhiva Matičnog ureda Općine Visoko.

Dekret Reisul-uleme za Bosnu i Hercegovinu, br. 159.1928, o postavljenju na dužnost imama-matičara u džematu Doboj/Kakanj, 26. juli 1928, Zbirka: Dosje imama, Dosje Selima Merdanovića, Gazi Husrev-begova biblioteka u Sarajevu, Arhiv Islamske zajednice Bosne i Hercegovine.

Dekret Ulema-medžlisa u Sarajevu br. 7762/27, o postavljenju Ahmeda efendije Dervića za imama, hatiba i mualima u džematu Zgošća, 6. januar 1928. godine. Fond: Muftijstvo sarajevsko. Neobrađena arhivska građa, GHB, AIZBiH.

Dokument koji potvrđuje da je Ahmed-efendija Dervić pohađao Carevu medresu i Darul-mualimin u Sarajevu. Fond: Ulema-medžlis, signatura: UM-11-2979_1915, GHB, AIZBiH.

Dosje Abdulaha Helje. Zbirka: Dosje imama, GHB, AIZBiH.

Imenovanje Abdul-Aziza Tafre za imama Hadži Ibrahimove džamije u Visokom, Fond: Ulema-medžlis, signatura: UM-4-414_1927, GHB, AIZBiH.

Iskaz učenika trećeg razreda Darul-mualimina u Sarajevu na kojem se nalazi i Ali-efendija Alibegović. Neobrađena arhiva MIZ-a Visoko.

Izvjestaj o troškovima štampanja tiskanica i pribora za jedan džemat. Zbirka: Džemaludin Čaušević, signatura, DZC-5-683_1929, GHB, AIZBiH.

Neobrađena arhivska građa Muftijstva sarajevskog, GHB, AIZBiH.

Popis imamata iz 1929. godine na području Sarajevskog muftijstva. Zbirka: Džemaludin Čaušević, signatura, DZC-5-673_1929, GHB, AIZBiH.

- Popis imamata u Visočkom srezu sastavljen od strane Sresko vakufsko-me-arifskog povjerenstva u Visokom 1932. godine. Neobrađena arhivska građa, GHB, AIZBiH.
- Prijepis svjedočanstva br. 5 izdatog Selimu efendiji Merdanoviću, 6. juni 1935, o pohađanju Ahmed-efendijine medrese u Visokom. Fond: Varia, signatura: V-48-9_1938, GHB, AIZBiH.
- Prijevod svjedočanstva Kuršumlije medrese u Sarajevu, 9. juni 1890. godine, Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Salčinovića, GHB, AIZBiH.
- Prijevod Svjedočanstva Nezira Hadžiomerovića o završenom Fakultetu za visoke teološke znanosti u Carigradu br. 434, 9. juli 1909. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Nezira Hadžiomerovića, GHB, AIZBiH.
- Rješenje Reisul-uleme za BiH, o postavljenju Adema Smailbegovića za imama, hatiba i mualima u Brezi br. 161/1928, 26. juli 1928. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Smailbegovića, GHB, AIZBiH.
- Rješenje Zavoda za socijalno osiguranje NR BiH, br. 28058/54-IV/2, 7. februar 1955. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Imamovića, GHB, AIZBiH.
- Spisak sviju imama-matičara na području Vakufske direkcije sarajevske. Fond: Vakufska direkcija, signatura: VD-40-8327_1932, GHB, AIZBiH.
- Spisak učenika Ahmed-efendijine medrese u Visokom. Zbirka medresa, signatura: ZM-15-1840_1904, GHB, AIZBiH.
- Svjedočanstvo Adema Smailbegovića o pohađanju Darul-mualimina u Sarajevu br. 12, 10. juli 1910. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Smailbegovića, GHB, AIZBiH.
- Svjedočanstvo Adema Smailbegovića o pohađanju Kuršumlije medrese u Sarajevu br. 8714, 5. novembar 1910. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Smailbegovića, GHB, AIZBiH.
- Svjedočanstvo hafiza Hasana Smailagića br. 14, o pohađanju Darul-mualimina u Sarajevu, 30. maj 1918. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje hafiza Hasana Smailagića, GHB, AIZBiH.
- Svjedočanstvo hafiza Hasana Smailagića br. 3, o pohađanju Kuršumli medrese u Sarajevu, 21. juni 1916. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje hafiza Hasana Smailagića, GHB, AIZBiH.
- Svjedočanstvo Merhemića medrese br. 223, 17. juli 1898. godine izdato od hafiza Mehmed-efendije Hadžimulića muderisa Merhemića medrese u Sarajevu, GHB, AIZBiH. Fond: Ulema-medžlis. (Neobrađena arhivska građa).

- Svjedočanstvo Narodne osnovne škole u Visokom br. 444, izdato Neziru Hadžiomeroviću, 30. juni 1903. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Nezira Hadžiomerovića, GHB, AIZBiH.
- Svjedočanstvo o pohađanju Kuršumlije medrese u Sarajevu, izdato Selimu efendiji Merdanoviću, 20. jula 1904. godine, a prepisano i ovjereno u Visokom, 18. juni 1935. godine. Fond: Varia, signatura: V-48-9_1938, GHB, AIZBiH.
- Svjedočanstvo Šerijatske sudačke škole u Sarajevu br. 13, izdato Ademu Salčinoviću, 25. juli 1894. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Salčinovića, GHB, AIZBiH.
- Učiteljsko svjedočanstvo za Muhamedanske vjerske škole br. 22, izdato Selimu Merdanoviću, 15. juli 1909. godine. Fond: Varia, signatura: V-48-9_1938, GHB, AIZBiH.
- Učiteljsko svjedočanstvo za Muhamedanske vjerske škole br. 13, izdato Mehmedu Porči, 3. juli 1903. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Mehmeda Porče, GHB, AIZBiH.
- Uputstvo imamima-matičarima od reisul-uleme Džemaludina Čauševića. Izvor: GHB, AIZBiH. Fond: Varia, sign. V-43-65_1929.
- Uredovna potvrda broj 569/916, 3. septembar 1916. godine. Dosje hafiza Hasana Smailagića. Zbirka: Dosje imama, GHB, AIZBiH.
- Uvjerenje Kotarskog šeriatskog suda u Visokom, br. 280/28, o položenom matičarskom ispitu Mehmeda Porče, 11. septembar 1928. Zbirka: Dosje imama, Dosje Mehmeda Porče, GHB, AIZBiH.
- Uvjerenje Kotarskog šeriatskog suda u Visokom, br. R 104/1928.2, o položenom matičarskom ispitu Adema Smailbegovića, 16. maj 1928. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Smailbegovića, GHB, AIZBiH.
- Uvjerenje Kotarskog šerijatskog suda u Visokom br. R. 96/1928, o položenom matičarskom ispitu Selima efendije Merdanovića, 22. maj 1928. godine. Fond: Varia, signatura: V-48-9_1938, GHB, AIZBiH.
- Uvjerenje Kotarskog šerijatskog suda u Visokom, br. 144/2, o položenom matičarskom ispitu hafiza Hasana Smailagića, 5. juni 1928. Zbirka: Dosje imama, Dosje hafiza Hasana Smailagića, GHB, AIZBiH.
- Uvjerenje Kotarskog šerijatskog suda u Visokom, br. R 111/28.2, o položenom matičarskom ispitu Nezira Hadžiomerovića, 18. juli 1928. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Nezira Hadžiomerovića, GHB, AIZBiH.
- Uvjerenje o kretanju u službi vjerskih službenika, br. 2729, 12. juli 1952. godine. Zbirka: Dosje imama, Dosje Adema Imamovića, GHB, AIZBiH.

- Zapisnik o primopredaji imamata džemata Žepče, 16. juni 1947. godine.
Zbirka: Dosje imama, Dosje Muhameda Gladana, GHB, AIZBiH.
- Zapisnik o primopredaji imamata džemata Župča, 27. februar 1944. godine.
Zbirka: Dosje imama, Dosje Muhameda Gladana, GHB, AIZBiH.

Literatura

- Berhamović, M. (2025): "Imami matičari u Tešanjskom srezu od 1928. godine", u: Omerbašić, F. (ur.), *Islamska zajednica u Tešnju (1884–2024) ustrojstvo, vjersko-prosvjetne ustanove, vakufi, ulema*, Medžlis Islamske zajednice, Tešanj, 241–265.
- "Cijene životnih namirnica u Sarajevu" (1932), *Obzor* LXXII/41, 4.
- Ch. (1933–34): "Merhum Abdul-Aziz ef. Tafro", *Hikjmet* V/59, 347.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga III: Prisutno stanovništvo po pismenosti i starosti* (1938): Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd.
- Definitivni rezultati popisa stanovništva od 31. marta 1931. godine, Knjiga II: Prisutno stanovništvo po veroispovesti* (1938): Opšta državna statistika, Državna štamparija, Beograd.
- "Glavni zaključci vakufsko-mearifskog sabora (II. perioda, I. zasijedanje od 11/I. do 25/II. 1913.)" (1913): *Biser* II (2), Prva muslimanska nakladna knjižara i štamparija u Mostaru, Mostar, 30–32.
- Husić, R. (1957): "Merhum Arif-ef. Frljak", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji Sarajevo* VIII/10–12, Vrhovno islamsko starješinstvo u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, Sarajevo, 488–489.
- Jusić, M. (1963): "Merhum Selim efendija Merdanović iz Kaknja", *Glasnik Vrhovnog islamskog starješinstva u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji Sarajevo* XXVI/1–2, Vrhovno islamsko starješinstvo u Federativnoj Narodnoj Republici Jugoslaviji, Sarajevo, 264–265.
- Omerdić, M. (2000): *Hafizi Visokog i okoline*, Medžlis Islamske zajednice Visoko, Visoko.
- "Osnivanje Udruženja imama-matičara" (1931): *Gajret* XII/6, 150–152.
- Popara, H. (2007): "Idžazetname u rukopisima Gazi Husrev-begove biblioteke – Prilog proučavanju historije obrazovanja u BiH", *Anali Gazi Husrev-begove biblioteke* XIV, Sarajevo, 5–44.
- "Pitanje nadnica rudarskih radnika u Bosni" (1932): *Obzor* LXXIII/111, 6.

- “Pravilnik za Uredbu o vođenju matičnih knjiga” (1927–1928): *Novi Behar*, I/22, 369–370.
- Pulo, M., Silajdžić, T. (2024): “Školstvo i obrazovanje u kotaru/srezu Visoko 1878–1941.” u: *Visoko i okolina kroz historiju 3, Austrougarski period i period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, Zavičajni muzej – Visoko, Visoko, 195–223.
- Službeni list FNRJ* (1946): broj 29, Beograd, 305.
- “Umrli” (1939): *Glasnik Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije VII*, Reisul-ulema Islamske vjerske zajednice Kraljevine Jugoslavije u Sarajevu, Sarajevo, 304.
- “Uredba o vođenju matica rođenih, vjenčanih i umrlih muslimana u Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca, koju je propisao Ministar Vjera na osnovu člana 152. Finansijskog zakona za 1927. godinu” (1927–1928): *Novi Behar* I/20, 324–325.
- “Zasjedanje vakufskog sabora” (1929): *Jugoslavenski list* XII/209, 4.

Summary

List of Imamates in the Visoko District (1932)

This study provides a comprehensive overview of the operations of the twelve imamates that constituted the basic framework of religious and civil life for the Muslim population of the Visoko District in 1932. Documents from the archives of the Gazi Husrev-beg Library offer insight into a period when religious institutions performed official duties under state jurisdiction, including the maintenance of civil registries. During the period of the Kingdom of Yugoslavia, imamates were not merely spiritual centers but organized administrative units equipped with official seals and registers, while imam-registrars enjoyed the status of civil servants. Their activities, funded through a combination of state subsidies and waqf funds, ensured stability in record-keeping practices until 1946, when these responsibilities were transferred to civil authorities. This paper presents brief biographical data on the imam-registrars, as well as precise statistics on the number of households, inhabitants, and educational institutions. The central administrative unit was the Visoko Imamate, which, with 3,454 inhabitants, was the most populous and most urbanized part of the district. Its degree of urbanization is reflected in the comparatively low average of 4.5 persons per household, indicating a distinct social structure in relation to the surrounding rural areas. Under the leadership of Abdulaziz-efendi Tafra, this imamate served as the educational center of the Visoko District and beyond, encompassing religious schools such as the Ahmed-efendi Madrasa and maktabs, alongside secular institutions like the Franciscan Classical Grammar School and the State Vocational Leather School. The remainder of the paper analyzes the other imamates: Srhinje, Moštre, Mokronoge, Zgošća, Poriječani, Gračanica, Župča, Doboj near Kakanj, Breza, Budoželje, and Vareš. The Gračanica Imamate, headquartered in Mali Trnovci, is interesting because it did not have a public primary school at that time, instead, all education

relied on six sibyan-maktabas distributed across surrounding villages. The statistical summary at the conclusion of the study shows that the entire Visoko District in 1932 had a total Muslim population of 26,124 residing in 4,841 households. The overall average of 5.40 members per household clearly indicates a high rate of natural population growth and demographic stability. Furthermore, the highly developed network of religious educational institutions, with over 50 maktabas across the district, attests to the deep-rooted nature of religious literacy and the importance of institutional education in the community's daily life.

Enes S. Omerović

Jevrejska društva u Visokom (1918–1941)¹

Apstrakt: U ovom radu se na osnovu dostupne arhivske građe, štampe i literature rekonstruira djelovanje jevrejskih društava te kulturni život jevrejske zajednice u Visokom u periodu između dva svjetska rata. Relativno mala jevrejska zajednica u Visokom uspjela je tokom navedenog perioda osnovati nekoliko društava koja su djelovala duže ili kraće vrijeme. Osnovni motiv formalnog okupljanja, odnosno organiziranja jevrejskih društava u Visokom, bio je rad na nacionalnom polju, odnosno širenje i ostvarivanje cionističke ideologije, dok su potporne, prosvjetne i druge aktivnosti bile u drugom planu ili potpuno nevidljive u javnom prostoru.

Ključne riječi: Kraljevina SHS/Jugoslavija, Bosna i Hercegovina, Visoko, Jevreji, društva, cionizam

Uvod

Društvene promjene koje su se desile nakon austrougarske okupacije Bosne i Hercegovine 1878. godine mogu se posmatrati i kao dio modernizacijskih procesa, a njihov integralni dio bio je i proces osnivanja društava različitih funkcija i ideoloških orijentacija. Ta su društva predstavljala potpuno nove oblike organiziranog javnog djelovanja i doprinijela su razvoju građanskog društva. Iako su mnoga od njih imala nacionalna ili konfesionalna obilježja, njihovo osnivanje i djelovanje uklapalo se u šire evropske modernizacijske tokove. Modernizacijski procesi zahvatili su i jevrejsko stanovništvo u Bosni i Hercegovini. Dotadašnje tradicionalne forme organiziranja – jevrejske vjeroispovjedne/bogoštovne općine, koje su istovremeno zadovoljavale ne samo vjerske nego i prosvjetne, humanitarne i kulturne potrebe jevrejskog

¹ Ovaj članak je jedan od rezultata rada na individualnom naučnoistraživačkom projektu "Jevrejska društva u Bosni i Hercegovini (1918–1941)" koji je autor realizirao u okviru rada Univerziteta u Sarajevu – Instituta za historiju.

stanovništva jednoga grada, a nekada i okolnih mjesta – nadograđuju se osnivanjem društava kroz koja su manje ili veće grupe Jevreja izražavale svoje specifične društvene, kulturne i ideološke interese. Tako se krajem XIX i početkom XX stoljeća u Bosni i Hercegovini osnivaju prva jevrejska društva, a do početka Drugog svjetskog rata na ovim prostorima je osnovano i (duže ili kraće vrijeme) djelovalo preko stotinu jevrejskih dobrotvornih, kulturno-prosvjetnih, vjerskih, sportskih, muzičkih, ženskih, omladinskih, cionističkih i drugih društava. Centar tog procesa bilo je Sarajevo, a upravo su sarajevska jevrejska društva poslužila kao model na koji su se ugledali Jevreji u drugim gradovima Bosne i Hercegovine, a iz (ali i preko) Sarajeva širile su se i ideje na kojima su rad temeljila jevrejska društva u provinciji. Dijelom tog procesa bili su i visočki Jevreji i društva koja su osnovali.

Pitanje jevrejskih društava i kulturnog života Jevreja u Visokom u dosadašnjoj historiografiji tek je marginalno obrađeno, najčešće unutar širih tematskih okvira. Svoj doprinos istraživanju ove teme dali su uglavnom lokalni entuzijasti i historičari – Velimir Stanišić,² Idriz Džajić,³ Mirna Malić⁴ te Habiba Efendira-Čehić⁵ – koji su na osnovu dostupne, vrlo oskudne arhivske građe i sjećanja savremenika evidentirali postojanje jevrejskih društava u Visokom i učešće pojedinih Jevreja u kulturnom životu grada. Međutim, van domašaja ovih istraživača uglavnom je ostala jevrejska štampa koja je objavljivana do početka Drugog svjetskog rata u Sarajevu, Zagrebu, Osijeku i Beogradu. Za razliku od arhivske građe o radu jevrejskih društava u Bosni i Hercegovini, koja je sačuvana samo fragmentarno, jevrejska štampa je skoro u potpunosti očuvana te predstavlja (često jedini) prozor u svijet bosanskohercegovačkih Jevreja. Bez nje bi djelovanje velikog broja jevrejskih društava, posebno onih koja nisu prošla proces zvanične registracije, ostao potpuno nepoznat.

U ovome radu namjeravamo rekonstruirati djelatnost jevrejskih društava i učešće Jevreja u kulturnom životu Visokog, ali i ukazati na važnost korištenja štampe kao izvora, kroz koju je moguće pratiti ritam jevrejskog društvenog života u svim bosanskohercegovačkim gradovima, pa i u Visokom.

² Stanišić 1985.

³ Džajić 2014.

⁴ Malić 2020.

⁵ Efendira-Čehić 2024.

Prvi tragovi društvenog organiziranja Jevreja u Visokom

Iako je riječ o malobrojnoj zajednici,⁶ koja je nastala tek u posljednjoj deceniji osmanske uprave Bosnom i Hercegovinom,⁷ osnovne forme organiziranja među visočkim Jevrejima javljaju se vrlo rano, neposredno nakon dokumentovanog doseljavanja u Visoko. Već 1883. godine počele su aktivnosti oko izgradnje sinagoge, koja je i sagrađena

⁶ Popisom stanovništva 1879. godine, u Visočkom kotaru registrirano je 38 Jevreja i svi su bili nastanjeni u samom gradu. Ritam demografskog kretanja jevrejskog stanovništva u Visokom i njegovoj okolini do početka Drugog svjetskog rata uglavnom je pratio ritam u drugim jevrejskim zajednicama u Bosni i Hercegovini. Vrijeme do Prvog svjetskog rata obilježeno je konstantnim porastom broja Jevreja u Kotaru Visoko – 1885. godine 152 (147 u gradu i 5 u ostatku kotara), 1895. godine 175 (u gradu je došlo do blagog pada [145] i povećanja u ostatku kotara [30]) i 1910. godine 254 Jevreja (186 u gradu i 68 u ostatku kotara). Zbog unutrašnjih migracija tokom Prvog svjetskog rata i procesa iseljavanja nakon 1918. godine, prije svega Aškenaza, broj Jevreja u Visočkom kotaru prvo je značajno smanjen – 1921. godine 150 (136 u gradu i 14 u ostatku kotara), a zatim dolazi do postepene stabilizacije – 1931. godine 164 Jevreja u cijelom kotaru. Različite procjene govore da je uoči početka Drugog svjetskog rata na visočkom području živjelo oko 200 Jevreja. (Više o tome: Omerović 2024; Omerović 2024a: 114–127).

Prema porijeklu visočki Jevreji uglavnom su bili Sefardi, uz mali broj Aškenaza. Godine 1895. u Visokom je živjelo 136 Sefarda i 9 Aškenaza, a 1910. godine 174 Sefarda i 12 Aškenaza. Prema načinu privređivanja većinom su se bavili trgovinom i zanatima (kožari, obučari, krojači, brijači, crevari, limari), a manje je bilo činovnika, industrijalaca, ljekara, farmaceuta i drugih zanimanja. Više o tome: Omerović 2024b: 174–188.

⁷ Jevrejska zajednica u Visokom počela se formirati pred sam kraj osmanske uprave u Bosni i Hercegovini, kada se u procesu postepenog širenja jevrejskog stanovništva iz Sarajeva prema manjim trgovačkim mjestima nekolicina Jevreja doselila i u Visoko. Lokalni, visočki novinar Velimir Stanišić u članku o Jevrejima u Visokom tvrdi da iz 1869. godine potiče prva zabilješka o rođenju jevrejskog djeteta u Visokom (Isak [Salomona] Danon). (Stanišić 1985: 27). Iako tu ne navodi izvor za svoju tvrdnju, jasno je da se oslanjao na spisak Jevreja na području Gradskog poglavarstva Visoko koji su vlasti Nezavisne države Hrvatske sastavile 6. oktobra 1941. godine, a koji sadrži i podatke o mjestu i godini rođenja Jevreja koji su 1941. godine živjeli u Visokom. (Vidjeti više u: Neobjavljena arhivska građa OŠ “Kulin ban” Visoko. Podatke o visočkim Jevrejima prikupio Idriz Džajić od dr. Maria Romana, Dude Montilja i Ade Kabilja.) Hamdija Kreševljaković je bio manje određen kada piše: “Nešto prije okupacije nastaniše se ovdje prvi Jevreji.” (Kreševljaković 1934: 30). Nepoznati autor, pišući 1926. godine o godišnjici otvaranja visočke sinagoge, kaže da su se prvi Jevreji doselili u Visoko 70-ih godina XIX stoljeća. “40-godišnjica osnutka hrama u Visokom”, *Narodna židovska svijest*, br. 97 (361), 28. ševata 5686/12. februara 1926, 3.

do 1886. godine,⁸ a u tom periodu je, najvjerovatnije, organizirana i Jevrejska vjeroispovjedna (bogoštovna) općina koja je dugo vremena bila jedini oblik formalnog okupljanja i organiziranja visočkih Jevreja. Iako sam naziv *vjeroispovjedna/bogoštovna* sugerise da je riječ o isključivo vjerskoj instituciji, ove općine su se istovremeno starale i o svim drugim potrebama lokalne jevrejske zajednice – prosvjetnim, humanitarnim, kulturnim i drugim pitanjima. Čini se da je vjeroispovjedna/bogoštovna općina u Visokom dugo vremena zadovoljavala sve potrebe jevrejskog stanovništva jer do kraja Prvog svjetskog rata visočki Jevreji nisu formirali niti jedno samostalno društvo. Ipak, u tom periodu mogu se uočiti prvi tragovi okupljanja visočkih Jevreja oko cionističke ideje.⁹ Ne možemo govoriti o formalnom udruživanju, pa čak ni o postojanju povjerenika za Keren Kajemet Leisrael (KKL)/Židovski narodni fond (ŽNF),¹⁰ ali Visoko se od 1909. godine pojavljuje na spisku gradova koji su dali doprinos za KKL/ŽNF. Iznos od 7,46 kruna nije bio veliki, posebno kada ga uporedimo s prinosima drugih jevrejskih zajednica u drugim bosanskohercegovačkim gradovima (Sarajevo 328,33 K, Prijedor 282,03 K, Travnik 192,03 K, Bijeljina 158,40 K, D. Tuzla 149,09 K, Bihać 55,50 K, Banja Luka 48,94 K, Brčko 47,14 K, Derventa 28,23 K, Kreka 21,20 K, Bosanski Petrovac 15,73 K, Višegrad 12 K, Sanski Most 7,40 K i Gračanica 4,20 K), ali bar na simboličkoj

⁸ Iako se u dostupnim izvorima nigdje eksplicitno ne govori o 1886. godini kao godini završetka visočke sinagoge, posredni podatak iz 1926. godine o obilježavanju 40-godišnjice njenog osvećenja govori u prilog tome da su svi poslovi na njenom stavljanju u funkciju okončani do 1886. godine. "40-godišnjica osnutka hrama u Visokom", *Narodna židovska svijest*, br. 97 (361), 28. ševata 5686/12. februara 1926, 3; Gotovac 1987: 47.

⁹ Cionizam je nacionalni, kulturni i politički pokret jevrejskog naroda organizaciono uobličen krajem XIX stoljeća s ciljem obnove jevrejskog nacionalnog života i stvaranja vlastite države na teritoriji Palestine. Ovaj je termin u početku obuhvatao različite ideološke i organizacione struje usmjerene na naseljavanje Palestine i međunarodno priznanje jevrejske državnosti. Nakon osnivanja Države Izrael termin cionizam se sve češće vezuje uz državnu ideologiju i politiku Izraela, a manje za internacionalni pokret. Danas je termin više nego ikad višeznačan. U javnom prostoru najčešće se koristi u dva suprotstavljena konteksta. Jedni ga koriste za označavanje prava Jevreja na nacionalnu državu, dok ga drugi koriste u negativnom kontekstu i vežu uz savremenu izraelsku politiku i izraelsko-palestinski sukob.

¹⁰ Keren Kajemet Leisrael (KKL) ili Židovski narodni fond (ŽNF) osnovan je 1901. godine kao službeni instrument cionističkog pokreta zadužen za kupovinu i upravljanje zemljom u Palestini u cilju uspostave nacionalnog doma za jevrejski narod.

razini govori o začecima cionističkog pokreta u Visokom.¹¹ Taj je iznos za ŽNF u Visokom u narednim godinama bio i dalje mali, simboličan i neredovan (1912. godine 4 K, a 1913. godine nije bilo priloga iz Visokog).¹² O postepenom širenju cionističkih ideja među visočkim Jevrejima govori i podatak da je iste, 1909. godine u Visokom bilo 5 osoba koje su plaćale šekel¹³ (istovremeno u Sarajevu je 147 osoba plaćalo šekel, u Bijeljini 64, Travniku 43, D. Tuzli 32, Brčkom 22, Višegradu 20, Banjoj Luci 16, Prijedoru 14, Gračanici 8, Bihaću 6, Splitu 6, Žepču 4, Kusačama 4, Janji 3, Sanskom Mostu 3, Zavidovićima 2, Zenici 2, Han Kompaniji 2, Bosanskom Petrovcu 1, Zvorniku 1 i Livnu 1).¹⁴

To je, međutim, još uvijek bila brojčano nedovoljna baza za formiranje samostalnog cionističkog društva u Visokom, a početak Prvog svjetskog rata i formalna zabrana rada svih društava u Bosni i Hercegovini su spriječile i eventualne pokušaje osnivanja društva.

Jevrejska društva u Visokom tokom međuratnog perioda

O relativno brzom širenju cionističke ideje među visočkim Jevrejima govori činjenica da je neposredno nakon završetka rata, a najkasnije u januaru 1919. godine, u Visokom osnovano *Židovsko cionističko društvo "Ezra"*.¹⁵ Nema sačuvanih tragova njegove formalne registracije, nisu sačuvana ni društvena pravila (statut) iz kojih bi se mogli vidjeti zamišljeni ciljevi rada društva, a za prve godine rada nemamo ni podatke o članstvu i upravama društva, osim da je najzaslužniji za njegovo osnivanje bio *nadzornik*, odnosno inspektor jevrejskih škola u

¹¹ "Izvještaj o radu zemaljskog povjereništva židovskog narodnog fonda u Osijeku", *Židovska smotra*, br. 13, 15. srpnja 1909/26. tamusa 5669, 219.

¹² "Poredbena statistika prinosa g. 1913. - 1912.", *Židovska smotra*, br. 2, 22. siječnja 1914, 32.

¹³ Plaćanje šekela predstavljalo je simboličnu godišnju članarinu u okviru cionističkog pokreta, kojom se sticalo pravo učešća u radu i izborima za cionističke kongrese. U međuratnom periodu šekel je imao i snažno identitetsko značenje, jer je njegovo plaćanje označavalo formalnu pripadnost cionističkoj ideji i aktivno uključivanje u transnacionalne strukture cionističkog pokreta.

¹⁴ "Izvještaj o stanju cionističkog pokreta u Bosni, Hercegovini i Dalmaciji", *Židovska smotra*, br. 16 i 17, 31. kolovoza 1909/14. elula 5669, 278.

¹⁵ "Osnutak cionističkog društva 'Ezra' u Visokom", *Židovska svijest*, br. 15, 7. adara 5679/7. februara 1919, 3.

Sarajevu¹⁶ – Šabetaj Džaen.¹⁷ Međutim, sačuvani tragovi djelovanja u javnom prostoru govore da je nesporno riječ o cionističkom društvu. Osnivači su to jasno stavili do znanja imenom društva koje se, pored već spomenutog, u javnom prostoru spominjalo i kao *Židovsko nacionalno društvo "Ezra"* i *Cionističko društvo "Ezra"*. Relativno brzo društvo "Ezra" je postalo podružnica *Židovskog nacionalnog društva za Bosnu i Hercegovinu* u Sarajevu¹⁸ (dalje ŽND za BiH), nakon čega se najčešće spominjalo pod nazivom *Mjesna grupa* ili *Podružnica Židovskog nacionalnog društva za BiH*.¹⁹ U Statutu ŽND za BiH, koji se odnosio i na mjesne grupe, kao svrha djelovanja društva navedeno je "da među Židovima goji židovsku nacionalnu svijest, zatim židovsku znanost, glazbu i društvenost, te da radi na općenitom napretku ŽIDOVA Bosne i Hercegovine" usmjeravajući svoje aktivnosti na "1) održavanjem predavanja, te diskusija; 2) uzdržavanjem knjižnice, nabavljanjem časopisa i novina; 3) izdavanjem novina, časopisa, brošura i knjiga; 4) utemeljenjem i uzdržavanjem gimnastičke i sportske sekcije te sekcije za učenje hebrejskog jezika; 5) održavanjem popularno znanstvenih kurseva; 6) održavanjem zabavnih sastanaka".²⁰

¹⁶ "Zabava 'Židovskog nacionalnog društva' u Visokom", *Židovska svijest*, br. 24, 14. nisana 5679/14. aprila 1919, 6.

¹⁷ Sabetaj Josef Djaen (Šabetaj Džaen/Djaen) rođen je u sefardskoj porodici na prostoru današnje Bugarske. Radio je kao kantor, rabin, novinar i uopće kao javni radnik u više gradova u Bosni i Hercegovini (npr. Travnik, Sarajevo), drugim dijelovima Kraljevine SHS/Jugoslavije (Bitolj, Niš, Beograd), ali i u Rumuniji, Argentini, Urugvaju i Čileu. Pisao je književna i dramska djela na latinu, a neka od njih je postavljao kao predstave o pojedinim bosanskim gradovima. Oparnica 2022; Lebl 2000: 147; "Beograd. (Poset gosp. Sabetaja T. Djaena)" *Židov*, br. 7, 1. travnja 1918/19. nisana 5678, 5.

¹⁸ Židovsko nacionalno društvo za Bosnu i Hercegovinu (Aguda Leumit Šel Jehude Bosna Veercegovina Besarajevo) osnovano je 1911. godine u Sarajevu, kao jedno u nizu društava koje je na ovim prostorima širilo cionističku ideologiju. Do početka I svjetskog rata, a i nakon njegovog završetka, ovo društvo je osnivalo mjesne organizacije ili uvlačilo u svoju organizacionu strukturu cionistička društva kao podružnice u drugim bosanskohercegovačkim gradovima. Omerović 2019: 198; ABiH, JDBiH, 43/308.

¹⁹ O vremenu pridruživanja ŽND za BiH u jevrejskoj štampi postoje oprečni podaci. Prema jednom od njih "Ezra" je još 1920. godine postalo podružnica ŽND-a, ali prema drugom to se desilo tek 1922. godine. "Židovsko društvo 'Ezra' u Visokom", *Židovska svijest*, br. 65. 29. adara 5680/19. marta 1920, 6; "Židovsko Nacionalno Društvo 'Ezra'", *Židovska svijest*, br. 197, 26. hešavana 5683/17. novembra 1922, 3.

²⁰ ABiH, KBUDB, 11367/1931.

Sl. 1. Pečat Židovskog cionističkog društva "Ezra", Visoko.²¹

Aktivnosti društva "Ezra", odnosno *Mjesne grupe ŽND za BiH* u Visokom proizlazile su iz navedenih statutarnih odredbi. Njihova realizacija na terenu dijelom je zavisila od vlastitih, realnih mogućnosti i interesovanja članstva, a drugim dijelom od angažmana pojedinih cionista iz Sarajeva i centrale ŽND za BiH. To je bilo vidljivo već od prve društvene aktivnosti, sijela koje je društvo "Ezra" priredilo 19. januara 1919. godine sa namjerom "da zainteresujemo naše Židove građane za naše društvo". Važnu ulogu na tom sijelu imao je pomenuti Šabetaj Džaen, koji je okupljenim održao govor "u kojem je obrazložio biće cionizma sa historijsko-kulturnog gledišta, njegove zadaće i zahtjeve te da je cionizam jedini način rješenja židovskog pitanja. Još je gosp. Džaen istaknuo važnost židovskog odgoja te učenja hebrejskog jezika".²² Utjecaj sarajevskih cionista još više je došao do izražaja prilikom pripreme i održavanja zabave koja je organizirana u prostorijama Srpskog doma u Visokom 6. aprila 1919. godine. Ponovo je centralnu ulogu imao Šabetaj Džaen, koji je u Sarajevu prodavao karte za navedenu zabavu, organizirao dolazak oko 150 Jevreja vozom iz Sarajeva, uključujući i delegaciju "La Benevolencije", te učestvovao u kreiranju programa zabave u kojem su kao izvođači učestvovali i brojni sarajevski Jevreji. Za muzički dio programa angažirana je čehoslovačka muzika iz Sarajeva, koja je izvela srpsku, hrvatsku i slovensku himnu, a cionističku himnu Hatikva izveo je mješoviti hor Srpskog pjevačkog

²¹ ZMV, OAOV, kut. 2, nesređena građa za mjesec oktobar 1920. godine. Iskaz članova Židovskog cionističkog društva "Ezra" u Visokom.

²² "Osnutak cionističkog društva 'Ezra' u Visokom", *Židovska svijest*, br. 15, 7. adara 5679/7. februara 1919, 3.

društva “Milutinović” pod dirigentskom palicom g. Glišića.²³ Tokom programa izvedene su i dvije diletantske tačke prema tekstovima Šabetaja Džaena (“Lijepa pjesma”, koju su odigrali diletanti Reni Danon, Elisa Erlih, Rosa Maestro, Aron Maestro, Fiko Papo, te “Preporod”, koju su izveli diletanti Aron Maestro, Sumbul Papo, Sultana Romano i drugi). U programu je učestvovala i Laura Papo (Bohoreta),²⁴ koja je uz pomoć sestara Bianke i Riki izvela svoju, autorsku pjesmu s plesom “Las handras de pesah” (“Spremanje za pashu”). Mješoviti hor otpjevao je i pjesmu “Hej-hej”, a Malvina Kvinter deklamovala je Rosenfeldovu “Na krilu Okeana”. Nakon izvođenja pripremljenog programa nastavljena je igranka do duboko u noć, a sredstva prikupljena na zabavi bila su namijenjena društvima “Ezra” i “La Benevolencija”.²⁵ O bliskim vezama sa sarajevskim cionistima i njihovom aktivnom angažmanu u radu društva “Ezra” govori i činjenica da je krajem 1920. godine od 58 članova društva čak 13 bilo iz Sarajeva, te po jedan iz Kaknja i Gradačca.²⁶

²³ Ljubo Glišić, horovođa u Srpskom pjevačkom društvu “Milutinović”. Džajić 2014: 358.

²⁴ Laura Papo Bohoreta (1891–1942), sarajevska književnica, prevoditeljica, sakupljačica sefardskog folklornog naslijeđa, feministica. Opširnije kod: Čampara 1967; Kamhi 2019; Prenz Kopušar i Spahić 2022.

²⁵ “Zabava u Visokom”, *Židovska svijest*, br. 19, 5. veđara 5679/7. marta 1919, 4; “Židovsko Cijonističko društvo ‘Ezra’ u Visokom”, *Židovska svijest*, br. 22, 26. veđara 5679/28. marta 1919, 3; “Zabava ‘Židovskog nacionalnog društva’ u Visokom”, *Židovska svijest*, br. 24, 14. nisana 5679/14. aprila 1919, 6.

²⁶ Članovi Židovskog cionističkog društva “Ezra” krajem 1920. godine bili su: 1. Isak Maestro (Sarajevo), 2. Josef D. Maestro (Sarajevo), 3. Aron J. Maestro (Visoko), 4. David D. Maestro (Visoko), 5. Jakob H. Maestro (Visoko), 6. Cadik H. Danon (Visoko), 7. Josef A. Danon (Visoko), 8. Moritz A. Danon (Visoko), 9. Josef I. Danon (Visoko), 10. Avram A. Danon (Visoko), 11. Salamon A. Danon (Visoko), 12. Salamon I. Danon (Visoko), 13. Mordo Perera (Sarajevo), 14. Josef Perera (Visoko), 15. Isak J. Papo (Visoko), 16. Jakob [?] Papo (Visoko), 17. Samuel J. Papo (Visoko), 18. Samuel S. Papo (Visoko), 19. Lezo J. Papo (Visoko), 20. Josef J. Papo (Visoko), 21. Aron A. Kabiljo (Visoko), 22. Aron J. Kabiljo (Visoko), 23. Jakob J. Danon (Visoko), 24. Salamon S. Papo (Visoko), 25. Jakob Romano (Sarajevo), 26. Jakob J. Papo (Visoko), 27. Salamon Perera (Visoko), 28. Salamon H. Danon (Visoko), 29. Mošo Levi (Visoko), 30. Jehuda Mačoro (Visoko), 31. Jakob A. Danon (Visoko), 32. Isak M. Papo (Visoko), 33. Josef A. Kabiljo (Visoko), 34. Leon Zinder (Sarajevo), 35. Albert S. Papo (Sarajevo), 36. Salamon Levi (Sarajevo), 37. Mošo David Danon (Kakanj), 38. Leon Romano (Sarajevo), 39. Jakob Levi (Sarajevo), 40. Samuel Levi (Sarajevo), 41. Sabetaj Gaon (Daen) (Sarajevo), 42. Mošo Perera (Sarajevo), 43. Blanka D. Maestro (Visoko), 44. Simha D. Maestro (Visoko), 45. Roza J. Maestro (Visoko), 46. Mazalta Maestro (Visoko), 47. Sultana Maestro (Visoko), 48. Roza Romano (Visoko), 49. Estera Papo (Visoko), 50. Klarika Danon (Visoko), 51. Sara Papić (Visoko), 52. Sultana Romano (Visoko), 53. Merjem

U narednim godinama rijetki novinski izvještaji i još rjeđa arhivska građa svjedoče o postojanju i radu ovog cionističkog društva i pokazuju da je ono funkcioniralo po istom modelu i suočavalo se s istim problemima kao i druga cionistička društva u unutrašnjosti Bosne i Hercegovine. Redovne društvene aktivnosti sastojale su se od održavanja sastanaka članstva i redovnih godišnjih skupština, organiziranja čitaonice, priređivanja predavanja, kurseva, priredbi i zabava te sakupljanja dobrovoljnih priloga za rad društva te KKL/ŽNF i druge cionističke fondove.

Ovim su poslovima koordinirali i usmjeravali rad društva članovi uprave koji su svake godine birani na redovnim godišnjim skupštinama. Prve podatke o upravi društva imamo tek iz 1920. godine kada je predsjednik društva bio iz porodice [?] Danon, a tajnik iz porodice [?] Maestro.²⁷ Tokom 1922. godine predsjednik društva bio David D. Maestro, koji je naredne godine reizabran. Uz njega su 1923. godine upravu činili i Leon J. Pardo kao potpredsjednik, tajnik Jozef I. Danon, blagajnik Jozef A. Kabiljo, bibliotekar Jozef A. Perera, revizori Samuel A. Papo i Salomon A. Danon, odbornici Jozef A. Danon i Ezra Kajon te zamjenici Avram A. Danon i Izak M. Papo.²⁸ Naredne, 1924. godine promijenjen je dio uprave društva, pa se uz stare članove odbora (David D. Maestro, Josef. A. Danon, Joži A. Kabiljo, Salamon A. Danon, Jozef A. Perera) spominju i novi – Zadik H. Danon i Moric J. Levi.²⁹ Od 1925. do 1929. godine u statističkim podacima koje je od jevrejskih vjeroispovjednih općina prikupljao Savez rabina spominje se postojanje cionističkog društva u Visokom, ali ne i njegovo ime, kome je predsjednik bio Zadik H. Danon, a tajnik Moritz Ar. Danon.³⁰ Međutim, nakon 1926. godine u štampi i dostupnim izvorima izvjesno vrijeme nije bilo tragova djelovanja

Danon (Visoko), 54. Lenika Papo (Visoko), 55. Rena Kanpus (Sarajevo), 56. Hani P. Papo (Visoko), 57. Matilda Levi (Visoko), 58. Merjem Kabiljo (Gradačac). ZMV, OAOV, kut. 2, nesređena građa za mjesec oktobar 1920. godine.

²⁷ Na osnovu potpisa predsjednika i tajnika društva na spisku članova društva iz oktobra 1920. godine saznali smo samo njihova prezimena. ZMV, OAOV, kut. 2, nesređena građa za mjesec oktobar 1920. godine.

²⁸ "Visoko", *Židovska svijest*, br. 212, 14. adara 5683/2. marta 1923, 4.

²⁹ "Žid. Nacij. Društvo u Visokom", *Židovska svijest*, br. 257, 30. ševata 5684/5. februara 1924, 6.

³⁰ Jevrejski almanah za godinu 5686 [1925–1926], 301; Jevrejski almanah za godinu 5687 [1926–1927], 203; Jevrejski almanah za godinu 5689 [1928–1929], 254; Jevrejski almanah za godinu 5690 [1929–1930], Savez Rabina Kraljevine S.H.S., Vršac, 1929, 242.

cionističkog društva u Visokom pa je i navedena statistika vjerovatno samo posljedica prepisivanja podataka iz prethodnih godina.

Konkretnih podataka o drugim društvenim aktivnostima bilo je nešto manje, ali ih je moguće skicirati, bar u grubim crtama. Znamo da su visočki Jevreji, podržavajući i radeći na tzv. hebreizaciji, individualnim dobrovoljnim priložima pomagali rad škole hebrejskog jezika "Safa Berura" u Sarajevu,³¹ ali su i sami organizirali kurs hebrejskog jezika u Visokom. Tokom 1921. godine kurseve hebrejskog jezika za djecu i odrasle besplatno je u društvenim prostorijama vodio Aron Maestro, a nakon njegovog odlaska u vojsku tu je obavezu tokom 1922. godine preuzeo Buki Perera.³²

Iako izvjesno vrijeme nije bilo vijesti o društvenim aktivnostima, osim održavanja redovnih godišnjih skupština, a povremene informacije o uplaćenim dobrovoljnim priložima pojedinaca iz društvene uprave³³ ili samog društva "Ezra"³⁴ govore o ispunjavanju društvenih ciljeva. Također, statistički podaci po mjestima o prikupljenim sredstvima za KKL/ŽNF govore da je cionistički rad u Visokom bio aktivan. Tako je tokom 1919. godine u Visokom za KKL/ŽNF prikupljeno 1.520,40 K,³⁵ 1921. godine 1.690 K (bilo predviđeno 2.000 K),³⁶ 1922. godine u 1.249 K od predviđenih 2.000 K,³⁷ 1923. godine 1.143,75 D

³¹ "Za hebrejsku školu", *Židovska svijest*, br. 56, 25. teveta 5680/16. januara 1920, 3.

³² "Hebrejski tečaj u Visokom", *Židovska svijest*, br. 160, 12. ševata 5682/10. februara 1922, 2.

³³ "Židovskoj đlačkoj menzi", *Židov*, br. 26, 20. kolovoza 1919/24. aba 5679, 8; "Nor-daouov grad", *Židov*, br. 4 i 5, 11. marta 1920/21. adara 5680, 15; "Iskaz dječijih sabirnih araka", *Židov*, br. 4, 1. februara 1921/23. šebat 5681, 8; "Vijesnik povjereništva Židovskog narodnog fonda (Keren kajemet lejisrael) za Jugoslaviju", *Židov*, br. 41–42, 26. septembar 1924/7. elula 5684, 13 i 14; "Vijesnik povjereništva Židovskog narodnog fonda (Keren kajemet lejisrael) za Jugoslaviju", *Židov*, br. 7, 13. februara 1925/19. ševat 5685, 7.

³⁴ "Vijesnik povjereništva Židovskog narodnog fonda (Keren kajemet lejisrael) za Jugoslaviju", *Židov*, br. 18, 11. juna 1919/13. juna 5679, 7; "Vijesnik povjereništva Židovskog narodnog fonda (Keren kajemet lejisrael) za Jugoslaviju", *Židov*, br. 8, 10. februara 1922/12. ševata 5682, 7.

³⁵ *Židov (Hajhudi)*, br. 2 i 3, 12. januara 1920/12. teveta 5680, 10–11.

³⁶ *Židov (Hajhudi)*, br. 6. 27. januara 1921/27. tebeta 5682, 4–5.

³⁷ *Židov*, br. 3, 19. januara 1922/2. ševata 5683, 4–5.

od predviđenih 1.500 D,³⁸ 1925. godine 763,50 D, od predviđenih 500 D³⁹ i 1926. godine 1.131,50 D od predviđenih 500 D.⁴⁰

Nedostatak vijesti o društvenim aktivnostima, kao i nešto slabiji rezultati u prikupljanju priloga za KKL/ŽNF do 1925. godine mogu ukazivati na to da je društveni rad u prethodnim godinama bio u кризи,⁴¹ što nije bilo neobično za mala mjesta s relativno malim brojem Jevreja u kojima su npr. pojedinačni odlasci u vojsku ili na studije znali usporiti ili čak potpuno obustaviti rad društava. Također, moguće je da se na aktivnost Mjesne organizacije ŽND u Visokom negativno odrazio i tzv. sarajevski spor, odnosno generacijski i ideološki sukob unutar cionističkog pokreta u Sarajevu.⁴²

Od 1925. godine ponovo je primjetan aktivniji društveni rad među visočkim Jevrejima. Početkom februara 1925. godine u Visokom je priređena Hamiša ašar priredba⁴³ za djecu. Iako se u članku ne govori direktno da je priredbu organizirala Mjesna grupa ŽND za BiH, većina neposrednih organizatora (Hanika Papo, Simha Maestro, Josika /vjerovatno Josif/ Kabiljo, Salamon Ar. Danon i učiteljica Šarlota Abinun) ranije su bili članovi društva "Ezra". Sama priredba održana je u prostorijama Jevrejske čitaonice, koja je bila svečano dekorisana, s pripremljenim bijelo-plavim zastavicama i kesicama s voćem kao poklonima za djecu, koje su darovali roditelji jevrejske djece. Program je započeo govorom učiteljice Šarlote Abinun o samom prazniku, značaju njegovog obilježavanja i obavezi roditelja da svoju djecu odgajaju u jevrejskom duhu. Priredba je nastavljena dječijim pjesmama i

³⁸ *Židov*, br. 2, 12. januara 1924/6. ševat 5684, 4–7.

³⁹ *Židov*, br. 43, 9. oktobra 1925/21. tišri 5686, 6–9.

⁴⁰ *Židov*, br. 41, 8. oktobra 1926/30. tišrija 5686, 12–13.

⁴¹ O tome govori i jedna kratka crtica u jednom novinskom članku o prikupljenim sredstvima za KKL: "Visoko, gdje se nedavno obnovila organizacija tamošnjih sumišljenika, dalo je gotovo dvostruki kontigent." "Keren Kajemet. Iskaz za prvi semestar 5685", *Narodna židovska svijest*, br. 55, 23. nisan 5685/17. april 1925, 3.

⁴² Osnovne i početne informacije o tzv. Sarajevskom sporu pogledati kod: Loker 1997.

⁴³ Hamiša ašar bišvat ili Nova godina drveća obilježava se 15. ševata prema jevrejskom kalendaru, odnosno tokom januara i februara. Jevreji na Bliskom Istoku praznik obilježavaju tako što djecu izvode u prirodu da zasade po jedno drvo. U Bosni i Hercegovini, i drugim krajevima gdje u ovo doba godine još uvijek traje zima, ovaj praznik obilježavaju organiziranjem priredbi na kojima je djeci govoreno o samom prazniku i dijeljene kesice s najmanje sedam vrsta sušenog voća.

recitacijama, a glavni dio programa bilo je dijeljenje kesica s voćem.⁴⁴ Mjesna grupa ŽND za BiH te je godine povremeno priređivala sastanke i predavanja, a na tom polju najaktivniji su bili Izidor Romano, Eliezer Papo i Rafael Kabiljo.⁴⁵ Jedno od predavanja održano je 25. februara 1925. godine u prostorijama Jevrejske čitaonice, a održao ga je David A. Levi iz Sarajeva, novinar i urednik lista *Židovska svijest*, koji je govorio o stanju cionističkog pokreta, ukazao na važnost Keren Kajemeta i Keren Hajesoda⁴⁶ te posebno istakao dužnosti Jevreja prema tim fondovima, a govorio je i o potrebi zajedničkog rada Sefarda i Aškenaza.⁴⁷ Do kraja godine zabilježeno je i održavanje tradicionalne Makabejske svečanosti, koja je održana u društvenim prostorijama Mjesne grupe ŽND-a krajem decembra 1925. godine. Ova je svečanost i u Visokom priređena po sličnom šablonu koji su koristila i druga jevrejska društva u Bosni i Hercegovini prilikom proslave Hanuke. Na početku je bio obavezan vjerski sadržaj koji je predvodio visočki rabin Abraham Romano, iza toga je slijedila *licitacija žižaka*⁴⁸ te svečani banket sa šaljivim igrama, pjesmom i plesom.⁴⁹ Ponekad su društvene aktivnosti bile potpuno spontane, kao u slučaju prolaska grupe sarajevskih Jevreja na hodočašće u Palestinu. Na poziv Mjesne grupe ŽND-a jedna je grupa visočkih Jevreja 22. marta 1925. godine otišla do Podlugova, odakle su zajedno s hadžijama stigli na visočku željezničku stanicu, gdje su ih pozdravili *gotovo svi visočki Jevreji*.⁵⁰ Još jedan, doduše posredni, trag djelovanja Mjesne grupe ŽND za BiH u Visokom vezan je za proslavu 40. godišnjice

⁴⁴ "Haniža asar svečanost u Visokom", *Narodna židovska svijest*, br. 47, 26. ševat 5685/20. februar 1925, 4.

⁴⁵ "Rad u Visokom", *Narodna židovska svijest*, br. 64, 27. sivan 5685/19. juni 1925, 2.

⁴⁶ Keren Hajesod je osnovan 1920. godine i bio je centralni finansijski fond Svjetske cionističke organizacije, zadužen za prikupljanje sredstava za naseljavanje, izgradnju infrastrukture te razvoj jevrejskih obrazovnih, socijalnih i zdravstvenih institucija u Palestini.

⁴⁷ "Visoko, 2. marta 1925.", *Narodna židovska svijest*, br. 49, 10. adar 5685/6. marta 1925, 4.

⁴⁸ Licitacija žižaka bila je sastavni dio proslave Hanuke u međuratnim jevrejskim zajednicama u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Predstavljala je javnu i dobrotvornu praksu u kojoj se pravo paljenja svijeća na menori dodjeljivalo putem aukcije, a prikupljena sredstva usmjeravala su se u općinske, humanitarne ili cionističke fondove.

⁴⁹ "Visoko, 26. decembra", *Narodna židovska svijest*, br. 91, 15. teveta 5686/1. januara 1926, 5.

⁵⁰ "Visoko, 25. marta 1925.", *Narodna židovska svijest*, br. 53–54, 14. nisan 5685/8. april 1925, 10.

posvećenja visočke sinagoge koja je održana 14. februara 1926. godine jer je zabava tim povodom održana i u prostorijama ŽND-a.⁵¹

Nakon toga, čini se, rad ovog cionističkog društva zamire na nekoliko godina. Blizina Sarajeva kao i bliske veze sa sarajevskim cionistima omogućile su da ta činjenica ne ostane neprimijećena i bez reakcije. Sredinom 1928. godine Visoko je posjetio delegat Radnog odbora Saveza cionista Jugoslavije, Jakov Maestro iz Sarajeva. On je o cionističkom radu privatno razgovarao "sa nekim sumišljenicima", a nakon molitve u hramu održao je i predavanje o značenju Palestine za Jevreje, o ideji cionizma i posljedicama cionističkog rada, o važnosti šekela, Keren Kajemeta, potrebi kulturnog rada itd.⁵² Ali, proći će još nekoliko godina prije u nego što je u Visokom ponovo formirano cionističko društvo.

Međutim, društveni život visočkih Jevreja nije u potpunosti ugašen. Povremeno je Jevrejska vjeroispovjedna općina u Visokom organizirala određene manifestacije. Pored velike proslave 40. godišnjice osvećenja sinagoge 1926. godine, organizirane su i zabave na kojima su prikupljana sredstva za popravku hrama,⁵³ ili predavanja o jevrejskoj prošlosti i aktuelnim dešavanjima.⁵⁴

Tek pred kraj 1932. godine obnovljen je rad cionističkog društva u Visokom. Inicijativa za obnovu potekla je iz kruga istaknutih visočkih Jevreja okupljenih u upravi Jevrejske vjeroispovjedne općine, koji su 6. novembra 1932. godine na jednom sastanku donijeli odluku o osnivanju *Mjesne cionističke organizacije* (MCO) i izabrali njen privremeni odbor. Uskoro, 26. novembra iste godine, na prvoj glavnoj skupštini formalizirali su akt osnivanja i izabrali stalnu društvenu upravu u koju su ušli Elias Kabiljo kao predsjednik (vlasnik ciglane, a u to vrijeme i predsjednik Jevrejske vjeroispovjedne općine), Avram/Abraham Altarac kao potpredsjednik (mjesni rabin), Silvio Danon tajnik, Joži Kabiljo blagajnik, Sigismund Mautner i Aron I. Danon revizori, Zadik

⁵¹ "Svečanost u Visokom", *Narodna židovska svijest*, br. 97, 28. ševata 5686/12. februara 1926, 2; "40-godišnjica osnutka hrama u Visokom", *Narodna židovska svijest*, br. 97, 28. ševata 5686/12. februara 1926, 4; "Proslava u Visokom", *Narodna židovska svijest*, br. 98, 5. adara 5686/19. februara 1926, 2.

⁵² "Pošta iz Visokog. Posjeta delegate S. C. J.", *Narodna židovska svijest*, br. 22, 8. juni 1928/20. sivan 5688, 5.

⁵³ "Visoko. Zabava Jevrejske vjeroispovjedne opštine u Visokom", *Jevrejski glas*, br. 10, 17. adar 5691/6. mart 1931, 5.

⁵⁴ "Visoko", *Jevrejski glas*, br. 46, 11. novembra 1932/12. merhešvan 5692, 5.

Danon, Josef Danon, Avram Kabiljo i Sultana Romano⁵⁵ odbornici te Moric Josef Danon povjernik za KKL/ŽNF i zamjenik Avram Kabiljo.⁵⁶

Bez većih turbulencija, ali uz povremene promjene u društvenoj upravi, MCO je djelovala sve do početka Drugog svjetskog rata.⁵⁷ Na redovnim godišnjim skupštinama povremeno su isticane dvije (1937. godine) ili tri liste (1934. godine) za članove društvene uprave, što može govoriti o različitim vizijama razvoja i djelovanja društva, ali, za razliku od cionističkih društava u nekim drugim bosanskohercegovačkim gradovima, čini se da u Visokom zbog toga nije dolazilo do rascjepa unutar društva i osipanja članstva. Predsjedničku funkciju u društvu 1933. godine preuzima Zadik Danon (trgovac), koji je na toj funkciji ostao sve do 1937. godine.⁵⁸ Godinu dana društvo je predvodio Joži (Jozef) A. Kabiljo (trgovac i u to vrijeme općinski vijećnik u gradskoj

⁵⁵ Uz ime Sultane Romano u novinskom članku objavljenom u *Židovu* stoji i doktorska titula. Međutim, niti na jednom drugom mjestu nismo mogli potvrditi da je ona zaista bila doktor, dok se u sačuvanim sjećanjima savremenika uvijek spominje kao domaćica. (Vidjeti više u: Neobjavljena arhivska građa OŠ "Kulin ban" Visoko. Podatke o visočkim Jevrejima prikupio Idriz Džajić od dr. Maria Romana, Dude Montilja i Ade Kabilja.)

⁵⁶ "Visoko. Obnova narodnog društva", *Židov*, br. 47, 25. novembra 1932, 5; "Visoko – Osnivanje MCO (M.J.D.)", *Židov*, br. 50, 16. decembar 1932, 6.

⁵⁷ Posljednje društvene aktivnosti zabilježene u javnom prostoru bile su Hamiša ašar priredba u februaru 1941. godine i zabava povodom Purima 16. marta 1941. godine. "Visoko. Uspjela Hamiša-ašar proslava u Visokom", *Jevrejski glas*, br. 4, 21. februara 1941/24. ševat 5701, 4; "Visoko. Purimsko sijelo", *Jevrejski glas*, br. 6, 21. marta 1941/22. adar 5701, 5.

⁵⁸ Na redovnoj godišnjoj skupštini, održanoj 1. decembra 1933. godine, pored predsjednika Zadika Danona, izabrani su i potpredsjednik Avram Altarac (rabin), tajnik Juda Montiljo, blagajnik i povjerenik ŽNF Izidor Kabiljo, revizor i domaćin Žiga Meutner, odbornici Silvio Danon, Joži (Jozef) Kabiljo, Jozef Perera i Aron Kabiljo. "Visoko. Svečano otvorenje prostorija Mjesne cion. Organizacije", *Jevrejski glas*, br. 49, 15. decembra 1933/27. kislev 5694, 4. Na redovnoj godišnjoj skupštini održanoj 23. decembra 1934. godine istaknute su tri liste, ali je jednoglasno izabrana ona koju je predvodio predsjednik Zadik Danon, a u upravu su ušli i potpredsjednik dr. Lj. Berger, tajnik Juda Montiljo, blagajnik Izidor Kabiljo, domaćin A. Danon, revizor Joži (Jozef) Kabiljo, odbornici: D. Maestro, S. Montiljo, J. Perera, M. Kasorla (rabin) i Adon Kabiljo. "Visoko", *Židov*, br. 2, 11. januara 1935, 10. Početkom 1936. godine na redovnoj godišnjoj skupštini u odbor su izabrani Zadik Danon predsjednik, dr. Ljudevit Berger potpredsjednik, David D. Maestro tajnik, Joži (Jozef) A. Kabiljo blagajnik, Žiga Mautner revizor, Salamon A. Danon, Juda Montiljo, Moric Jak. Danon, Jozef Perera kao odbornici, Aron J. Danon domaćin i Meir Kasorla povjerenik za KKL. "Visoko", *Jevrejski glas*, br. 10, 6. marta 1936/13. adara 5696, 6; "Visoko", *Židov*, br. 11, 13. marta 1936, 7.

općini Visoko),⁵⁹ a 1938. godine za predsjednika je izabran Rafael Montiljo.⁶⁰ Informacija o promjenama u društvenoj upravi nakon toga, za sada, nemamo. Ostale funkcije u društvenoj upravi uglavnom su popunjavali isti ljudi, koji su se povremeno rotirali na pojedinim funkcijama, uz postepeno uvođenje novih, mlađih lica. Također, konstanta u društvenim upravama bio je mjesni rabin (u početku Avram Altarac, a kasnije Meir Kasorla) kao i članovi, a često i predsjednici Jevrejske vjeroispovjedne općine.⁶¹

MCO je prvu godinu rada bila privremeno smještena u prostorijama koje je za rad društva ustupio Zadik Danon u svojoj privatnoj kući, a početkom decembra 1933. godine društvo je smješteno u novootvorene društvene prostorije.⁶² U ovom procesu obnove, ali i kasnijeg rada društva, značajnu ulogu imali su, opet, sarajevski cionisti. U vrijeme obnove cionističkog rada u Visokom, tokom novembra 1932. godine, visočke Jevreje posjetila je delegacija sarajevske MCO, koju je predvodio njen predsjednik dr. Perić. Na održanom zajedničkom sastanku visočki Jevreji su govorili o programu novoosnovane MCO i zamolili goste da im pomognu u njihovom radu. Gosti iz Sarajeva su svoje domaćine upoznali s trenutnim stanjem u cionističkom pokretu, dužnostima cionista-Jevreja prema jevrejskoj zajednici, ali i "otadžbini Kraljevini Jugoslaviji" te značaju prikupljanja priloga za KKL/ŽNF i Keren Hajesod.⁶³ Saradnja sa sarajevskim cionistima nastavljena je i u narednim godinama, pa gotovo da nije bilo javnog događaja na kojem

⁵⁹ Krajem 1937. godine na redovnoj godišnjoj skupštini istaknute su dvije liste, a pobijedila je "omladinska": predsjednik Joži (Jozef) A. Kabiljo, potpredsjednik Aron S. Danon, tajnik Žiga (Sigmund) Mautner, blagajnik Izidor A. Kabiljo. U odbor su dalje ušli i H. Danon, gđica Rikica H. Papo, David D. Maestro kao članovi, Moric J. Montiljo kao kućedomaćin, Meir J. Kasorla povjerenik za KKL, Adan E. Kabiljo za revizora, a za počasnog člana imenovan je bivši potpredsjednik dr. Ljudevit Berger. "Visoko", *Židov*, br. 52, 10. decembar 1937, 6.

⁶⁰ Dana 30. novembra 1938. godine na redovnoj godišnjoj skupštini za predsjednika je izabran Rafael Montiljo, potpredsjednik Zadik Danon, tajnik David Maestro, blagajnik Mento Danon, odbornici Salamon Danon, Heskija Danon, povjerenik za KKL Majer J. Kasorla. "Visoko. Glavna godišnja skupština Mjesne cionističke organizacije", *Jevrejski glas*, br. 46, 2. decembra 1938/5. kisle 5699, 7.

⁶¹ Uporedi s fusnotama br. 58, 59 i 60.

⁶² Nažalost, nema podataka o tome gdje su se one nalazile. "Visoko. Svečano otvorenje prostorija Mjesne cion. Organizacije", *Jevrejski glas*, br. 49, 15. decembra 1933/27. kisle 5694, 4.

⁶³ "Posjeta sarajevske MCO visočkim Jevrejima. Novoosnovana M. C. O. u Visokom", *Jevrejski glas*, br. 50, 9. decembra 1932/10. kisle 5693, 4.

nije bilo gostiju iz Sarajeva, ali i drugih okolnih mjesta – Breze, Zenice, Kaknja, a sarajevskih Jevreja je i dalje bilo i među izvođačima na društvenim priredbama.

Društvene aktivnosti novoosnovane MCO u Visokom bile su mnogo brojnije, ili bar vidljivije u javnom prostoru, nego u prethodnoj deceniji. Sve do početka Drugog svjetskog rata redovno su održavane priredbe i zabave povodom pojedinih jevrejskih praznika – Hamiša ašara,⁶⁴ Purima⁶⁵ i Hanuke.⁶⁶ Program na ovim priredbama uglavnom je bio šablonski. Obavezni vjerski dio predvodio je lokalni rabin, koji je obično govorio i o historijatu i o značaju nekog praznika, a obavezno je izvođena i cionistička himna Hatikva. Dijelom programa često su bile diletantske tačke koje je najčešće izvodila omladina, te recitatorske tačke koje su izvodila djeca školskog uzrasta. Dijelom programa bile su i muzičke tačke, a kao izvođači se pojavljuju jevrejska djeca osnovnoškolskog uzrasta iz Visokog ili Sarajeva.⁶⁷ Neki od izvještaja s održanih zabava ukazuju na to da je bar jedno vrijeme postojao omladinski hor⁶⁸ i orkestar,⁶⁹ a na jednoj od zabava svirao je đачki orkestar Kožarsko-krznarske škole u Visokom.⁷⁰ I dalje su u programima često sudjelovali i Jevreji iz Sarajeva. Obavezan dio svake zabave bilo je i prikupljanje dobrovoljnih priloga, najčešće za KKL/ŽNF, za druge jevrejske fondove, za rad same MCO, ali i za druge namjene. Nažalost, statistički podaci o učešću visočkih Jevreja tokom 30-ih godina XX stoljeća u sakupljanju dobrovoljnih priloga za KKL/ŽNF skoro da ne postoje, ali

⁶⁴ “Visoko. Hamiša ašar priredba”, *Jevrejski glas*, br. 8, 24. februara 1933/28. ševat 5693, 4; “Visoko (D) Hamiša asar priredba”, *Židov*, br. 8, 24. februara 1933, 6; “Visoko. Mjesna cionist. organizacija”, *Jevrejski glas*, br. 6, 9. februara 1934/24. ševat 5694, 3; Izidor Kabiljo, “Visoko. Hamiša-asar priredba”, *Židov*, br. 6, 8. februara 1935, 6; “Hamiša ašar priredba u Visokom”, *Jevrejski glas*, br. 5, 4. februar 1938/3. adar 5698, 5; “Visoko. Uspjela Hamiša-ašar proslava u Visokom”, *Jevrejski glas*, br. 4, 21. februara 1941/24. ševat 5701, 4.

⁶⁵ M.J.K., “Visoko”, *Židov*, br. 15, 10. aprila 1936, 5; “Visoko. Purimsko sijelo”, *Jevrejski glas*, br. 6, 21. marta 1941/22. adar 5701, 5.

⁶⁶ “Makabejska svečanost u Visokom”, *Židov*, br. 2, 13. januara 1933, 4; Izidor A. Kabiljo, “Visoko”, *Židov*, br. 5, 31. januara 1936, 8.

⁶⁷ “Visoko. Uspjela Hamiša-ašar proslava u Visokom”, *Jevrejski glas*, br. 4, 21. februara 1941/24. ševat 5701, 4; “Visoko. Purimsko sijelo”, *Jevrejski glas*, br. 6, 21. marta 1941/22. adar 5701, 5.

⁶⁸ “Makabejska svečanost u Visokom”, *Židov*, br. 2, 13. januara 1933, 4.

⁶⁹ “Hamiša ašar priredba u Visokom”, *Jevrejski glas*, br. 5, 4. februar 1938/3. adar 5698, 5.

⁷⁰ M. Kasorla, “Visoko”, *Židov*, br. 11, 12. marta 1937, 10.

izvještaji o provedenim šekelskim akcijama svjedoče o još uvijek živom cionističkom pokretu u gradu. Šekelske akcije dugo vremena nisu uopće provođene u Visokom, ali Visoko u tome nije bilo usamljeno. Podaci o prikupljenim šekelima tokom 1929. godine govore da u brojnim mjestima u Kraljevini, pa time i u Bosni i Hercegovini (Mostar, Bosanski Šamac, Zvornik, Žepče i Visoko), uopće nije provedena šekelska akcija pa je Law Stern ispred Zemaljske šekelske komisije tražio od mjesnih cionističkih organizacija da se aktiviraju i izaberu jednu osobu (povjerenika) koja bi bila zadužena za prikupljanje šekela.⁷¹ Na tom je polju uskoro bilo promjena pa je početkom 1931. godine registrovano 10 prikupljenih šekela u Visokom.⁷² Isti broj šekela uplaćen je u Visokom i tokom 1932. godine (5692. godine).⁷³ Narednih godina broj šekelista u Visokom je prvo povećavan – 1934. (5694. godine) bilo je 20 uplaćenih šekela u Visokom,⁷⁴ 1935. (5695. godine) također 20,⁷⁵ 1936. (5696. godine) 21 šekel,⁷⁶ a onda dolazi do opadanja broja – 1938. (5698. godine) 18 šekela,⁷⁷ 1939. (5699. godine) 14 šekela,⁷⁸ 1940. (5700. godine) 10 šekela.⁷⁹

Također, svečanosti su organizirane i drugim povodima. Tokom 1935. godine među Jevrejima u čitavoj Kraljevini Jugoslaviji provode na je akcija sakupljanja dobrovoljnih priloga za podizanje Šume Kralja Aleksandra u Palestini,⁸⁰ a u toj su akciji učestvovali i visočki Jevreji, kao pojedinci i preko Mjesne cionističke organizacije i Jevrejske vjeroispovjedne općine u Visokom. Početkom februara 1935. godine u Visokom

⁷¹ "Šekelska akcija", *Židov*, br. 21, 24. maja 1929, 1.

⁷² "Šekelska akcija za godinu 5691", *Židov*, br. 3, 16. januar 1931, 6.

⁷³ "Šekelska akcija za godinu 5692", *Židov*, br. 25, 24. juna 1932, 4; "Zaključni šekelski iskaz", *Židov*, br. 2, 13. januara 1933, 3.

⁷⁴ "Šekelska akcija za godinu 5695", *Židov*, br. 21, 24. maja 1935, 9.

⁷⁵ "Šekelska akcija za godinu 5695", *Židov*, br. 26, 28. juna 1935, 7.

⁷⁶ "Šekelska akcija 5696", *Židov*, br. 31, 31. jula 1936, 5.

⁷⁷ "Šekelska akcija 5699", *Židov*, br. 17, 28. travnja 1939, 9.

⁷⁸ "Zaključni šekelski iskaz za god. 5699", *Židov*, br. 49, 1. decembra 1939, 6.

⁷⁹ "Privremeni šekelski iskaz", *Židov*, br. 49, 29. novembra 1940, 6.

⁸⁰ Šuma Kralja Aleksandra I Karađorđevića utemeljena je svečanom ceremonijom početka sadnje u aprilu 1935. godine i nalazila se u blizini kibuca Šaar Ha'amakim, koji su osnovali jugoslavenski i rumunski Jevreji. Riječ je o memorijalnom kompleksu koji je podignut kao znak zahvalnosti za podršku cionističkoj ideji, a finansiranje je omogućeno preko KKL-a i donacijama Jevreja iz Kraljevine Jugoslavije. Iste memorijale ranije su dobili Alfred Balfour [1928], Tomaš Masaryk [1930] i kralj Petar Karađorđević [1930].

je već bilo sakupljeno 3.300,00 dinara za tu namjenu,⁸¹ a Jevrejska vjeroispovjedna općina u Visokom sama je uplatila 1.000,00 dinara.⁸² Pored toga, širom Kraljevine Jugoslavije u sinagogama je obavljan obred posvećivanja zemlje (najčešće uzeta iz dvorišta hrama), a zatim su vrećice sa zemljom predavane lokalnim povjerenicima KKL-a/ŽNF-a koju su ih dalje distribuirali, a sve s ciljem transportovanja u Palestinu “da budu temelj spomeniku Viteškog Kralja Mučenika”. Takav obred obavljen je i u Visokom 10. februara 1935. godine – “posvećena je zemlja za spomenik Kralja Aleksandra za vrijeme jutarnje molitve” – a zatim je predsjednik JVO u Visokom David D. Maestro predao zemlju predstavniku KKL-a Zadiku Danonu.⁸³ Rezultatom cionističkog rada među visočkim Jevrejima možemo smatrati i iseljavanje Rafaela Danona u Palestinu, kome je MCO početkom septembra 1934. godine organizirala zabavu i svečani ispraćaj,⁸⁴ što predstavlja (trenutno) jedini dokumentovani slučaj iseljavanja Jevreja iz Visokog u Palestinu. Bez obzira na motiv okupljanja, svaka od navedenih priredbi tradicionalno je završavana igrankom, koje su često trajale do zore.

U spomenutim društvenim aktivnostima, odnosno pripremama i organiziranju priredbi, svečanosti, zabava i sličnih događaja, pojedini članovi društva posebno su se isticali svojim angažmanom. Jozef Perera je u nekoliko navrata režirao diletantske predstave,⁸⁵ a isto je radio i ing. Avram M. Demajo, profesor u visočkoj Kožarsko-krznarskoj

⁸¹ “Tok akcije u državi”, *Židov*, br. 5, 1. februara 1935, 5.

⁸² “Vjeroispovjedne opštine za Goru Kralja Aleksandra”, *Židov*, br. 5, 1. februara 1935, 5.

⁸³ Početkom februara 1935. godine u Visokom je već bilo sakupljeno 3.300,00 dinara za tu namjenu. Samo Jevrejska vjeroispovjedna općina u Visokom uplatila je 1.000,00 dinara, po 100 dinara priložili su David Maestro, Juda Montiljo, Natalija Meider, Aron Danon, Moric Montiljo, a po 50 dinara Izidor Kabiljo, Moric Danon, Sofija Kwartler, Salomon Danon. “Tok akcije u državi”, *Židov*, br. 5, 1. februara 1935, 5; “Vjeroispovjedne opštine za Goru Kralja Aleksandra”, *Židov*, br. 5, 1. februara 1935, 5; “Za Goru Kralja Aleksandra”, *Židov*, br. 9, 1. marta 1935, 4.

⁸⁴ L. M. “Visoko. Oproštaj sa g. Rafaelom Danonom”, *Jevrejski glas*, br. 35 i 36, 7. septembar 1934/27. elul 5694, 4.

⁸⁵ Izidor Kabiljo, “Visoko. Hamiša-asar priredba”, *Židov*, br. 6, 8. februara 1935, 6; “Visoko”, *Židov*, br. 17, 26. aprila 1935, 10;

školi,⁸⁶ koji je bio aktivan i u radu drugih kulturnih društava u Visokom.⁸⁷ Vrlo aktivnu ulogu tih godina imao je i sreski sanitetski referent dr. Ljudevit Berger, koji je nekoliko godina bio u upravi društva, a 1937. godine je izabran i za počasnog člana društva. On je povremeno, na molbu MCO, držao predavanja – o odgoju i čuvanju djece od zaraznih bolesti,⁸⁸ tuberkulozi,⁸⁹ higijeni,⁹⁰ zaraznim bolestima,⁹¹ a predavanja su organizirana i o aktualnim dešavanjima (zubar Žiga (Sigismund) Mautner je govorio o “Stanju cionističkog pokreta u sadašnjosti”⁹²) ili povodom značajnih obljetnica (rabin Avram Altarac o spašavanju sarajevskih Jevreja na čelu s rabi Moše A. Danonom od Ruždi paše⁹³ ili rabin Meir Kasorla o Balfurovoj deklaraciji⁹⁴).

Pored navedenih oblika društvenog organiziranja moguće je govoriti i o drugim jevrejskim društvima i angažmanu Jevreja u nejevrejskim društvima. Prije svega treba spomenuti društveni angažman visočkih Jevrejki, koje su od osnivanja društva “Ezra” bile uključene u društvene aktivnosti. O tome posredno govori podatak da je 1920. godine od 58 članova društva “Ezra” bilo čak 16 žena,⁹⁵ kao i brojni novinski izvještaji o aktivnostima cionističkih društva u Visokom u koje su bile uključene brojne Jevrejke, a o kojima smo već nešto rekli. Statistike Saveza rabina Kraljevine SHS spominju čak i postojanje jevrejskog “gospojinskog” društva u Visokom u drugoj polovini 20-ih godina XX stoljeća, kojem je predsjednica bila Hana H. Danon, a potpredsjednica Berta M. Danon.⁹⁶ Ipak, o postojanju i radu ženskog jevrejskog

⁸⁶ Avram Demajo je za zabavu koja je priređena s ciljem prikupljanja sredstava za podizanje Šume Kralja Petra u Palestini preveo s francuskog jezika i režirao diletantski komad *Preokrenuti svijet*. “Visoko. Uspjela zabava Mjesne cionističke organizacije”, *Jevrejski glas*, br. 10, 10. marta 1933/12. adar 5693, 3.

⁸⁷ Džajić 2014: 394.

⁸⁸ “Visoko. Svečano otvorenje prostorija Mjesne cion. Organizacije”, *Jevrejski glas*, br. 49, 15. decembra 1933/27. kisle 5694, 4.

⁸⁹ Izidor Kabiljo, “Visoko. Hamiša-asar priredba”, *Židov*, br. 6, 8. februara 1935, 6.

⁹⁰ Izidor A. Kabiljo, “Visoko”, *Židov*, br. 5, 31. januara 1936, 8.

⁹¹ “Hamiša ašar priredba u Visokom”, *Jevrejski glas*, br. 5, 4. februar 1938/3. adar 5698, 5.

⁹² M. Kasorla, “Visoko”, *Židov*, br. 11, 12. marta 1937, 10.

⁹³ “Visoko”, *Jevrejski glas*, br. 46, 11. novembra 1932/12. merhešvan 5692, 5.

⁹⁴ Izidor A. Kabiljo, “Visoko”, *Židov*, br. 5, 31. januara 1936, 8.

⁹⁵ Vidi spisak članova društva u fusnoti br. 26. ZMV, OAOV, kut. 2, nesređena građa za mjesec oktobar 1920. godine.

⁹⁶ *Jevrejski almanah za godinu 5686 [1925–1926]*, 301; *Jevrejski almanah za godinu 5687 [1926–1927]*, 203; *Jevrejski almanah za godinu 5689 [1928–1929]*, 254;

društva u Visokom nema nikakvih drugih tragova sve do 1935. godine. Moguće je da su se u određenim periodima, posebno u vrijeme kada zamire rad Mjesne grupe ŽND za BiH, u Visokom dešavala neformalna okupljanja Jevrejki s ciljem realiziranja određenih aktivnosti, možda čak i u okvirima lokalne Jevrejske vjeroispovjedne općine, ali formalnog organiziranja najvjerovatnije nije bilo. Tek krajem 1934. i početkom 1935. godine na inicijativu *Mjesne cionističke organizacije*, a uz pomoć sarajevske grupe WIZO,⁹⁷ u Visokom je organizirana sekcija WIZO-a.⁹⁸ Zahvaljujući početnom entuzijazmu jedno vrijeme su redovno održavani društveni sastanci, radilo se i s djecom, a 7. aprila 1935. godine ovo društvo je organiziralo i prvu čajanku.⁹⁹ Nažalost, čini se da je taj početni entuzijazam uskoro splasnuo jer do početka Drugog svjetskog rata u javnom prostoru više nije bilo zabilježenih društvenih aktivnosti.

Slična je situacija i s “gombalačkim” i “športskim društvom” visočkih Jevreja (predsjednik Joži Aron Kabiljo, potpredsjednik Isidor Romano) koje, također, spominje statistika Saveza rabina Kraljevine Jugoslavije.¹⁰⁰ Ni u ovom slučaju nije sporan angažman pojedinih Jevreja u visočkom sokolskom društvu ili Nogometnom klubu “Jadran”,¹⁰¹ a čak je moguće da je bilo i neformalnog okupljanja oko određenih sportskih aktivnosti. Međutim, zbog realnih mogućnosti visočke jevrejske zajednice (malobrojnost, ekonomsko-socijalni status) i nepostojanja drugih tragova društvenih aktivnosti, sa sigurnošću možemo

Jevrejski almanah za godinu 5690 [1929–1930], 242.

⁹⁷ Women’s International Zionist Organization (WIZO) osnovana je 1920. godine u Londonu s ciljem da se ženama omogući aktivnije učešće u cionističkom pokretu i izgradnji jevrejskog društva u tadašnjoj Palestini. Detaljnije o organizaciji u: Carmel-Hakim 2016. Tokom procesa širenja mreže WIZO u svijetu organizirana je i mreža podružnica (sekcija) u Kraljevini SHS/Jugoslaviji. Prva sekcija je osnovana tokom 1926/1927. godine u Zagrebu, a do početka Drugog svjetskog rata proširila se na 70-ak gradova i okupila oko 5000 članica. Među njima osnovane su i sekcije WIZO u Bosni i Hercegovini – u Sanskom Mostu (1927), Banjoj Luci (1927), Prijedoru (1927), Sarajevu (1928), Derventi (1933), Travniku (1934), Zavidovićima (1934/1935), Visokom (1934/1935), Bijeljini (1936), Zenici (1936) i Doboju (1936).

⁹⁸ “WIZO u Visokom”, *Jevrejski glas*, br. 4, 25. januar 1935/21. ševat 5695, 4.

⁹⁹ Izidor Kabiljo, “Visoko”, *Židov*, br. 16, 17. aprila 1935, 9.

¹⁰⁰ Jevrejski almanah za godinu 5686 [1925–1926], 301; Jevrejski almanah za godinu 5687 [1926–1927], 203; Jevrejski almanah za godinu 5689 [1928–1929], 254; Jevrejski almanah za godinu 5690 [1929–1930], 242.

¹⁰¹ Više vidi kod Džajić 2014: 383–401.

tvrditi da u međuratnom Visokom nije postojalo samostalno jevrejsko sportsko društvo.

U pojedinim radovima spominjana je i mogućnost postojanja La Benevolencijinog povjereništva ili pododbora u Visokom. Čak je i visočka gradska općina bila jedna od rijetkih koja je subvencionirala rad La Benevolencije. Tako je već 1919. godine Općinsko vijeće odobrilo jednokratnu pomoć kulturno-prosvjetnim društvima "Prosvjeta", "Gajret", "Napredak" i "La Benevolencija", iako je općinski budžet te godine bio pod pritiskom zbog još uvijek ograničenih prihoda.¹⁰² Ova je subvencija dodijeljena nakon zahtjeva Dušana Savića, povjerenika "Prosvjete" u Visokom, da se tom društvu dodijeli novčana pomoć, a općinsko vijeće je dodjeljivanjem po 500 kruna najvećim nacionalnim kulturnim i potpornim društvima najvjerovatnije željelo spriječiti favoriziranje jednog društva (i naroda) nauštrb drugih. Visočka gradska općina je i kasnije povremeno iz budžeta subvencionirala te na druge načine pomagala lokalna društva, ali u sačuvanoj općinskoj arhivi nema jasnih dokaza da je i "La Benevolencija" bila među tim društvima. S druge strane, na godišnjoj skupštini "La Benevolencije" iz 1924. godine navedeno je da društvo prima subvencije od općina u Visokom, Doboju i Šabcu.¹⁰³ Međutim, i pored toga, u dostupnoj izvornoj građi nema podataka koji bi potvrdili da je u nekom trenutku u Visokom bilo imenovano La Benevolencijino povjereništvo ili osnovana podružnica, a to se ne spominje ni u izvještajima s redovnih godišnjih skupština "La Benevolencije".

Početak Drugog svjetskog rata označio je kraj formalnog društvenog organiziranja Jevreja u Visokom, ali i tragičan kraj jevrejske zajednice u Visokom. Malobrojna zajednica je skoro u potpunosti stradala tokom Drugog svjetskog rata, a stradala je i visočka sinagoga. Jevrejsko groblje i Jevrejska ulica u Visokom danas su jedini materijalni spomenici njihovog nekadašnjeg prisustva u ovom gradu. Pisani tragovi – sjećanja savremenika i malobrojnih Jevreja koji su preživjeli Drugi svjetski rat te zapisi lokalnih historičara i entuzijasta – također svjedoče o nastanku, životu i nestanku ove zajednice. Nadamo se da

¹⁰² ABiH, ZVBiH, kut. 41, 47/143/29-1919 opća; 47/143/31-1919, opća. Omerović 2024a: 145.

¹⁰³ "Glavna skupština 'La Benevolencie'", *Židovska svijest*, br. 259, 10. adara 5684/15. februara 1924, 5.

je ovaj rad popunio dio praznina u povijesti Visokog, ali i da neće biti posljednji kamenčić u ukupnom mozaiku prošlosti ovog kraja.

Zaključak

Analiza dostupne arhivske građe, jevrejske periodike i relevantne literature pokazuje da su jevrejska društva predstavljala nadogradnju tradicionalnih oblika organiziranja, prije svega djelovanja Jevrejske vjeroispovjedne općine, te da su, uprkos ograničavajućim faktorima (malobrojnosti socijalno-ekonomska struktura), zajednice imala važnu ulogu u oblikovanju društvenog, kulturnog i nacionalnog života u periodu između dva svjetska rata.

Centralno mjesto u društvenom životu Jevreja u Visokom zauzimala su cionistička društva, čiji je rad bio prvenstveno usmjeren na jačanje nacionalne svijesti, širenje cionističke ideologije i pružanje podrške cionističkim fondovima. Kulturno-prosvjetne, zabavne i humanitarne aktivnosti uglavnom su imale potporni karakter te su služile kao sredstvo mobilizacije članstva i šire zajednice. Kontinuitet rada ovih društava bio je promjenjiv i u velikoj mjeri zavisio od demografskih i kadrovskih mogućnosti, ali i od snažnih veza sa Sarajevom kao jevrejskim centrom. Blizina Sarajeva i najbrojnije jevrejske zajednice u Bosni i Hercegovini bila je značajan faktor kod društvenog organiziranja Jevreja. Većina društvenih aktivnosti provođena je u saradnji sa sarajevskim Jevrejima, a često upravo na njihovu inicijativu. Ta je pomoć sigurno bila vjetar u leđa lokalnoj jevrejskoj zajednici, ali je, možda, istovremeno bila i faktor koji je u određenim periodima onemogućavao samostalniji rad i više inicijative u samom Visokom.

Iako je fokus ovog rada bio na djelovanju jevrejskih društava, njihovo djelovanje ne može se posmatrati izolirano od šireg gradskog i društvenog konteksta. Visočki Jevreji bili su aktivno uključeni u ukupni kulturni, privredni i politički život grada, održavajući bliske veze s pripadnicima drugih konfesionalnih i nacionalnih zajednica. Time je jevrejska zajednica u Visokom predstavljala integralni dio lokalnog društva, dok su njena društva istovremeno bila izraz unutrašnjih potreba zajednice i odraz šireg historijskog konteksta u kojem su djelovala.

Bibliografija

Neobjavljeni izvori

Arhiv Bosne i Hercegovine, Sarajevo (ABiH)

- Fond: Zemaljska vlada Bosne i Hercegovine (ZVBiH)
- Fond: Kraljevska banska uprava Drinske banovine (KBUDB)
- Fond: Jevrejska društva u Bosni i Hercegovini (JDBiH)

Arhivska građa OŠ "Kulin ban", Visoko

- Neobjavljena arhivska građa

Zavičajni muzej – Visoko (ZMV)

- Općinski arhiv Općinskog vijeća (OAOV)

Objavljeni izvori

Jevrejski almanah za godinu 5686 [1925–1926], Savez Rabina Kraljevine S.H.S., Vršac, 1925.

Jevrejski almanah za godinu 5687 [1926–1927], Savez Rabina Kraljevine S.H.S., Vršac, 1926.

Jevrejski almanah za godinu 5689 [1928–1929], Savez Rabina Kraljevine S.H.S., Vršac, 1928.

Jevrejski almanah za godinu 5690 [1929–1930], Savez Rabina Kraljevine S.H.S., Vršac, 1929.

Literatura

Carmel-Hakim, E. (2016): *Chana Maisel: Agricultural Training for Women*, The Hadassah-Brandeis Institute, Waltham.

Čampara, E. (1967): "Laura Papo Bohoreta", *Jevrejski almanah 1965–1967*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 136–144.

Džajić, I. (2014): *Djelovanje nacionalnih kulturno-prosvjetnih društava u Visokom (1903. –1949.)*, Agencija za komunikacije i promotivne usluge BAN, Visoko.

- Efendira-Čehić, H. (2024): "Kulturno-prosvjetna i druga društva u Visokom 1878–1941.", u: *Visoko i okolina kroz historiju 3, Austrougarski period i period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, Zavičajni muzej – Visoko, Visoko, 225–252.
- Gotovac, V. (1987): *Sinagoge u Bosni i Hercegovini*, Muzej grada Sarajeva, Sarajevo.
- Kamhi, D. (2019): "Odnos Laure Papo – Bohorete prema društveno-političkim kretanjima između dva svjetska rata". *Forum Bosne* 87–88, Sarajevo, 94–100.
- Kreševljaković, H. (1934): *Visoko*, Islamska dionička štamparija, Sarajevo.
- Lebl, Ž. (2000): "Jevreji u Nišu", *Jevrejski almanah 1971–1996*, Savez jevrejskih opština Jugoslavije, Beograd, 135–152.
- Loker, C. (1997): "Sarajevski spor i sefardski pokret u Jugoslaviji", *Zbornik 7*, Jevrejski istorijski muzej, Beograd, 72–79.
- Malić, M. (2020): "Jevreji Visokog", *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* 1 (1), Visoko, 262–285.
- Omerović, E. S. (2019): *Nacionalne manjine u Bosni i Hercegovini (1918–1941)*, Institut za historiju, Sarajevo.
- Omerović, E. S. (2024): "Population Censuses as a Source for Research of the Jewish Population in Bosnia-Herzegovina (1879–1948)", u: *Lost in the Kaleidoscope. National Minorities in Yugoslavia – Collection of Papers*, Institut za noviju istoriju Srbije, Belgrade, 281–322.
- Omerović, E. S. (2024a): "Visoko u Kraljevstvu/Kraljevini Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslaviji 1918–1941", u: *Visoko i okolina kroz historiju 3, Austrougarski period i period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, Zavičajni muzej – Visoko, Visoko, 95–146.
- Omerović, E. S. (2024b): "Privredne prilike u Visokom i okolini 1918–1941", u: *Visoko i okolina kroz historiju 3, Austrougarski period i period Kraljevine Srba, Hrvata i Slovenaca/Jugoslavije*, Zavičajni muzej – Visoko, Visoko, 147–193.
- Oparnica, Z. (2022): *Sephardi politics in the Balkans 1900–1940*, PhD Thesis, Birkbeck, University of London. <https://eprints.bbk.ac.uk/id/eprint/49448/> (Pristupljeno 28. 9. 2024).
- Prenz Kopušar, A. C., Spahić, E. (2022): "Bosanski sefardi u djelima Laure Papo Bohorete", *DHS* 4 (21), Tuzla, 103–116.
- Stanišić, V. (1985): "40 godina od borbe i stradanja – sećanja savremenika", *Jevrejski pregled* XXXVI (3–4), mart–april 1985, Beograd, 27–29.

Štampa

Jevrejski glas, Sarajevo

Narodna židovska svijest, Sarajevo.

Židov, Zagreb.

Židovska smotra, Osijek – Zagreb.

Židovska svijest, Sarajevo.

Summary

Jewish Associations in Visoko (1918–1941)¹⁰⁴

This paper examines the social organization and cultural life of the Jewish community in Visoko during the interwar period, with a specific focus on the activities of Jewish societies between 1918 and 1941. Drawing upon archival sources, contemporary Jewish periodicals, and relevant historiographical literature, the study reconstructs the emergence, development, and continuity of Jewish associations within the context of a small provincial town.

Particular attention is devoted to Zionist societies, which constituted the primary framework of formal organization among the Jewish population of Visoko and served as the principal vehicle for their public and national engagement. The paper analyses membership structures, associational activities, networks linking the local community with Jewish centres in Sarajevo, and the agency of prominent individuals in sustaining communal life. It demonstrates that, despite demographic and institutional constraints, Jewish societies in Visoko played a pivotal role in preserving collective identity, integrating the community into broader social processes, and promoting modern forms of cultural activity. Finally, the study underscores the value of the contemporary press as an indispensable source for researching the social history of Jews in Bosnia and Herzegovina.

¹⁰⁴ This paper represents one of the outcomes of the individual research project “Jewish Societies in Bosnia and Herzegovina (1918–1941),” conducted by the author under the auspices of the Institute for History at the University of Sarajevo.

Robert Kepić

Školske sestre franjevske vrtlarice i njihovo djelovanje u Visokom u razdoblju od 1929. do 2004. godine

Apstrakt: Franjevačka zajednica baštini višestoljetnu prošlost na bosanskohercegovačkom tlu, napose u Visokom. Franjevci, kao nositelji kulture, pismenosti, pomirenja te graditelji monumentalnih građevina, stoljećima kontinuirano doprinose izgradnji društva i oblikovanju Visokog. U srednjovjekovnoj državi imaju snažan utjecaj na vjerski, javni i kulturni život, a kasnije po svom povratku 1900. godine osobit doprinos daju kroz obrazovanje u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji. Uz franjevsce, od 1929. godine u Visokom djeluju i Školske sestre franjevske, koje u Bosnu stižu iz Maribora. Pod prilikama koje je nametnuo Drugi svjetski rat, sestre franjevske upravo u Visokom osnivaju Bosansko-hrvatsku provinciju, čije središte tu ostaje do 1954. godine. Uz različite doprinose Školskih sestara franjevske u visočkom samostanu i Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji, osobito se ističe djelovanje sestara vrtlarica koje stvaraju osobite veze sa stanovnicima Visokog ne prekidajući ih ni u ratnom vohoru (1992. – 1995.). Školske sestre franjevske – vrtlarice, kroz svoju službu na vrtu, bile su čuvarice autohtonih sorti cvijeća, voća i povrća, te jednostavan primjer dobrosusjedskih odnosa i zajedničkog rada koje su ostvarivale sa stanovnicima Visokog.

Ključne riječi: Školske sestre franjevske, vrt, hortikultura baština, obrazovanje

Uvod

Po povratku franjevsaca u Visoko 1900. godine, u trećem desetljeću njihova djelovanja pridružuju se djelovati i Školske sestre franjevske. Družba Školskih sestara franjevske osnovana je u Grazu 1843. godine, a u Mariboru, odakle će sestre doći u Bosnu, utemeljena je 1869. godine. Cilj osnutka Družbe bio je odgojno-obrazovni i karitativni rad po načinu života Trećeg reda sv. Franje.¹ Preuzimanje domaćinstva u

¹Dramac 2017: 23–37.

Visokom, a kasnije i u drugim mjestima, sestre vide kao privremenu mogućnost dok se njihova zajednica ne učvrsti u Bosni jer njihovo prvotno poslanje je odgoj i obrazovanje. Ipak, različite političke, društvene i ekonomske prilike na bosanskohercegovačkom tlu odredile su vođenje domaćinstava najčešćom ulogom Školskih sestara franjevki, što se postepeno počinje mijenjati 70-ih godina prošlog stoljeća širenjem djelatnosti sestara koje su, radeći u državnim ustanovama, mogle vlastitim sredstvima obrazovati mlađe sestre i nuditi im širi djelokrug i obrazovanje.²

Kroz burnu povijest proteklog stoljeća, franjevačka zajednica na različite načine doprinosi oblikovanju i razvoju Visokog. Jedan od tih je i djelovanje Školskih sestara franjevki, naročito vrtlarica, koje su stvarale osobite veze sa stanovnicima Visokog. Visočanke svih konfesija odlazile su u samostanski vrt pomagati sestrama u presađivanju, plijevljenju te berbi plodova, prilikom čega su se razmjenjivala vrtlarska iskustva i životne mudrosti. Sestrama se dolazilo po sjemena i sadnice biljaka, kao i po prirodne ljekovite pripravke.

Tragovi sestarskog djelovanja i danas su dio naslijeđa koje se ogleda ne samo u bilješkama i sjećanjima nego i u prirodnom naslijeđu zelene površine uz franjevački samostan i konvikt. Značajno je istaknuti kako se na zelenoj površini, koja se proteže uz samostan i konvikt, nalazi 81 drvenasta i grmolika vrsta, uz mnoštvo jednogodišnjih cvjetnica, kojima su sestre oplemenjivale prostor kroz svoje višedesetljetno djelovanje. Takav florni sastav brojnošću i raznolikošću izdvaja ovu zelenu površinu od drugih zelenih površina urbanog djela Visokog.³

Rad ima za cilj istražiti i prikazati ulogu i značaj djelovanja Školskih sestara franjevki u samostanskom vrtu koji je, osim poljoprivredne površine, nosio mnogo značajniju ulogu kao mjesto susreta i očuvanja hortikulturnih vrsta. Budući da je zbog različitih prilika ostalo mnogo nezabilježenih podataka o djelovanju sestara vrtlarica i nije provedeno naknadnih istraživanja, rad je usmjeren objediniti i prikazati dostupne podatke.

Istraživanje ove teme usmjereno je na povijest lokalnog karaktera, zbog čega se i osobito pristupa temi kroz mikropovijesni pristup u analizi ostavštine i njenom uklapanju. Različiti arhivi, najčešće

² Dramac 2017: 249.

³ Kepić i sur. 2023: 42.

samostanski arhivi bosanskih franjevaca u kojima su sestre djelovale, kao i kronike, ne objedinjuju sva razdoblja sestarskog djelovanja i rada. Tome doprinose i činjenice da sestre nisu imale dovoljno vlastitih kuća, na prostoru Provincije bile su i geografski udaljene, a tijekom poratnih godina nakon Drugog svjetskog rata, zbog oduzimanja imovine i zabrana djelovanja, mnogi događaji nisu ni zabilježeni.⁴ Stoga je veliki doprinos u prikupljanju podataka, provjeri usmene predaje i izradi prikaza povijesti Družbe dala s. Željka Dramac, priredivši dvije knjige 2017. godine, koje su i najrelevantniji prikaz višedesetljetne povijesti Družbe. S izgradnjom nove provincijske kuće u Sarajevu 2017. godine, priređena je i tzv. spomen-soba s materijalnom ostavštinom pokojnih sestara franjevki Bosansko-hrvatske provincije, koja svjedoči o njihovu životu, djelovanju i prošlosti. Iz tog razloga, u radu se koriste memoari, a ne arhivski materijal. Uz istraživanje i prikaz povijesti Školskih sestara franjevki autorice s. Željke Dramac i sjećanja na pokojne Školske sestre franjevke autorice s. Renate Mrvelj, podaci o plodonosnom radu sestara vrtlarica zabilježeni su u djelima visočkih profesora dr. fra Ignacija Gavrana i fra Stjepana Pavića, autora Dragana Pavelića i Predraga Mijića, te pojedinačno u intervjuima.

U dubokoj starosti 24. decembra 2025. godine preminula je i posljednja od visočkih sestara vrtlarica s. Bernardica Sučić,⁵ koja je svojim sjećanjima i kazivanjima pomogla u pripremi ovoga rada, a s njenim odlaskom otišle su i mnoge uspomene o njenim sestrama, ponajprije onim koje su s njom radile u vrtu.

Školske sestre franjevke u Visokom

Školske sestre franjevke u Visoko stižu u ljeto 1929. godine iz Marijebora. Njihovu dolasku predstojali su raniji pozivi i nastojanja uprave bosanskih franjevaca, koji su se susretali s različitim izazovima u pokušaju njihova nastanjivanja u Bosni, koji je trajao dulje od četiri desetljeća. U Visokom su, prije dolaska Školskih sestara franjevki, od 1918. godine djelovale sestre Služavke Malog Isusa,⁶ vodeći brigu o kućnim

⁴ Dramac 2017: 17–21.

⁵ *Školske sestre franjevke* 2025.

⁶ Družba sestara Služavke malog Isusa utemeljena je u Sarajevu 1890. godine za slugama nadbiskupa vrhbosanskog dr. Josipa Stadlera, a misija družbe je briga za

poslovima. Nakon sporazuma i odobrenja crkvenih vlasti u ljeto 1929. godine sestre franjevske dolaze u Sarajevo i Visoko. Različiti su podaci o broju pristiglih sestara te godine, no vjerojatno je da su ukupno stigle 22 sestre. Po dolasku, sestre preuzimaju brigu o cijelom domaćinstvu te obavljaju poslove u kuhinji, pekari, blagovaonici, praonici rublja, šivaonici, pospremanju kuće, u crkvi i na vrtu.⁷

Sl. 1. Školske sestre franjevske u Visokom 1930. godine s franjevcima
(Foto: Gavran 2000: 93)

U jako teškim uvjetima, s neznatnim raspoloživim sredstvima i pomagalicama, uglavnom obavljajući poslove ručno, sestre vrlo predano i marljivo brinu o velikom broju đaka i klerika, uz vrlo skromnu naknadu za rad, oslikavajući visočku svakodnevicu velikom požrtvovnošću i samoodricanjem.⁸

ostavljene, nemoćne i bolesne osobe kroz skrb u vlastitim i državnim ustanovama (*Sestre služavke Malog Isusa s. a.*).

⁷Dramac 2017: 67.

⁸Visočka samostanska zajednica bila je brojna. Prema sačuvanim podacima, u školskoj 1935/36. godini bilo je 290 učenika, a djelovalo je 19 sestara podijeljenih na dužnostima u samostanu i Konviktu. Školska 1940/41. godina brojala je 562 učenika i 25 profesora, a broj sestara koje su brinule o njihovoj svakodnevici ostao je isti (Dramac 2017: 68–69).

U svom osvrtu o sjemenišnoj svakodnevnici, profesor i odgajatelj fra Ladislav Fišić sestre u visočkoj zajednici upoređuje sa ženama koje su pratile Isusa i apostole u naviještanju Radosne vijesti “pomažući svojim dobrima”.⁹

Do Drugog svjetskog rata, pored Visokog, Školske sestre franjevske na bosanskohercegovačkom tlu djelovale su i u: Sarajevu (Bistrik), Livnu (Gorica) i Varešu (Vareš i Vareš Majdan).¹⁰ Prilike nametnute Drugim svjetskim ratom sestrama nude nove izazove, iz kojih proizlazi osnutak Bosansko-hrvatske provincije 1942. godine sa sjedištem upravo u Visokom,¹¹ koje tu ostaje do 1954. godine, kada je izmješteno u Viroviticu.¹² Poslijeratne vlasti nisu bile naklonjene plemenitom djelovanju sestara, što se očituje oduzimanjem sestarske imovine i ograničenjima, a 1949. godine biva posve ukinuto njihovo djelovanje.¹³ Posredovanjem provincijala fra Josipa Markušića kod vlasti, se-

⁹ Fišić 1975: 110.

¹⁰ Dramac 2017: 67–101. Važno je istaknuti kako su sestre u Varešu bile posvećene svom primarnom pozivu te djeluju u: Katoličkom domu, Ženskoj stručnoj školi, koju same otvaraju (1937. – 1941.), Dječjem vrtiću – Mala škola (1936. – 1945.) te svojoj Privatnoj mješovitoj pučkoj školi (1941. – 1945.). Djelovanje sestara u Varešu zabranjeno je 1945. godine, a sva imovina oduzeta im je do 1949. godine (Dramac 2017: 82–100). Sestre u Varešu obnavljaju djelovanje Male škole 2004. godine, koja od tada do danas djeluje kao ustanova za prihvata i odgoj odgojno zapuštene djece i djece bez roditeljske skrbi (*Mala škola* s. a.). Podaci kazuju kako je Dječji vrtić u Varešu 1937. godine brojao 42 djece. Prema dostupnim podacima, za vrijeme II. svjetskog rata, kada je vrtić preimenovan u Malu školu, u njemu je boravilo i do 100 djece uzrasta od 2 do 7 godina. Ženska stručna škola školske 1937/38. godine brojala je u prvom i drugom razredu 38 učenica. U pismu s. Gašparine Sučić iz 1943. godine stoji da sestrama na ručak svakodnevno dolazi 200 djece. Godine 1944. sestre obavještavaju upravu u Rimu kako u osnovnoj školi imaju 400 učenika i održavaju cjelodnevnu nastavu (Dramac 2017: 92–99).

¹¹ U Visokom je u razdoblju od 1929. do 2017. godine živjelo i djelovalo 190 sestara (Dramac 2017a: 43–48).

¹² Dramac 2017: 127–134.

¹³ U NR BiH 1949. godine zabranjeno je djelovanje redovnicama, a nacionalizacija posjeda sestre je ostavila bez krova nad glavom. Kako bi održale svoju zajednicu u teškim uvjetima, sestre prvotno prihvaćaju poslove u samostanima bosanskih fratarara, gdje nalaze i smještaj. Podaci kazuju kako je UDBA pratila rad i kretanje sestara te im naložila i zabranu nošenja redovničkog odijela (kao i muslimankama vjericama nošenje zara u javnosti). Sestre Slovenke imale su naredbu vratiti se u Sloveniju. Sestre koje su se zapošljavale u bolničkim ustanovama, u početku su nailazile na nepovjerenje i neugodnosti u kolektivima, što se kasnije posve promijenilo. Druge sestre živjele su i djelovale u strahu, nerijetko radeći iznimno teške fizičke poslove kako bi opstale. Najveću žrtvu podnijela je tadašnja provincijalka s. Verena Dijaković,

stre u Visokom ostaju kao civilne djelatnice te uzimaju nositi civilnu odjeću.¹⁴ U takvim prilikama Školske sestre franjevke u Bosni najčešće preuzimaju dužnosti u samostanima i župama vodeći domaćinstva, a kasnije djeluju i u odgojnim i obrazovnim ustanovama, bolnicama, lječilištima te misijama.¹⁵

Sestre, nakon povratka Gimnazije iz Baške Vode u Visoko 1996. godine,¹⁶ uz ranije dužnosti, pridonose i u nastavi u Franjevačkoj klasičnoj gimnaziji kao profesorice, a kasnije i u odgojnom radu u Konviktu, čime se i vraćaju svojoj prvotnoj misiji – obrazovanju i odgoju, do koje su prošle trnovitim putem u očuvanju svoje zajednice u Bosni.¹⁷

U vrijeme ratnih sukoba u Bosni i Hercegovini (1992. – 1995.) Školske sestre franjevke, osim u Visokom, ostale su u Sarajevu i drugim bosanskohercegovačkim mjestima svjedočiti svoju misiju kroz njegu bolesnika u bolnicama, karitativni rad u svojim kućama i humanitarnim organizacijama te suosjećanje u svakodnevici sa svim stradalnicima ratnog besmisla.¹⁸

koja je zbog montiranog procesa o “križarsko terorističkoj grupi i pobuni” boravila u istražnom zatvoru u Sarajevu, a potom je oslobođena navedenih optužbi (Dramac 2017: 140–205). Po svjedočenju s. Benjamine Mutić, jedina je Školska sestra franjevka Bosansko-hrvatske provincije, koja je poslije II. svjetskog rata bila osuđena i zatvorena (Mrvelj 2011: 21).

¹⁴ Pavić 1983: 50.

¹⁵ Nakon Drugog svjetskog rata, pored Visokog, sestre djeluju u državnim ustanovama, župama i samostanima u: Sarajevu (Bistrik, Kovačići, Bjelave, Nedžarići, Ilidža – Institut za fizijatriju, Koševo – bolnica), Brčkom, Travniku, Tuzli, Novom Šeheru, Jajcu, Fojnici, Livnu, Vitezu, Bugojnu, Derventi, Odžaku, Brestovskom. Na prostoru bivše Jugoslavije djeluju u: Hrvatskoj (Kloštar Ivanić, Zagreb, Čakovac, Gradac na moru), Srbiji (Beograd), a u Europi u: Mainzu, Münchenu, Berlinu, Beču te Bad Wörishofenu (Dramac 2017: 259–362).

¹⁶ Nakon što je počeo rat u Bosni i Hercegovini 1992. godine, školska godina naprečac je završena 22. 4. 1992. godine, a učenici, profesori i sestre već sutradan otputovali su iz Visokog u Italiju, a potom u Bašku Vodu, gdje su započeli sljedeću školsku godinu. U Baškoj Vodi ostaju nepune četiri godine i u Visoko se vraćaju 6. 3. 1996. godine (Gavran 2000: 24–25). To je bilo treće izmještanje Franjevačke klasične gimnazije, koja je osnovana u Kreševu 1882. godine objedinjavanjem samostanskih škola. Godinu dana kasnije izmještena je u Guču Goru kod Travnika zbog nedostatka prostora za kvalitetno odvijanje nastave i život učenika, gdje ostaje do 1900. godine, kada je iz istih razloga izmještena u Visoko u namjenski izgrađenu zgradu (Gavran 2000: 67–70).

¹⁷ Dramac 2017: 42–43.

¹⁸ Dramac 2017a: 99–101.

Školske sestre franjevke – vrtlarice

Iz bilješke sestre Edvarde Košir o dolasku u Visoko 1930. godine saznaje se kako je poslana biti prvom sestrom vrtlaricom u samostanskom vrtu na molbu upućenoj časnoj majci, koja na istu odgovara povjeravanjem ove dužnosti s. Edvardi, te ona iz Maribora dolazi u Visoko. Vrlo dragocjena bilješka ukazuje na stanje samostanskog vrta 1930. godine u kojemu s. Edvarda nalazi samo neke od osnovnih povrtnica – krompir, kupus i luk. Na potrebu za raznolikom prehranom tada već brojne zajednice, valjalo je organizirati vlastitu proizvodnju. U bilješci je, između ostalog, zapisano: “Dana 17. 7. 1930. poslali su mene, s. Edvardu Košir, u visočku zajednicu sestara te mi dodijelili dužnost na bašči. Već drugi dan posijala sam salatu. Svećenici su malo čudno gledali i promatrali moje planove na vrtu. No, kada su vidjeli da se bašča preobrazila, a kuharica servirala samostanskoj omladini svih vrsta vitamina i željeza u prirodnoj hrani, onda su mijenjali mišljenje i zapravo blagoslivljali rad baščovanke. Sestra predstojnica Verena pomagala mi je svojim izvanrednim ukusom za cvijeće praviti raspored za sađenje cvijeća. Pomoć u bašči bio je jedan marljivi sluga. Sestra Ananija u vrijeme školskog ferija našla je vremena i pomagala mi u bašči. Zahvalna sam Bogu za zdravlje koje mi je davao da sam mogla izdržati 30 godina na visočkoj bašči.”¹⁹

Sl. 2. Sestra N. N. u samostanskom vrtu u prvoj polovini 20. stoljeća
(Foto: Dramac 2017: 69)

¹⁹ Dramac 2017a: 151.

Tako počinje oblikovanje vrta, koji u kasnijim desetljećima postaje prepoznatljiv ukras Visokog. Bilješka pokazuje da su sestre vrtlarici pomoć u vrtu pružale i sestre koje su imale druge dužnosti u periodu kada bi poslovi na vrtu bili intenzivniji, ali i kada su njihove dužnosti bile rasterećenije, npr. rad sestara u pekari ili praonici rublja za vrijeme školskog raspusta. U bilješki o uzdržavanju samostana i gimnazije, uz pregled godišnjih izdataka, stoji kako vrt mnogo uštedi na izdacima zbog proizvodnje namirnica za svakodnevnu prehranu. Povodom 100. obljetnice Franjevačke klasične gimnazije u Visokom, dr. fra Ignacije Gavran ističe kako su sestre “izvanrednom radinošću i redovničkom čestitošću uvelike zadužile sjemenište i konvikt između dva rata pa i kasnije” strpljivo podnoseći poratnu oskudicu i razne teškoće koje su donosile materijalne neprilike i politička situacija.²⁰

Prilike nakon Drugog svjetskog rata donekle su i rad sestara učinile “ilegalnim” te su vrlo oskudni podaci iz tog perioda o njihovim dužnostima, kronike su nepotpune, a mnogi događaji nisu ni zabilježeni. Prema popisu sestara koje su djelovale u Visokom, uz istaknuti tridesetogodišnji vrtlarski rad s. Edvarde Košir²¹ (1930. – 1960.) i dva-desetmogodišnji s. Kristofore Perko²² (1970. – 1998.), poznato je da su dužnost vrtlarica obnašale: s. Jakoba Jelovšek²³ (1929. – 1945.), s. Zdravka Tikvić²⁴ (1942. – 1948.; 1980. – 1983.), s. Anđela Mišković²⁵

²⁰ Pavić 1983: 49-50.

²¹ S. Edvarda (Antonija) Košir (1906. – 1994.) pridružila se sestrama u Mariboru 1927. godine. Djelovala je u: Visokom, Virovitici, Bugojnu i Kloštru Ivaniću (Mrvelj 2011: 105–107).

²² S. Kristofora (Janja) Perko (1923. – 2004.) u zajednicu je došla 1937. godine. Završila je dva domaćinska tečaja i djelovala je kao vrtlarica. Pored Visokog, djelovala je i u: Brestovskom, Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Kloštru Ivaniću, Bugojnu i Livnu (Mrvelj 2011: 153–154).

²³ S. Jakoba (Marijana) Jelovšek (1904. – 1986.) godine 1926. dolazi k sestrama u Mariboru, a tri godine kasnije poslana je u Visoko. Cijeli život djelovala je kao vrtlarica i brinula o domaćim životinjama, a pored Visokog, djelovala je u: Fojnici, Livnu, Varešu, Tolisi, Špionici kod Srebrenika i Tišini kod Šamca (Mrvelj 2011: 77–78).

²⁴ S. Zdravka (Manda) Tikvić (1920. – 2002.) u zajednicu je došla 1937. godine. Uz službu vrtlarice, s. Zdravka je obavljala i druge dužnosti, a uz Visoko djelovala je u: Mariboru, Virovitici, Plehanu, Sarajevu, Beču, Gradcu na moru, Berlinu, Bugojnu, Sarajevu, Fojnici, Tramošnici i Kloštru Ivaniću (Mrvelj 2011: 137–139).

²⁵ S. Anđela (Kaja) Mišković (1919. – 1953.) pridružila se Školskim sestrama franjevkama 1947. godine. Prije dolaska u zajednicu s obitelji se bavila poljodjelstvom. Stečeno znanje kasnije je usmjerilo njeno djelovanje u vrtovima u: Brestovskom, Fojnici, Kraljevoj Sutjesci, Busovači, Livnu i Visokom (Mrvelj 2011: 59–60).

(1950. – 1955.), s. Bernardica Sučić²⁶ (1956. – 1957.), s. Izidora Kovačušić²⁷ (1957. – 1962.), s. Koleta Lijović²⁸ (1962. – 1964.), s. Dominika Blažunaj²⁹ (1967. – 1986.), s. Slavica Šarić (1976. – 1979.) i s. Kristina Svalina³⁰ (1980. – 1983.; 1998. – 2004.).³¹

Dakle, u periodu od 1929. do 2004. godine, u vrtu je djelovalo jedanaest sestara. Ipak, najviše bilješki i osvrta ostalo je o radu pokojne s. Kristofore Perko, koja bila u Visokom od 1970. do 1998. godine, kako zbog dugogodišnjeg djelovanja, tako i zbog razdoblja njezina djelovanja.

Budući da se uz samostanski vrt proteže željeznička pruga, koja povezuje Visoko sa Sarajevom, rad sestara nije mogao promaknuti ni oku znatiželjnih putnika koji bi kroz prozor vagona zavirili u samostanski vrt. Svojom raskoši, oblikom i brojnošću cvjetnica i povrtnica koje su sestre proizvodile, vrt je plijenio pažnju prolaznika i putnika koji bi putovali vlakovima te se kazuje kako su i lokalni željezničari govorili da od Sarajeva do Broda nema boljeg vrta. Važnost sestarskog rada u vrtu bila je prepoznata i cijenjena.³²

Prilikom 50. godišnjice djelovanja Školskih sestara franjevki u Visokom, uz osvrt na pojedinačne dužnosti, dr. fra Ignacije Gavran osvrće se i na mukotrpan rad sestara na vrtu, stavljajući naglasak na predan i kontinuiran rad te izazove koji prate sestre vrtlarice pri

²⁶ S. Bernardica (Slavka) Sučić (1931. – 2025.) došla je k sestrama 1952. godine. Djelovala je u: Visokom, Tuzli, Busovači, Jajcu, Špionici, Fojnici, Čakovcu, Livnu, Bugojnu i Kloštru Ivaniću (*Školske sestre franjevke* 2025).

²⁷ S. Izidora (Cvita) Kovačušić (1932. – 2007.) pristupila je u zajednicu 1954. godine. Osim u Visokom, djelovala je i u: Kloštru Ivaniću, Livnu, Sarajevu i Kraljevoj Sutjesci (Mrvelj 2011: 169–170).

²⁸ S. Koleta (Ana) Lijović (1932. – 2020.) došla je u zajednicu 1951. godine. Djelovala je u: Petrićevcu, Virovitici, Tolisi, Livnu, Visokom, Potočanima, Bučićima, Podhumu, Kloštru Ivaniću, Sarajevu, Zagrebu, Čakovcu, Ovčarevu, Fojnici, Domaljevcu, Bugojnu, Busovači, Fojnici, Rimu, Pirovcu i Gradcu na moru (*Školske sestre franjevke* 2020).

²⁹ S. Dominika (Bara) Blažunaj (1933. – 1990.) dolazi k sestrama 1956. godine. Naučena poljodjelstvu od djetinjstva u obiteljskom domu, u zajednici preuzima brinuti se za vrt i domaće životinje djelujući u: Virovitici, Plehanu, Visokom i Kloštru Ivaniću (Mrvelj 2011: 93–95).

³⁰ S. Kristina (Ruža) Svalina (1935. – 2013.) u zajednicu je stigla 1957. godine. Djelovala je u: Sarajevu, Breškama, Dubravama, Bugojnu, Vidošima, Tolisi, Sivši, Novom Šeheru, Visokom, Gučoj Gori, Virovitici, Čakovcu, Kloštru Ivaniću i Sućuraju (Karadža 2013).

³¹ Dramac 2017a: 43–48.

³² Gavran 2000: 96.

proizvodnji, uzgoju i njezi biljaka koje su osigurale hranu brojnim generacijama. Ističe i oduševljenje lijevama karanfila, ljiljana i mnogih cvjetnica u čiju su raskoš bili utkani mjeseci njihovog marljivog rada, požrtvornosti i molitve.³³

Vrlo važno je spomenuti i duhovnu dimenziju samostanskog vrta. Naime, s. Kristofori nerijetko su u rasadničarskim poslovima pomagale Visočanke muslimanke te vrt postaje mjesto susreta i dijaloga u svakodnevicu – prostor za svjedočenje franjevačkog promicanja međureligijskog dijaloga i suživota.³⁴

Sl. 3. S. Kristofora Perko, mural na zgradi kotlovnice u samostanskom vrtu
(Foto: Robert Kepić, 2025)

Takvo svjedočenje zajedništva i prijateljstva sa susjedima i drugima stanovnicima Visokog franjevačka zajednica gaji desetljećima, što se, između brojnih primjera podrške i pomoći, očitovalo i u radu sa sestrama vrtlavicama. Bio je to uspješan način očuvanja autohtonih sorti te svojevrsna edukacija utemeljena na sestrinu dugogodišnjem vrtlarskom iskustvu,³⁵ a pomoćnice bi zauzvrat dobile kvalitetne

³³ Ibidem, 96–97.

³⁴ Mrvelj 2011: 153–156.

³⁵ Prije dolaska u Visoko, s. Kristofora Perko kao vrtlarica djelovala je u Kloštru Ivaniću 10 godina, gdje je stekla bogato vrtlarsko iskustvo. Kako bi pomogla siromašnoj

sadnice i savjete za uzgoj cvijeća, povrća i voća. O tome je svojevremeno govorio i direktor visočkog Zavičajnog muzeja gđin. Senad Hodović, čija je majka u svom cvijetnjaku sadila cvjetnice s. Kristofore, a kada mu je majka ostarjela, on bi odlazio k sestri Kristofori po sadnice za majčin cvijetnjak.³⁶

U radu na vrtu, sestri vrtlarici po potrebi bi, u vrijeme poslijepodnevnog predaha, pomagali i učenici, koji bi pritom usvajali korisna vrtlarska znanja, razvijali osjećaj za brigu o biljkama i razumijevali važnost očuvanja prirode i ekološkog uzgoja povrća i voća.

U sjećanju o s. Kristofori Perko, visočki učenik P. Mijić bilježi: "Kao da je milovala biljke i šaptala im, materinski se o njima brinula, nježno ih pomicala, opkopavala i zagrtala, zalijevala i oslobađala ih od nametnika i drugih biljaka koje su pokušavale preuzeti plodnu zemlju u svoju korist. Čak ni kiša nije sestru Kristoforu mogla odvojiti od njezine bašče.

Razrezala bi najlonsku vreću, pokrivala se njome, i onda bi vrijednim rukama nastavljala tamo gdje je prije kiše bila stala s poslom. Kao da je sada vidim ispod one najlonske vreće po kojoj je nemilosrdno udarala kiša. Sve je radila iz ljubavi prema biljkama, iz ljubavi prema Bogu i blišnjima. Jedino je nedjeljom i svecima odlazila "besposleno" u svoju bašču, valjda da je njezina "dojenčad" ne zaboravi ili da je jednom tjedno njezina publika vidi u svečanoj odori."³⁷

Visočki profesor fra Filip Zubak, u sjećanju na ratne dane, kazuje kako je s. Kristofora proizvedeno povrće darivala visočkoj ratnoj bolnici i mnogim potrebitima, te da je i za potrebe Caritasa u ratnom periodu proizvela više od po 5.000 sadnica paradajza i paprike, koje su podijeljene izbjeglicama.³⁸

Dugogodišnji liječnik i prijatelj franjevačke zajednice u Visokom dr. Enver Bektaš o s. Kristofori kazuje kako njen predani rad u vrtu nisu mogli prekinuti ni djelovanja snajperista u ratnom vihoru, a sestra bi za vrijeme opasnosti od snajperskih hitaca svoj rad nastavljala u plasteniku šaljivo govoreći kako je tamo zaštićena.

i brojnoj zajednici sestara, s. Kristofora je s mlađim sestrama (postulanticama i novakinjama) radila na tuđim njivama, a cvijeće i povrće iz sestarskog vrta prodavala je na tržnici u Ivanić-Gradu, čime je osiguravala doprinos zajednici (Mrvelj 2011: 154–155).

³⁶ *Zavičajni muzej – Visoko* 2011.

³⁷ Mijić 2023: 102.

³⁸ *Bosna srebrna* s. a.

Vodila je svakodnevno dnevnik o svojim vrtlarskim radovima te je tako pratila promjene u prirodi. Prema njenim bilješkama i iskustvu, nisu ju mogli iznenaditi kasni proljetni mrazovi ni nagle vremenske promjene, koje bi mogle naštetiti njenim biljkama, te bi ih pravovremeno zaštitila.³⁹

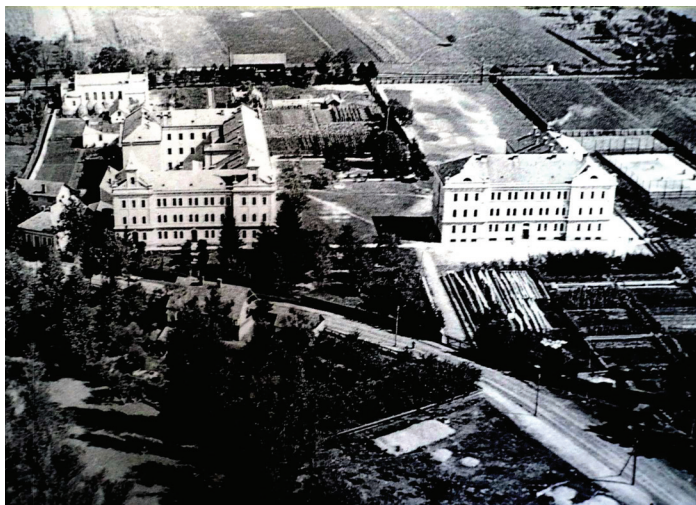

Sl. 4. Pogled na dio samostanskog vrta s meteorološkom mjernom stanicom 1990-ih
(Foto: Gavran 2000: 35)

Zbirku svojih višedesetljetnih visočkih sjećanja Dragan Pavelić počinje i završava upravo s detaljima iz samostanskog vrta. Na početku, spominjući predani rad i natjecateljski duh s. Edvarde i s. Zdravke, autor izdvaja rapsodiju mirisa brojnih cvjetnica koje su marljivo uzgajale, navodeći: ljiljane, neven, maćuhice, perunike, glicinije, strelicije, krizanteme, hortenzije, karanfile, gladiole i dr. Svoja sjećanja završava pričom iz poslijeratnog perioda, početkom novog stoljeća, u kojoj piše: “Kao nekad, baš kao nekad, uz staničnu zgradu buja samostanski vrt. Iz cvijetnjaka u cvatu dopiru mirisi, provlače se i preskaču živicu koja putnike i vlak s putnicima dijeli od cvjetnih lijeha. Šire se posvuda i

³⁹ U visočkoj franjevačkoj zajednici poznato je da je s. Kristofora Perko vodila dnevnik aktivnosti u koji bi upisivala promjene u prirodi te je na osnovu svojih bilješki iz prethodnih godina znala u kojem periodu može očekivati kakvu promjenu ili rezultate. Dnevnici nakon sestrine smrti nisu pronađeni u njenoj ostavštini, a samim time ni objavljeni.

jedan po jedan ulaze kroz otvorene vagonске prozore. Opet cvjeta samostanski cvijetnjak.”⁴⁰

Sl. 5. Pogled na samostan (lijevo) i konvikt (desno) sa zasebnim vrtovima 1940. godine (Foto: Dramac 2017: 63)

Posljednja visočka sestra vrtlarica bila je s. Kristina Svalina (1980. – 1983.; 1998. – 2004.), koja je u samostanskom vrtu djelovala u dva navrata,⁴¹ nakon koje vrtlarske poslove preuzimaju civilni djelatnici. S godinama se mijenjao izgled vrta, bilo je teško zadržati njegovu raskoš bez marljivog cjelodnevnog rada kojemu su sestre bile posvećene. Smjenjivale su se i generacije učenika, ali sjećanja na plodonosan i predan rad sestara vrtlarica nisu iščeznula. Nastavila su se prenositi u pričama franjevačkih zajednica, prijatelja Franjevačke klasične gimnazije, kao i brojnih Visočana, što kazuje o vrijednosti i značaju časnih sestara vrtlarica koje su oplemenjivale ne samo parcele zemlje u samostanskom posjedu nego i svakodnevicu onih koji su susretali njih i njihova ostvarenja.

⁴⁰ Pavelić 2016: 11–13, 228–229.

⁴¹ Dramac 2017a: 46.

Zaključak

Školske sestre franjevke iz Maribora u Visoko stigle su u ljeto 1929. godine, gdje u visočkom samostanu preuzimaju voditi brigu o domaćinstvu, ne znajući da će Visoko postati vrlo značajno mjesto za daljnji razvoj njihove Družbe i djelovanje na bosanskohercegovačkom tlu. Upravo Visoko, po osnutku Bosansko-hrvatske provincije 1942. godine, postaje njezinim središtem, iz kojeg će zajednica Školskih sestara franjevki svojim djelovanjem oplemenjivati i druga mjesta u Bosni i Hercegovini, uvijek vezana za svoju prvu kuću u Visokom, čak i nakon 1954. godine, kada je provincijsko sjedište izmješteno u Viroviticu, a zatim u Sarajevo.

Sa sestarskim dolaskom u Visoko počelo je i oblikovanje vrta, koji je vremenom postao prepoznatljiv ukras Visokog, ali i mjesto susreta, dijaloga, prenošenja znanja, razmjene iskustava te uzgoja i očuvanja brojnih autohtonih sorti. Vrt, kao raskošna cvjetna sredina, desetljećima je okupljao stanovnike Visokog i okoline, koji su gajili lijepa prijateljstva sa sestrama vrtlaricama i franjevačkom zajednicom.

U razdoblju od 1929. do 2004. godine u samostanskom vrtu djelovalo je jedanaest sestara vrtlarica, koje svoju djelatnost nisu napuštale ni u ratnom vihoru (1992. – 1995.), nego su ostale pomoći stradalnicima poljoprivrednom proizvodnjom te darivanjem plodova i sadnica potrebitima. Nakon 2004. godine, zbog potreba zajednice Školskih sestara franjevki za djelovanjem u drugim službama i mjestima, poslove na vrtu preuzimaju civilni djelatnici. Premda je i njihov rad bio vrlo čestit, rezultati sestara vrtlarica bili su nedostižni zbog njihove ljubavi i cjelodnevnne predanosti radu. Rad je imao za cilj sažeti i prikazati taj predani rad o kojemu nije dovoljno zabilježeno, a većina sjećanja ostala je prenositi se u pričama franjevačkih zajednica i njihovih prijatelja u Visokom i okolini.

Bibliografija

Literatura

- Andelić, P., Bojanovski, I., Čović, B., Marijanović, B. (1984): *Visoko i okolina kroz historiju I, Prehistorija, antika i srednji vijek*, Skupština opštine Visoko, Visoko.
- Dramac, Ž. (2017): *Školske sestre franjevke Krista Kralja Bosansko-hrvatske provincije Prečistog srca Marijina*, Provincijalat Školskih sestara franjevki Krista Kralja Bosansko-hrvatske provincije Prečistog Srca Marijina, Sarajevo.
- Dramac, Ž. (2017a): *Školske sestre franjevke u Visokom i Sarajevu*, Provincijalat Školskih sestara franjevki Krista Kralja Bosansko-hrvatske provincije Prečistog Srca Marijina, Sarajevo.
- Fišić, L. (ur.) (1975): *Franjevačka gimnazija u Visokom – povijest, poslanje, poziv*, Franjevačka gimnazija u Visokom, Visoko.
- Gavran, I. (2000): *Vrata u život: Uz 100. obljetnicu postojanja zgrade Franjevačke klasične gimnazije u Visokom*, Svjetlo riječi, Sarajevo.
- Kepić, R., Žujo Zekić, D., Dautbašić, M., Avdić, J., Turalija, A. (2023): "Istraživanje entomofaune hortikulturnih biljaka na posjedu Franjevačkog samostana u Visokom, Bosna i Hercegovina", *Glasilo Future* 6 (5–6), 42–64.
- Mijić, P. (ur.) (2023): *Staze, lica i godine – naši visočki memoari*, Synopsis, Sarajevo.
- Mrvelj, R. R. (2011): *U domu Očevu: Nekrologij Školskih sestara franjevki Krista Kralja Bosansko-hrvatske provincije Prečistog Srca Marijina*, Denona, Zagreb.
- Pavelić, D. (2016): *Le Chapelet de Visoko*, Franjevačka klasična gimnazija, Visoko.
- Pavić, S. (ur.) (1983): *Franjevačka klasična gimnazija u Visokom 1882–1982.*, Franjevačka klasična gimnazija u Visokom, Visoko.

Veb-izvori

- Bosna srebrna* (s. a.): "Fra Filip Zubak – Nemamo se čega bojati!" <https://www.bosnasrebrenaarhiv.ba/component/content/article/1-zadnje-novosti/2859-fra-filip-zubak-nemamo-se-ega-bojati.html>
- Karadža, s. Kata (2013): "U Gospodinu preminula S. M. Kristina (Ruža) Svalina, ŠSF", *Konferencija viših redovničkih poglavara i poglavarica Bosne i Hercegovine*, 10. 10. 2013. <https://www.redovnistvo.ba/hr/page.php?id=772>
- Mala škola* (s. a.): "Povijest". <https://malaskola.org/o-nama/povijest>
- Sestre služavke Malog Isusa* (s. a.): Povijesni pregled Družbe sestara Služavki Maloga Isusa. <https://ssmi.hr/povijest-druzbe/>
- Školske sestre franjevke* (2020): "Preminula s. Koleta (Ana) Lijović", 7. 8. 2020. <https://ssf.hr/preminula-s-koleta-ana-lijovic/>
- Školske sestre franjevke* (2025): "Preminula s. Bernardica (Slavka) Sučić", 26. 12. 2025. <https://ssf.hr/preminula-s-bernardica-slavka-sucic/>
- Zavičajni muzej – Visoko* (2011): "Dnevni-list.ba: Ljudsko hvala fra Ignaciju Gavranu, 24. 2. 2011". <https://www.zavicajnimuzej.com/dnevni-list-ba-ljudsko-hvala-fra-ignaciju-gavranu/>

Summary

Franciscan School Sisters as Gardeners and Their Activities in Visoko (1929–2004)

Following their arrival in Visoko in 1929, the Franciscan School Sisters assumed responsibility not only for the domestic administration of the local Franciscan monastery but also for the design and maintenance of its garden that would ultimately become a prominent local landmark. Between 1929 and 2004, eleven sister-gardeners were entrusted with the care and cultivation of the garden. In 2004, however, they were replaced by lay employees due to the internal needs and reorganization of the monastery community. The monastery garden, as a place of encounter, dialogue, knowledge transfer, experiential exchange, and the cultivation and preservation of numerous indigenous plant varieties, fulfilled a role far greater than that of an ordinary garden. Research conducted in 2022 confirmed the presence of a wide array of tree, shrub, and flowering plant species, representing the result of the sisters' decades-long labor and dedication. The aim of this paper is to highlight the significance of these horticultural contributions, which have been preserved primarily through oral memory rather than through written records.

With their arrival to Visoko in 1929, the Franciscan School Sisters have taken responsibility not only for the house-keeping of the Visoko monastery, but also for the creation and cultivation of the garden which would later become a landmark of Visoko. Up until 2004, eleven sister-gardeners fulfilled the responsibility of taking care of the garden but then were later replaced by civilian employees due to internal needs of the monastery. The monastery garden, as a place of encounter, dialogue, knowledge transfer, exchange of experiences, and the cultivation and preservation of numerous indigenous plant varieties, held a far greater role than that of an average garden. Research conducted in

2022. confirmed the presence of a large number of woody and shrub species as well as flowering plants, which are the result of the sisters' decades-long work and dedication. The aim of this paper is to present the significance of the gardeners' contributions, which have been preserved more through oral memory than through written records.

Mirsada Bulut-Huseljić

Rukotvorina kao kreativni izraz obiteljskog odgoja

Apstrakt: Svrha ovog rada je pobliže istražiti fenomen rukotvorine kao kreativnog izraza obiteljskog odgoja, s naglaskom na perspektivu studenata Islamskog pedagoškog fakulteta u Zenici. Cilj istraživanja bio je da se ispita kako studenti percipiraju ovaj fenomen te da se identificira uloga rukotvorine u obiteljskom odgoju. Jedan od ciljeva bio je i da se ispita povezanost rukotvorine sa specifičnim znanjima, vještinama i sposobnostima, kao i vrijednosti očuvanja tradicije pri izradi rukotvorina u obitelji iz perspektive studenata.

Metodološki, primijenjen je kvalitativni istraživački pristup putem tehnike fokus grupnog intervjua sa studentima. Rezultati su pokazali da rukotvorine kao obiteljsko blago imaju važnu ulogu u formiranju estetske vrijednosti obiteljskog odgoja s orijentacijom na umjetničkim ostvarenjima, u kojima estetski odgoj spaja ljepotu rijetkog, originalnog, kreativnog i ljepotu svakodnevnog življenja. Zaključeno je da percepcije mladih ljudi o rukotvorinama, kao i vrijednosti koje im pridaju, u velikoj mjeri oblikuju njihova iskustva u obitelji.

Ključne riječi: rukotvorina, kultura, kulturna baština, kreativnost, obiteljski odgoj

Teorijski okvir

Rukotvorina i kulturna tradicija

Rukotvorina je važan segment kulturnog naslijeđa i nezaobilazan dio kulturnog identiteta etnosa. Kulturu možemo razumjeti kao način života i odnos između određene skupine ljudi i njihovog okruženja, koja uključuje njihova vjerovanja i vrijednosti. Jedna od temeljnih odlika čovječanstva jeste mnoštvo načina na koje se ono prilagođavalo različitim okruženjima. Ljudi su razvijali stilove i tehnike zasnovane na vrijednostima i ekonomskim potrebama, što je dovelo do nastanka kultura i s njima povezanih načina djelovanja. "Složene odnose između

ljudi, mjesta u kojima žive, načina na koji vode svoje živote, te tradicija i rituala koji sve to povezuju nazivamo *kulturnom baštinom*.¹ Ona se može povezati s određenim mjestom i vremenom, u kojima obrasci proizvodnje i potrošnje, zajedno s vjerovanjima i vrijednostima, čine posebnu tradiciju.

Kultura obuhvata skup mišljenja, stavova i obrazaca ponašanja koji se kroz društveno-generacijski aspekt odgoja prenose sa starije na mlađu generaciju. "Kulturu je moguće odrediti kao mrežu ili sistem akumuliranih znanja, običaja, vrijednosti, vjerovanja i obrazaca ponašanja pomoću kojih se rješava temeljno pitanje – pitanje vlastitog opstanka."² U tradicijskom istraživanju kulture, organizacija života i odgoja, u kombinaciji s kulturalnim i specifičnim vrijednostima, imaju za posljedicu veliki broj različitih načina ostvarivanja razvoja pojedinaca.³ Ljudi koji pripadaju nekoj zajednici žive u specifičnom prirodnom okruženju, dijele zajedničke simbole putem kojih razumijevanju i dekodiraju stvarnost, razvijaju unutarne mehanizme adaptacije specifične za socijalnu organizaciju, slijede propisana pravila i, u konačnici, sve se to odražava na način komuniciranja i druge domene ponašanja, mišljenja i iskazivanja emocija. Kultura omogućava da se život organizira i učini uspješnim kroz svakodnevne životne prakse, među kojima je važno istaknuti rad i traganje za smislom.

Rukotvorine u obiteljskom odgoju

Za potrebe ovog rada neophodno je razmotriti obitelj u Bronfenbrennerovoj ekološkoj sistemskoj teoriji, u kojoj je naglasak na međusobnoj interakciji ljudi u fizičkom i socijalnom okruženju. Obitelj je jedinstven sistem, u kojem svaki pojedinačni odnos između njenih članova djeluje direktno ili indirektno na odnose svih ostalih članova obitelji i na obitelj u cjelini. "Obitelj je kompleksan socijalni sistem u kome se neprekidno razvija mreža recipročnih uzajamnih odnosa i veza koji su opet u stalnom razvoju i mijenjanju, a istovremeno snažno određeni uticajima šireg socijalnog konteksta."⁴ U toj interakciji od izuzetne je

¹ Kokko i Dillon 2010: 1.

² Ogbu 1989: 5.

³ Alić 2018.

⁴ Pašalić Kreso 2004: 80.

važnosti obiteljski odgoj kao proces u kojem se djeca uče vještinama, vrijednostima i ponašanjima koja su potrebna za kompetentno funkcioniranje.⁵ “Pod obiteljskom kulturom se podrazumijeva djelovanje generacija (roditelja) u specifičnim uvjetima sistema vrijednosti, vjerovanja i obrazaca ponašanja (rituala) kao temeljnim komponentama kulture.”⁶ Važnost interakcije okoline i načina svakodnevnog funkcioniranja obitelji ogleda se kroz koncept ekološke niše – kao zbiru korištenih resursa unutar određenog okoliša.⁷ Naime, različiti ljudi mogu iskorištavati različite ekološke niše unutar istog okoliša, što ima za posljedicu i potpuno različite socijalizatorske i odgojne ciljeve. “Socijalizatorski ciljevi predstavljaju pokretače putem kojih se emocije, motivi i vrijednosti stavljaju u akciju, te ih usmjeravaju ka odgojnim ishodišta ili optimalnim načinima življenja unutar specifičnog ekokulturnog okruženja.”⁸

Kreativnost rukotvorine je resurs koji se njeguje i usmjerava prvenstveno u obitelji zbog potrebe za razvojem lične kreativnosti povezane s potrebom za aktivitetom, kao i praktičnim ispoljavanjem i ličnom aktivnošću svakog člana obitelji. Suština kreativnosti zahtijeva doživljaj pozitivnih emocija, izražavanje individualnosti kroz korisne aktivnosti. “Ljudska kreativnost se promatra kroz tri komponente: srce ljudske kreativnosti kao potreba za stvaranjem (motivacijska i afektivna komponenta), zapitanost o sebi i svijetu (razumska, spoznajna, kognitivna komponenta), te način ili stil, pomirujući srce i razum u procesu stvaranja onog što je novo.”⁹ Roditelji ili staratelji stimuliraju svoju djecu na putu razvoja kreativnosti, što otvara vrata brojnim mogućnostima i razvoju stvaralačkih sposobnosti kod djece. Institut “Heart Math”, u mjestu Boulder Creek u Californiji u Sjedinjenim Američkim Državama, pokazuje da je srce izuzetno moćan subjekt mijenjanja percepcije, rješavanja izazova i ispoljavanja vrijednosti.¹⁰ Potpuna ličnost, odnosno potpuna inteligencija, ostvaruje se onda kada ljubav uskladi srce i um. Smirenost i zadovoljstvo u duši i srcu omogućava ljudima da uče i da budu kreativni. Međutim, kada je nemir u srcu,

⁵ Holden 2021.

⁶ Alić 2012: 8.

⁷ Alić 2018.

⁸ Ibidem, 172.

⁹ Pušina 2023: 17.

¹⁰ Altalib et al. 2018.

kod čovjeka preovladavaju frustracije, ljutnja, dosada, samosažaljenje i anksioznost. Rano iskustvo u obiteljskom okruženju omogućava stvaranje povoljne klime za kreativnost koju oblikuju iskustva roditelja, njihov obrazovni nivo i socioekonomski status, te međuljudski odnosi roditelja i djece u kojima djeca imaju priliku učiti i maštati.¹¹ Pribavljanjem odgovarajućih resursa i materijala koji odgovaraju interesovanjima djece stvara se kontekst za razvoj njihovih sposobnosti i samoizražavanja.

Dosadašnja istraživanja

U antropološkom razumijevanju tradicije kao generacijskog prenošenja duha ljudske prirode i duha kulture, s razlogom se govori o aksiomu generacije i aksiomu tradicije.¹² Generacijski aksiom nam ukazuje na to da postoji generacijski prijenos svijesti, iskustava, znanja i socijalnog identiteta, da različite generacije uče jedna od drugih. Tradicija je nešto što traje i kontinuirano ispunjava zahtjeve ljudske prirode, te podrazumijeva i svijest o živom dijelu prošlosti koji živi u našoj sadašnjosti. U selima oko rijeke Chilkat, Indijanci jugoistočne obale Aljaske su razvili jedinstvenu vrstu tkanja poznatu kao chilkat tkanje. Izrađivali su ogrtače od niti cendrove kore i vune planinskih koza. Muškarci su "pribavljali kozje krzno, a žene su sakupljale cendrovu koru, pripremale pređu i tkale".¹³ Ovaj primjer nam kazuje da svako društveno proizvođenje (proizvođenje sredstava za život, materijalnih i duhovnih dobara, umjetnosti, morala itd.) pretpostavlja postojanje duhovnih, intelektualnih, fizičkih i drugih snaga individuumu, ali i obrnuto, samo postojanje tih snaga pretpostavlja postojanje odgovarajućeg načina proizvođenja.

Tragajući za odrednicama etnopedagogije i entopedagoških elemenata odgoja kroz etnopedagoški pristup istraživanja kvalitativnom analizom, Tufekčić je istraživao sadržaje i postupke odgajanja i odgojne uticaje koji se odnose na narodne umotvorine u različitim periodima odrastanja.¹⁴ U analizi etnopedagoške građe navodi da su se

¹¹ Karić Camović 2023.

¹² Slatina 2023.

¹³ Rosić 2010, prema Slatina 2023: 188.

¹⁴ Tufekčić 2012.

najčešće radne obaveze mladih odnosile na kućanske poslove vezane za domaćinstvo, učenje zanata (obrada drveta, tkanje, proizvodnja kreča i sl.). Među najznačajnije etnopedagoške aspekte ubraja: organizaciju obiteljskog i bračnog života u proširenim obiteljima i nuklearnim obiteljima – odrasli članovi obitelji, položaj pojedinaca u obitelji, međugeneracijske odnose, radne obaveze i aktivnosti članova obitelji, uređivanje kuće i okućnice, odijevanje i uređivanje, odnos prema socijalnom i fizičkom okruženju i sl.

Istraživanje autorice Vejo o prirodi obiteljskog odgojnog uzora kod Bošnjaka ukazuje na važnost duhovnog odnosa članova obitelji kroz zajednički rad, stimulaciju i poticanje samostalnosti i kreativnosti, kao osnove moralnog i radnog odgoja u obitelji.¹⁵ Rukotvorine su obiteljsko blago, čija izrada implicira spajanje, povezanost i sinergiju kreativnih, analitičkih i praktičnih vještina osobe. Naglašava se estetska vrijednost obiteljskog odgoja s orijentacijom na umjetnička ostvarenja, u kojima estetski odgoj spaja ljepotu rijetkog, originalnog i ljepotu svakodnevnog življenja. Estetski odgoj se odvija kroz tri komponente: uočavanje, doživljavanje i kreiranje lijepog. Krajnji cilj estetskog odgoja ogleda se u načinu na koji odgojni uzor u obitelji pokušava da uredi svakodnevno življenje, kao što je odijevanje i uređenje prostora za stanovanje.

U istraživanju tradicije Bosne i Hercegovine autor Pargan navodi da se većina potrepština proizvodila na mjestu gdje su ljudi živjeli, te da su u različitim krajevima BiH dominirale određene sklonosti, sposobnosti i tradicija izrade određenih predmeta, poput kovanja željeza (kovane kose, sablje, brave, katanci i ključevi, kao i drvene papuče – nanule, opanci od životinjske kože, ručno rađeni sapuni, nakit).¹⁶ Prema ovom istraživanju, najsiromašnije zanatlije svoje kreativne proizvode izrađivali su u svojim obiteljskim kućama i proizvode prodavali trgovcima. Veoma čest hobi djevojaka i žena bio je vezenje. Narodni ženidbeni običaji bili su takvi da je djevojka prilikom udaje nosila svoje ruho, u koje su se ubrajali ručni radovi, vezeni predmeti. Da bi se nadmetale u kreativnom pristupu, vezilje su same osmišljavale ornameinte i dizajnirale vez na odjeći.

U istraživanjima bosanskohercegovačkog ćilimarstva autorica Smajlović je uradila analizu bosanskog ćilima kao analizu umjetničkog

¹⁵ Vejo 2002.

¹⁶ Pargan 2016.

djela.¹⁷ Primjenom metode indukcije izdvajala je pojedinačne geometrijske motive, pratila njihovo historijsko porijeklo, analizirala njihovu unutrašnju strukturu i različita simbolička značenja. U svom istraživanju je istakla da su najstariji poznati tkani proizvodi na tlu Bosne i Hercegovine pokrivači zvani gunj, zatim prostirke: ponjave, šarenice, šarke, od kojih su se vremenom razvili prvi ćilimi tipa šarenica. Ćilimi su se izrađivali u sarajevskoj Tkaonici, kao i po kućama na selima. U selima su se angažirale žene koje su proizvodnju i obuku vršile po kućama u kojima se prenosilo znanje vještine tkanja, obrade vune i izrade ćilima. Prirodni materijali od kojih se izrađivao bosanski ćilim bili su vuna, lan i konoplja. "Tradicionalni ćilimi koji u džamijama služe za molitvu, a koji su preneseni u dom vjernika muslimana, također simbolički predstavljaju duhovni prostor, jer je kuća muslimana vjernika produžetak džamijskog prostora."¹⁸ Smajlović smatra da kretanje u tom prostoru zahtijeva poštovanje i čistoću jer se po ćilimima može hodati tek nakon što se skine obuća. Ćilim nije samo umjetničko djelo nastalo u Tvornici, to je kreativna rukotvorina nastala u obiteljskom okruženju, kroz intelektualni, emocionalni, moralni, radni i estetski odgoj njenih članova.

Metodologija

U ovom istraživanju primijenjen je kvalitativni istraživački pristup, koji omogućava dubinsko razumijevanje fenomena rukotvorine iz perspektive studenata Islamskog pedagoškog fakulteta Univerziteta u Zenici. Kao strategija prikupljanja materijala u uvodnom dijelu rada korištena je metoda teorijske analize, a u empirijskom dijelu korištena je metoda fokus grupnog intervjua. Istraživanje se sastojalo od fokus grupa u kojima je sudjelovalo ukupno 12 sudionika.

Ulogu moderatora fokus grupe preuzeo je istraživač koji je nudio povremena dodatna pojašnjenja o temi razgovora. Tok razgovora u grupi bio je određen unaprijed pripremljenim vodičem s podsjetnikom za grupnu raspravu. Istraživanje je bilo usmjereno na sljedeća istraživačka pitanja:

¹⁷ Smajlović 2024.

¹⁸ Ibidem, 361.

- Jesu li se izrađivale rukotvorine u obitelji iz koje dolazite, o kojim rukotvorinama se radilo?
- Kakvu su ulogu rukotvorine imale u vašoj obitelji?
- Postoje li specifične obiteljske tradicije vezane za rukotvorine koje su se prenosile s generacije na generaciju?
- Koja specifična znanja, vještine ili sposobnosti mislite da osobe stječu učešćem u ovim aktivnostima?
- Šta najviše cijenite u vezi s nastavkom ovih tradicija rukotvorina u vašoj obitelji?

Podaci su obrađeni primjenom tematske analize prema modelu Braun i Clarke,¹⁹ što je uključivalo sljedeće faze:

1. upoznavanje s transkriptima;
2. kodiranje relevantnih iskaza;
3. grupiranje kodova u tematske cjeline;
4. interpretacija tema u svjetlu teorijskih okvira;
5. ilustracija nalaza reprezentativnim citatima.

Tematska analiza omogućila je identifikaciju obrazaca, sličnosti i razlika u stavovima ispitanika, kao i sintezu zaključaka. Istraživanje je sprovedeno u skladu s etičkim principima kvalitativnog istraživanja.

- Ispitanici su prethodno informirani o ciljevima, trajanju i načinu korištenja podataka.
- Saglasnost za učešće data je dobrovoljno.
- Imena učesnika nisu zabilježena, a identitet im je zaštićen.
- Podaci su korišteni isključivo u svrhu naučne analize, a transkripti nisu dijeljeni s trećim licima.

Rezultati istraživanja

Korištenjem tematske analize obrađeni su transkripti fokus grupnog intervjua. Kodovi su prvo identificirani kroz otvoreno kodiranje, zatim grupirani u tematske cjeline i predstavljeni kroz glavne teme. U svakoj temi nalazi se matrica kodova s primjerima citata koji ilustriraju stavove ispitanika.

¹⁹ Braun i Clarke 2008.

Percepcija rukotvorine u obiteljskom odgoju

Analizom intervjua identificirane su ključne kategorije:

- pletene rukotvorine,
- vez i heklanje,
- tkani ćilimi,
- rukotvorine od drveta,
- slike nastale tehnikom filcanja vune.

Ove kategorije sažeto prikazuju kako ispitanici doživljavaju i konceptualiziraju fenomen rukotvorine kroz posmatranje i izradu rukotvorina od različitih materijala u obiteljskom okruženju.

Tabela 1. Matrica kodova – T1: Percepcija rukotvorine

Kod	Opis	Citat ispitanika
Pletene rukotvorine	Pleteni elementi su dio tradicionalne narodne odjeće, kao i predmeta za raznu upotrebu.	<p>“Vidjela sam rukotvorine svoje majke i nene, koje su davno plele dok je majka bila djevojka.”</p> <p>“Kupovala sam razne boje vunice, te s mamom pravila dekice i šalove.”</p> <p>“Moja tetka me naučila plesti dječije čarape.”</p> <p>“Vidjela sam tetku kako plete džempere i izrazila želju da to naučim, ali mi nije uspjelo.”</p>
Vez i heklanje	Vez je ukrašavanje tkanina ili drugih materijala pomoću igle za nanošenje konca, a heklanje je postupak izrade ukrasnih ili odjevnih predmeta od konca.	<p>“Moja majka i nena vezu, heklaju, a moj djed plete čarape i pravi sepete. Ja sam naučila praviti salvetice od bopčića od mamine prijateljice dok sam išla u srednju školu.”</p> <p>“Moja majka i nene su heklale salvetice za ukrašavanje predmeta u kući. A ja sam počela sa 20 godina heklati, te praviti ruže od satena.”</p> <p>“Često kada sam bila manja pravila sam razne narukvice i novčanike. Počela sam u osnovnoj školi, te naučila većinu na YouTube-u.”</p>
Tkani ćilimi	Bosanski tkani ćilim kao duboko kulturno naslijeđe.	<p>“Da, bila sam izložena rukotvorinama u osnovnoj školi. Pravile smo tkane ćilime.”</p> <p>“Naučila sam od svoje nene, ali i u osnovnoj školi u šestom razredu, izrađivali smo male tkane ćilime.”</p>

Kod	Opis	Citat ispitanika
Rukotvorine od drveta	Unikatnost i prirodna ljepota drveta u kojem se krije trag ruke.	“Naučila sam nešto sama o drvenim radovima, nešto su me mama i tetka naučile. U ranoj dobi sam počela.”
Slike	Tehnikom filcanja vune – preplitanja vunениh vlakana posebnim iglama kroz višestruke ubode materijala.	“Naučila sam sa porodicom raditi slike, najviše uz stariju sestru.” “Dok sam bila u osnovnoj školi, putem interneta i svoje mašte pravila sam razne rukotvorine, kao i slike od vune.”

Percepcije mladih ljudi o rukotvorinama, kao i vrijednosti koje im pridaju, u velikoj mjeri oblikuju njihova iskustva u porodici. Istraživanje ukazuje na spoznaju da je rukotvorina sredstvo koje povezuje članove obitelji kroz interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja. Rukotvorina je odgojno sredstvo putem kojeg osobe uče o vještinama, vrijednostima i ponašanjima koja su potrebna za kompetentno funkcioniranje. Dobivene podatke možemo uporediti s istraživanjima Alića (2018), koji ukazuje na važnost interakcije okoline i načina svakodnevnog funkcioniranja obitelji, što se ogleda kroz koncept ekološke niše – kao zbiru resursa korištenih unutar određenog okoliša.

Uloga rukotvorine u obiteljskom odgoju

Analizom intervjua identificirane su sljedeće uloge rukotvorine u obiteljskom odgoju:

- uloga u poticanju vrijednosti i zadovoljstva,
- tradicionalna uloga,
- estetska uloga.

Tabela 2. Matrica kodova – T2: Uloga rukotvorine u obiteljskom odgoju

Kod	Opis	Citat ispitanika
Vrijednost i zadovoljstvo	Vrijednosti su objektivni i univerzalni kvalitet stvari, koji se subjektivno doživljava i cijeni.	<p>“Gledale su se kao važne, vrijedne stvari s poštovanjem.”</p> <p>“Majka se bavila heklanjem i imala je veliku vrijednost.”</p> <p>“Moja majka veoma cijeni ono što su ona i nene napravile, i dan danas ih stavlja na police u našoj kući.”</p> <p>“Drvene kašike, drvene igračke kao rukotvorine su veoma bitne za korištenje u mojoj porodici.”</p> <p>“Individualno zadovoljstvo.”</p> <p>“Recimo da se prva bavim njima i svi su oduševljeni s tim što radim.”</p>
Tradicionalna i estetska uloga	Rukotvorine kao obiteljsko blago imaju važnu ulogu u formiranju estetske vrijednosti obiteljskog odgoja s orijentacijom na umjetničkim ostvarenjima, u kojima estetski odgoj spaja ljepotu rijetkog, originalnog, kreativnog i ljepotu svakodnevnog življenja.	<p>“Rukotvorine služe kao ukras u mom domu i pletene čarape za upotrebu.”</p> <p>“Ulogu ukrasa i čuvanja uspomena, stjecanja novih vještina.”</p> <p>“Imaju važnu tradicionalnu i estetsku ulogu u mojoj porodici. Nene redovno svake zime isplete par vunelih čarapa i podijeli ih nama.”</p> <p>“Imale su ulogu zajedničkih aktivnosti, načina provođenja vremena zajedno, emocionalne povezanosti i očuvanja tradicije.”</p> <p>“Imale su veliku ulogu u spajanju zajedničkih interesa, ukrašavanje prostora u kojem živimo.”</p> <p>“Mama je vezla, pa smo vezove prodavali, tako da su bile i finansijski izvor, ali i estetski jer smo ih imali u kući.”</p>

Rezultati istraživanja su pokazali da izrada rukotvorine u obiteljskom okruženju ima vrijednosnu ulogu, čija izrada implicira povezanost među članovima obitelji, uz poštovanje i zadovoljstvo. Rukotvorina je resurs koji se njeguje i usmjerava prvenstveno u obitelji zbog potrebe za razvojem lične kreativnosti, povezane s praktičnim ispoljavanjem i aktivitetom svakog člana obitelji. Suština kreativnosti zahtijeva doživljaj pozitivnih emocija, izražavanje individualnosti kroz korisne aktivnosti i iskustvo. Dobivene rezultate možemo povezati s istraživanjima Pušine (2023), koji smatra da se ljudska kreativnost promatra kroz tri komponente: srce ljudske kreativnosti kao potreba za stvaranjem (motivacijska i afektivna komponenta), zapitanost o sebi i svijetu (razumska, spoznajna, kognitivna komponenta), te način ili stil, pomirujući srce i razum u procesu stvaranja onog što je novo.

Istraživanje je pokazalo da rukotvorine imaju važnu ulogu u formiranju estetske vrijednosti obiteljskog odgoja s orijentacijom na umjetnička ostvarenja u očuvanju tradicije, kao i uspomenu na obiteljske aktivnosti i iskustvo. Dobivene podatke možemo povezati sa istraživanjem Vejo (2002), koja naglašava da estetski odgoj spaja ljepotu rijetkog, originalnog, umjetničkog i ljepotu svakodnevnog življenja.

Obiteljske tradicije vezane za rukotvorine koje su se prenosile s generacije na generaciju

Tabela 3. Matrica kodova – T3: Obiteljske tradicije vezane za rukotvorine koje su se prenosile s generacije na generaciju

Kod	Opis	Citat ispitanika
Porodične tradicije	Porodične tradicije su se prenosile s generacije na generaciju.	<p>“Dedo i nene su pleli vunene čarape, a to su nalijedile mama i tetke.”</p> <p>“Nene od svoje mame je naučila raditi miljerčiče, ćilime, pletivo – čarape.”</p> <p>“Vjerujem da su postojale, ali od djedova i nani više niko nije naslijedio tu tradiciju osim moje mame.”</p> <p>“Nene je naučila heklanje od svoje svekrve, a mama od nje.”</p> <p>“Pletivo. Moja mama je izrađivala miljerčiče.”</p> <p>“Odjeća od vune.”</p> <p>“Radovi od drveta.”</p> <p>“Moja nana je šnajderica, podučila je i moju mamu.”</p> <p>“Starije rodice su voljele poklanjati te radove mlađim, te se tako tradicija nastavljala.”</p>
Ne postoje.	Rukotvorine kao izvor zabave, a ne kao dio porodične tradicije.	<p>“Ne. Mama i ja smo to počele raditi zbog zabave.”</p> <p>“Ne. Prva sam koja je krenula praviti iste.”</p> <p>“Ne postoje.”</p>

Analizom intervjua identificirana je povezanost rukotvorine i društveno-generacijskog aspekta odgoja, jer su ispitanici ukazali na to da postoji obiteljska tradicija koja se prenosila s generacije na generaciju. Slatina (2023) s razlogom govori o aksiomu generacije i aksiomu tradicije, gdje generacijski aksiom ukazuje na to da postoji generacijski prijenos svijesti, iskustava, znanja i socijalnog identiteta, te da različite generacije uče jedna od drugih. Rezultati istraživanja pokazuju

da je tradicija nešto što traje i kontinuirano ispunjava zahtjeve ljudske prirode te podrazumijeva i svijest o živom dijelu prošlosti koji živi u našoj sadašnjosti.

Rukotvorina i razvoj ličnosti u obitelji

Tabela 4. Matrica kodova – T4: Povezanost rukotvorine sa specifičnim znanjima vještinama i sposobnostima

Kod	Opis	Citat ispitanika
Višestruk potencijal	Rukotvorinama se stječu različita znanja, vještine i sposobnosti.	“Kreativno razmišljanje.”
		“Kreativnost, koncentracija, savjesnost, samopouzdanje, odgovornost.”
		“Fina motorika, koordinacija pokreta, preciznost, koncentracija i pažnja, ustrajnost.”
		“Znanje, lijepo se ispuni slobodno vrijeme.”
		“Rješavanje problema i postizanje strpljenja uz kreativnost i maštu.”
Emocije	Rukotvorine i regulacija emocija	“Razumijevanje i upornost.”
		“Potiče se aktivnost i razvoj ličnog stila.”
		“Emocije se prenose kroz rukotvorinu. Kreativni ljudi su smireni, predani s puno ljubavi.”
		“Kada izrađujem, veoma se smirujem. Pri tome učim razne tehnike, gdje su uključene moje ruke, ali i mozak. Potrebno je samopouzdanje, vjerovati da možemo izraditi bilo šta od materijala kojim se koristimo, ali i savjesnost ukoliko proizvod prodajemo.”
		“To prelazi u hobi koji smiruje, opušta, uči strpljenju i samopouzdanju, kreativnosti, neki način odmora.”
		“Razvijaju svoje motoričke vještine, smiruju živce, ublažavaju svoj bijes.”
		“Sprečavanje neuroze i stresa.”

Rezultati istraživanja nam ukazuju na to da se izradom rukotvorine u obiteljskom okruženju potiče kreativnost kroz kreativno razmišljanje, koncentraciju, pažnju, savjesnost, strpljenje, samopouzdanje, odgovornost, preciznost, razumijevanje i upornost. Kreativnost je u uskoj vezi s doživljajem pozitivnih emocija, izražavanjem individualnosti kroz korisne aktivnosti, što potvrđuju dobiveni rezultati. Ovi rezultati se mogu povezati s rezultatima istraživanja Altalib, et al. (2018)

koji su ukazali na to da smirenost i zadovoljstvo u duši i srcu omogućava ljudima da uče i da budu kreativni.

Vrijednost očuvanja tradicije i rukotvorina u obitelji

Iskustva mladih u obiteljskom okruženju utiču na vrijednosti koje pridaju rukotvorinama. Ispitanici su ukazali na vrijednost očuvanja tradicije kroz emocionalnu povezanost i strpljenje, zajedničko vrijeme, razgovor te ulaganje u emocionalnu stabilnost izradom i očuvanjem rukotvorina u obiteljskom okruženju. Različiti ljudi mogu iskorištavati različite ekološke niše unutar istog okoliša, što ima za posljedicu i potpuno različite socijalizatorske i odgojne ciljeve. Alić (2018) smatra da socijalizatorski ciljevi predstavljaju pokretače putem kojih se emocije, motivi i vrijednosti stavljaju u akciju te ih usmjeravaju ka odgojnim ishodima ili optimalnim načinima življenja unutar specifičnog ekokulturnog okruženja.

Tabela 5. Matrica kodova – T5: Vrijednost očuvanja tradicije i rukotvorina u obitelji

Kod	Opis	Citat ispitanika
Emocije	Očuvanje tradicije kroz emocionalnu povezanost i ljubav, ulaganjem u emocionalnu stabilnost obitelji.	“Prenosi nam se ljubav za iste stvari s koljena na koljeno, povezani smo nečim i fizički, a ne samo emocionalno. Moja nana je preselila, a to nam zauvijek ostaje kao sjećanje na nju.”
		“Bude u nama emocije, zahvalnost, čuvaju uspomene na vrijeme i strpljenje koje se uložilo, a naša sjedenja i teme tokom izrade se zauvijek pamte.”
Kreativnost	Oblik kreativnosti, samoistraživanja, jedinstvenosti.	“Ono što me posebno veže za rukotvorine jeste moja nene, kao što osjećam puno ljubavi i topline prema njoj, to isto prenosim na rukotvorine.”
		“To nije samo čuvanje zanata, to je ulaganje u emocionalnu stabilnost porodice.”
		“Pa mislim da se cijeni kreativnost i neki mali znak pažnje.”
		“Cijenim kreativnost i što ću se moći snaći u svakom trenutku života.”
		“Cijenim taj rad jer nestaje, dolazi nova moda i sve više je nekako isto i nema one posebnosti koju ima ručni rad. Kada odemo u prodavnicu, vidimo npr. 50 istih predmeta. A ručni rad, svaki je poseban i jedinstven na svoj način.”

Kod	Opis	Citat ispitanika
Međuljudski odnosi	Vrijednost društvenog aspekta i aktivnosti, te očuvanja tradicije kroz sjećanje i uspomene na starije generacije.	<p>“Provođenjem vremena zajedno gradi se međusobno poštovanje i bliskost i jačaju odnosi u porodici.”</p> <p>“Ta socijalna povezanost i zajedničko provođenje vremena jačaju porodične veze i komunikaciju. Čuvaju kulturni identitet.”</p> <p>“To je porodično naslijeđe, trebamo biti ponosni i učestvovati u toj tradiciji.”</p> <p>“Sjećanje i uspomena na starije članove porodice, na ono u čemu su bili sposobni i kreativni.”</p> <p>“Cijenim to što će ostati zapamćeno, zabilježeno, jer to su ipak naši korijeni.”</p>

Zaključak

Percepcije mladih ljudi o rukotvorinama, kao i vrijednosti koje im pridaju, u velikoj mjeri oblikuju njihova iskustva u porodici. Istraživanje ukazuje na spoznaju da je rukotvorina sredstvo koje povezuje članove obitelji kroz interakcijsko-komunikacijski aspekt odgoja. Rukotvorina je odgojno sredstvo putem kojeg osobe uče o vještinama, vrijednostima i ponašanjima koja su potrebna za kompetentno funkcioniranje. Ispitanici različito doživljavaju i konceptualiziraju fenomen rukotvorine u obiteljskom okruženju, koje su svedene u sljedeće kategorije: pletene rukotvorine, vez i heklanje, tkani ćilimi, rukotvorine od drveta te slike nastale tehnikom filcanja vune.

Rezultati istraživanja su pokazali da izrada rukotvorine u obiteljskom okruženju ima vrijednosnu ulogu, čija izrada implicira povezanost među članovima obitelji, uz poštovanje i zadovoljstvo. Rukotvorina je resurs koji se njeguje i usmjerava prvenstveno u obitelji zbog potrebe za razvojem lične kreativnosti, povezane praktičnim ispoljavanjem i aktivitetom svakog člana obitelji. Suština kreativnosti zahtijeva doživljaj pozitivnih emocija, izražavanje individualnosti kroz korisne aktivnosti i iskustvo, što ukazuje na estetsku ulogu u izradi rukotvorina.

Analizom podataka identificirana je povezanost rukotvorine i društveno-generacijskog aspekta odgoja, jer su ispitanici ukazali na to da postoji obiteljska tradicija koja se prenosila s generacije na generaciju. Tu su istakli ulogu nana i deda, majki, tetki te starijih rodica.

Rezultati istraživanja nam ukazuju na to da se izradom rukotvorine u obiteljskom okruženju potiče kreativnost kroz kreativno razmišljanje, koncentracija, pažnja, savjesnost, strpljenje, samopouzdanje, odgovornost, preciznost, razumijevanje i upornost. Kreativnost je u uskoj vezi s doživljajem pozitivnih emocija, izražavanjem individualnosti kroz korisne aktivnosti, što potvrđuju dobiveni rezultati. Smirenost i zadovoljstvo u duši i srcu omogućava ljudima da budu kreativni u procesu učenja i kreiranja rukotvorine.

Ispitanici su ukazali na vrijednost očuvanja tradicije kroz emocionalnu povezanost i strpljenje, zajedničko vrijeme, razgovor te ulaganje u emocionalnu stabilnost izradom i očuvanjem rukotvorina u obiteljskom okruženju. Različiti ljudi mogu iskorištavati različite ekološke niše unutar istog okoliša, što ima za posljedicu i potpuno različite socijalizatorske i odgojne ciljeve. Socijalizatorski ciljevi predstavljaju pokretače putem kojih se emocije, motivi i vrijednosti stavljaju u akciju te ih usmjeravaju ka odgojnim ishodima ili optimalnim načinima življenja unutar specifičnog ekokulturnog okruženja.

Bibliografija

Literatura

- Alić, A. (2012): *Struktura i dinamika obiteljske kulture*, Dobra knjiga – Centar za poslovne studije, Sarajevo.
- Alić, A. (2018): *Kulturalni modeli odgajanja – Uvod u antropologiju porodice*, Perfecta, Sarajevo.
- Altalib, H., Abusulayman, A., Altalib O. (2018): *Roditelji i djeca: vodič za odgajanje djece*, s engleskog preveo Mirza Sarajkić, Centar za napredne studije, Sarajevo.
- Braun, V., Clarke, V. (2008): "Using thematic analysis in psychology", *Qualitative Research in Psychology* 3(2), 77–101. <https://doi.org/10.1191/1478088706qp063oa>
- Holden, G. W. (2021): *Parenting: a dynamic perspective*, SAGE, Los Angeles.
- Karić Camović, Dž. (2023): *Razvojna perspektiva kreativne pedagogije. Razumijevanje razvoja i poticanja kreativnosti u ranom djetinjstvu*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo.
- Kokko, S., Dillon, P. (2010): "Crafts and craft education as expressions of cultural heritage. Individual experiences and collective values amongst an international group of women university students", *International Journal of Technology and Design Education* 21 (4), 487–503. https://www.researchgate.net/publication/226015578_Crafts_and_craft_education_as_expressions_of_cultural_heritage_Individual_experiences_and_collective_values_among_an_international_group_of_women_university_students
- Ogbu, J. G. (1989): *Pedagoška antropologija*, Školske novine, Zagreb.
- Pargan, M. (2016): *Tradicija Bosne i Hercegovine – Obrti*, BMG Bosanska medijska grupa, Tuzla.
- Pašalić Kreso, A. (2004): *Koordinate obiteljskog odgoja: prilog sistematskom pristupu razumjevanja obitelji i obiteljskog odgoja*, JEŽ, Sarajevo.
- Pušina, A. (2023): *Ljudska kreativnost: Psihologijski modeli*, Univerzitet u Sarajevu – Filozofski fakultet, Sarajevo.

- Slatina, M. (2023): *O pedagogiji čovjeka: Od čovjeka kao bića učenja do učećeg društva*, Ilum d.o.o., Bužim.
- Smajlović, A. (2024): *Duh bosanskog ćilima*, Buybook – Dobra knjiga, Sarajevo.
- Tufekčić, A. (2012): *Osnove etnopedagogije*, Dobra knjiga – Centar za napredne studije, Sarajevo.
- Vejo, E. (2002): *Priroda porodičnog odgojnog uzora kod Bošnjaka*, Islamska pedagoška akademija, Zenica.

Summary

Handicrafts as a Creative Expression of Family Upbringing

This paper examines handicrafts from the perspective of students within the specific framework of family value systems, beliefs, and behavioral patterns. The family is understood as a space of authentic upbringing and the development of close emotional and spiritual bonds among its members, shaped through shared work, mutual encouragement, and the fostering of independence and creativity.

As a vital component of cultural heritage and an invaluable resource, handicrafts are primarily nurtured and transmitted within the family environment, where creativity is fostered through practical expression and the active participation of each family member. The organization of everyday life and family upbringing, shaped by cultural and specific value systems, gives rise to a wide range of approaches through which individual development is achieved.

The introductory section of the paper establishes the theoretical framework for the examination of the topic. The empirical research was conducted using the focus group interview method with students.

The research findings indicate that handicrafts represent a cherished form of family heritage that connects family members through the interactive and communicative dimensions of upbringing. Furthermore, handicrafts function as pedagogical tools through which individuals acquire the skills, values, and behavioral patterns necessary for social competence. Participants perceived and conceptualized the phenomenon of handicrafts within the domestic environment through several distinct categories: knitwear, embroidery and crochet work, woven carpets, woodwork, and felted wool artworks.

The findings further indicate that the production of handicrafts within the family environment carries significant axiological value, as

the process itself inherently fosters interconnectedness among family members, accompanied by mutual respect and a sense of satisfaction. The collected data additionally suggest that handicrafts also possess an aesthetic function, manifested through decoration and the preservation of memories, while simultaneously facilitating the acquisition of new skills through shared activities and meaningful intergenerational cohesion.

Data analysis revealed a clear link between handicrafts and the socio-generational aspects of upbringing, as participants highlighted the existence of family traditions passed down through generations. They underscored the pivotal role of grandparents, mothers, aunts, and elder female cousins in this process of cultural transmission.

The research findings indicate that domestic crafting cultivates a broad spectrum of cognitive and behavioral traits, including creative thinking, concentration, attentiveness, conscientiousness, patience, self-confidence, responsibility, precision, understanding, and perseverance. Furthermore, creativity, as corroborated by these results, is closely linked to the experience of positive emotions and the expression of individuality through purposeful activities.

Participants highlighted the importance of preserving tradition through emotional interconnectedness, patience, shared time, and dialogue, emphasizing how the creation and preservation of family handicrafts contribute to emotional stability. Furthermore, just as different individuals may occupy distinct ecological niches within the same environment, they also activate diverse motivational frameworks through which emotions, motives, and values are translated into action, ultimately guiding individuals toward educational outcomes and optimal modes of living within a specific eco-cultural context.

PRIKAZI

Robert Elsie, *Rječnik Albanske religije, mitologije i narodne kulture*, Društvo albanskih umjetnika – DEA, Sisak, 2023, 281 str.

Pored knjige *Albanska plemena: povijest, društvo i kultura* autora Roberta Elsiea, koja je objavljena 2022. godine, Društvo albanskih umjetnika Hrvatske – Dea 2023. godine objavilo je još jedno vrijedno djelo koje potpisuje kanadski albanolog Robert Elsie (1950–2017). Riječ je o knjizi *Rječnik Albanske religije, mitologije i narodne kulture*. Oba djela s engleskog jezika prevela je Ljiljana Koci. Autor Robert Elsie je njemačkog porijekla, rođen u Kanadi, čitav svoj život posvetio je izučavanju albanske kulture, historije, folkloru, književnosti i drugih studija na polju albanologije. Bio je jedan od vodećih albanologa u svijetu. Potpisuje veliki broj knjiga i članaka koje se tematski odnose na širok aspekt tema vezanih za albanski narod. Prevodio je djela albanske književnosti na engleski jezik. Istakao se u dokumentiranju usmene albanske tradicije i prevođenju albanskih narodnih pjesama.

Prijevod knjige *Rječnik Albanske religije, mitologije i narodne kulture* na naše govorno područje uveliko doprinosi boljoj spoznaji o kompleksnom pitanju religije, ali i narodnih mitova i kulture općenito kod Albanaca.

Kada je u pitanju sadržaj knjige, uvod se sastoji od “Riječi urednice” koji je sačinila Ljiljana Koci, “Predgovora” samog autora i “Kratice”. Glavni sadržaj knjige konceptualno je strukturiran abecednim redom pojmova od 24. do 218. stranice. Na kraju knjige nalazi se “Bibliografija”. Urednica napominje da ovo djelo, koje predstavlja zbirku, nije potpuno, nego djelimično obrađeno i da osvjetljava sve bogatstvo albanske kulture i jedinstvenu mješavinu religijskih, mitoloških i tradicijskih elemenata. Urednica se dotiče razloga izolacije albanske kulture, političkih promjena i sukoba u prošlosti. Ona napominje da je raniji nedostatak interesa i pažnje zapadnog svijeta prema albanskoj kulturi doprinio njenom malom poznavanju, zbog čega su posvećenost i istraživanja Roberta Elsiea od iznimnog značaja, jer omogućuju bolje razumijevanje albanskog identiteta.

U "Predgovoru" ove knjige, autor je istakao da suštinu *Rječnika Albanske religije, mitologije i narodne kulture* čine vjerovanja, zbog čega je ona fokusirana na likove albanske mitologije, vjerska vjerovanja, zajednice, redove, sekte i svece, koji su utjecali na albanska vjerovanja, zatim kulturna svetišta, vjerske praznike, običaje, rituale, ali i praznovjerja. Pored toga, autor je prikupio i predstavio narodne običaje, poput rođenja, vjenčanja, smrti, intime, krvne osvete, institucije običajnog albanskog prava, potom domen muzike, umjetnosti, materijalne kulture i druge aspekte života. Elsie je, između ostalog, konstatovao da je komunistički režim u Albaniji težio stvaranju novog socijalističkog čovjeka i pri tome uništavao sve što nije bilo u skladu s vladajućom ideologijom. Na kraju "Predgovora" autor je iznio nade da će se napaćeni narod Albanije i Kosova opet dići i svojom tradicionalnom snagom nadvladati nedaće.

Kao što je u uvodu ovog prikaza navedeno da je knjiga *Rječnik Albanske religije, mitologije i narodne kulture* napisana u vidu zbornika abecednim redom, ona pruža pojašnjenja kako određenih pojmova, tako i u vezi s određenim ličnostima, događajima, pojavama, običajima i dr.

Kao primjer izdvojiti ćemo pojam *Ali dan*, za koji Robert Elsie daje tumačenje na sljedeći način: "Narodni običaj na Kosovu. Ali dan, alb. *Aligjyni*, od tur. *Ali günü*, muslimani i kršćani obilježavaju 2. august kao ivanjsku svetkovinu. Na taj dan, kao i 22. augusta, vjernici su hodočastili na jedan od mezara Sari Salltek na planini Pashtrik. Kaže se da je blagdan u znak sjećanja na muslimanskog imama Alija, iako kršćanski prorok Elias u svojstvu boga groma i munje, također igra ulogu. U svakom slučaju, uvijek ima nade za kišu na Alijev dan. Rečeno je da se Ali u podne pretvorio u Eliasa. Tako su muslimani proslavljali Alijdan ujutro, a pravoslavci su ga slavili poslijepodne. Alijev dan više ne obilježavaju kosovski Albanci, već ih se više identificira s pravoslavnim Slavenima i muslimanskim Bošnjacima. Međutim, sve do 1980-ih na Kosovu je još uvijek bilo starih ljudi koji su na Alijev dan uzimali slobodno s posla."

Pod slovom *B*, između ostalog, data su pojašnjenja za Bazilijanski red i Bektašijski red derviša, a pažnju privlače i podaci iz dijela koji govori u Bračnim i seksualnim običajima, u kojem se, pored niza zanimljivih podataka kao i tabua, navodi da u planinama Albanije u albanskom jeziku ne postoji glagol *voljeti*, već se parafrazira s *me dasht* u značenju sviđati se ili *me lyp*, što znači "zahtijevati, tražiti".

Pod slovom *L* izdvaja se pojam *Levirat* kao narodni običaj koji je podrazumijevao praksu ženidbe udovicom brata u sjevernoalbanskim plemenima.

Pod pojmom *Češnjak* navedeno je sljedeće: "Narodno vjerovanje. Režanj češnjaka može se koristiti za zaštitu djeteta od urokljivog oka." Također, značajna pažnja je posvećena pojmu *Kamen* i zakletvama u vezi s njim, zatim *Običajima rođenja*, ali i pojmu *Ora*, koja je lik sjevernoalbanske mitologije u obliku ženske vile, s naglaskom da svaka osoba ima *oru* koja ga štiti. Među ostalim abecedno poredanim i interpretiranim pojmovima nalaze se *Pogrebni običaji*, *Pederastija*, *Prostitucija* i mnogi drugi. Posljednji pojmovi završavaju se slovom *Q*.

Izdanje ove knjige i na našem jeziku nesumnjivo upotpunjuje prazninu na polju folkloristike, ali i historiografije, te omogućava dublju spoznaju o albanskom narodu na Balkanu. Dokazanim trudom i provedenim istraživanjem, i ovo djelo Roberta Eliea zasigurno zaslužuje da bude preporučeno, kako naučnoj, tako i široj javnosti.

Amir Džinić

Tomislav Šeparović: *Novac razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na istočnom Jadranu*, Katalozi i monografije 26, Muzej hrvatskih arheoloških spomenika – Split, Split, 2024, 304 str.

Turbulentna zbivanja od početka XII stoljeća uslovia su ogroman priliv ugarskih, venecijanskih i ostalih evropskih komunalnih, svjetovnih i crkvenih kovanica. Od ovog perioda se može početi govoriti o postojanju robno-novčane privrede, na ovom prostoru u punom smislu tog pojma. Kako su novija arheološka i terenska istraživanja, u posljednje dvije decenije, dala nove nalaze, spoznaja o prilivima i opticajima novca s područja istočnog Jadrana se sve više upotpunjuje. S tim u vezi, Tomislav Šeparović, istaknuti numizmatičar, u jednoj zaokruženoj cjelini, u monografiji *Novac razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na istočnom Jadranu*, daje sveukupni zbir dosadašnje istraženosti ove problematike. Za važnost postojanja jednog ovakvog rada, autor naglašava činjenicu da je novac direktni preslik društveno-ekonomskih prilika i posmatra ga kao prvorazredni arheološko-historijski izvor za proučavanje ovog perioda.

Poseban naglasak daje na južnu Hrvatsku, njenu obalu i zaleđe, a uvršteni su dostupni nalazi iz Istre i Kvarnera te nalazi s područja unutrašnjosti Hrvatske do Like, Banovine i Korduna, kao i iz Bosne i Hercegovine do srednjobosanskih župa. Šeparović naglašava da nalazi sa sjevera Hrvatske i Slavonije zahtijevaju posebnu studiju i samim tim nisu uvršteni u ovaj rad. Na taj način autor otvara vrata za dalja istraživanja.

Autor pri pisanju rada koristi dostupnu literaturu, navodeći kako prve spomene pojedinih nalaza novca tako i recentnija historijsko-arheološka istraživanja, ističući pritom probleme i sukobljene teorije koje će biti potrebno dodatno istražiti – kao što je slučaj hronologije splitskog novca, uzimajući u obzir novija arheološka istraživanja M. Ilkića i D. Filipovića. Također se koristi podacima iz muzejskih i drugih javnih i privatnih zbirki. Navedene podatke je najviše koristio za one

numizmatičke nalaze koji nisu do danas ostali sačuvani, ali se ne trebaju zanemariti prilikom proučavanja ove problematike.

U ovoj monografiji se mogu uočiti dva dijela. U prvom autor izdvaja 13 grupa novaca, koje su oformljene na osnovu hronološkog, geografskog i političkog konteksta. Te grupe su: novac Arpadovića, novac Anžvinaca, novac grada Zadra kovan pod Karlom Dračkim, autonomni novac grada Splita i novac Šubića Bribirskih, novac grada Splita kovan za hercega Hrvoja Vukčića Hrvatinića, venecijanski novac tipa Moneta Dalmatie ili mletački soldo za Dalmaciju, italijanski komunalni novac i novac gradova na istočnom Jadranu, novac Akvilejskog patrijarhata, dubrovački novac, novac srednjovjekovne Bosne i ostali novac zemalja jugoistočne Evrope, srednjoevropski kasnosrednjovjekovni pfeninzi i novac izabranih ugarskih vladara od kraja XIV do kraja XV stoljeća, kraj srednjeg vijeka i doba prodora Osmanlija.

Svaka pojedinačna grupa novca je smještena u odgovarajući historijski kontekst. S druge strane, lokacije skupnih i pojedinačnih pronalazaka Šerapović, na mjestima gdje je to moguće, međusobno povezuje, kako bi se stvorila slika o rasprostranjenosti pojedinih kovanica. To omogućuje formiranje geopolitičke slike užeg i šireg prostora istočnog Jadrana, što prati autorovu tendenciju i teoriju da novac može biti jedan od glavnih izvora za proučavanje ovog perioda.

Drugi dio rada čini opsežan katalog, kojem prethodi objašnjenje za čitaoce o načinu na koji su kataloške kartice oformljene, popis skraćenica smještaja numizmatičke građe i skraćenice literature. Kataloške kartice su obrađene na osnovu lokaliteta, pri čemu je naglašeno da li se radi o pojedinačnom ili skupnom nalazu samih kovanica. Nalazišta su grupisana unutar geografskih područja i poredana abecednih redom. Same kartice su podijeljene u dva dijela: u prvom gornjem dijelu su navedeni podaci o nominali, dataciji, kovnici i standardnoj literaturi, a u drugom donjem dijelu su podaci o smještaju, veličini, težini, stanju očuvanosti i literaturi za objavljene novce. Nakon kataloga se nalazi registar s popisom nalazišta i novca obrađenog u radu (Arpadovići, Slavonski Banovci, Karko Drački, Šubići Bribirski, Hrvoje Vukčić Hrvatinić, novac tipa Moneta Dalmatie), koji omogućava čitaocima lakše snalaženje unutar kataloga.

Na kraju rada je popisana opsežna literatura, korištena pri pisanju rada i obradi kataloških listića, koju čine radovi regionalnih i italijanskih autora. Također su prikazane tabele s fotografijama 37

kovanica spomenutih u radu, prikazanih s aversom i reversom i navedenim lokalitetom pronalaska.

Monografija je prikazana dvojezično, čime ona postaje dostupna za vanregionalnu publiku, a prožeta je fotografskim prikazima novca, kao i lokalitetima na kojima su oni pronađeni, što publici daje mogućnost vizuelizacije onog što je opisano u tekstu. S obzirom na opsežan i pregledan kataloški prikaz, kao i detaljan pregled koji mu prethodi, ovaj rad može poslužiti svim naučnim i amaterskim istraživačima numizmatike Hrvatske i Bosne i Hercegovine, ali i kao referentna građa historijskoj i arheološkoj nauci pri istraživanju razvijenog i kasnog srednjeg vijeka na istočnoj jadranskoj obali.

Amila Kurtović-Čalija

Madžida Mašić, *Rukopisne zbirke na orijentalnim jezicima u franjevačkim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini*, Orijentalni institut, Sarajevo, 2024, 251 str.

Studija *Rukopisne zbirke na orijentalnim jezicima u franjevačkim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini* nastala je kao rezultat istoimenog naučnoistraživačkog projekta Madžide Mašić, uposlenice Orijentalnog instituta u Sarajevu, u periodu od 2018. do 2023. godine. Cilj projekta je bio da se objedine dosadašnja i inkorporiraju najnovija saznanja o postojećim zbirkama rukopisa na arapskom, turskom i perzijskom jeziku, posebno uzimajući u obzir period agresije na RBiH 1992–1995 kada je veliki broj neprocjenjivo vrijedne rukopisne i arhivske građe na orijentalnim jezicima zauvijek uništen.

Nakon “Uvoda” i “Kraćeg historijskog osvrt na nastanak rukopisnih zbirki u Bosni i Hercegovini” na početku prvog poglavlja (“Rukopisne zbirke u franjevačkim samostanima u Bosni i Hercegovini”, str. 19–87) govori se o pojavi franjevačkih samostana u Bosni i Hercegovini i njihovoj ulozi prosvjetnih ustanova u srednjem vijeku, te potrebi i motivima franjevacu za učenjem osmanskoturskog jezika. Podaci o rukopisnim djelima na orijentalnim jezicima koji se danas čuvaju u franjevačkim samostanima pribavljeni su na osnovu dosad objavljenih, ali i neobjavljenih radova istraživača do kojih je autorica došla te putem kontakta s aktivnim samostanima u Bosni i Hercegovini koji čuvaju najznačajnije zbirke rukopisa: Arhiv Franjevačke provincije na Humcu kod Ljubuškog, franjevački samostan u Fojnici, Petrićevcu, Gorici – Livnu i Profesorska knjižnica Franjevačke gimnazije u Visokom.

Od gore navedenih najobimnija i najraznovrsnija zbirka orijentalnih rukopisa nalazi se u Arhivu Franjevačke provincije (338), za koju autorica daje tabelarni popis sa svim dostupnim podacima – r. br., signatura, naslov i opis djela, autor, prepisivač/vlasnik. Ističući veliki značaj i ulogu fratara u prikupljanju i čuvanju rukopisne građe, autorica ističe vrijednost djela bosanskohercegovačkih autora koji su pisali na orijentalnim jezicima te posebno autografa. Na kraju ovog poglavlja

nalazi se popis bosanskohercegovačkih prepisivača rukopisa u samostanskim zbirka, njih 71, gdje na jednom mjestu možemo saznati njihova imena, mjesto i/li godinu prepisa, naslov djela te signaturu i ustanovu u kojoj se rukopis nalazi.

Najbrojniji i najraznovrsniji po sadržaju su rukopisi medresa koje su osnivane od početka 16. st. u Bosni i Hercegovini. U uvodnom dijelu drugog poglavlja studije ("Rukopisne zbirke u bosanskohercegovačkim medresama", str. 88–179) saznajemo koja su to djela najviše prepisivana i korištena u medresama te na koji način je obogaćivan knjižni fond u bibliotekama medresa. Rukopisni fond brojnih medresa vremenom se postepeno prenosi u veće centre kojim su gravitirale, da bi u konačnici, 40-ih godina 20. stoljeća došlo do intenziviranja procesa prikupljanja rukopisa na orijentalnim jezicima i njihovog smještaja u Gazi Husrev-begovu biblioteku kao "centralnu biblioteku". U nastavku se daje popis rukopisnih fondova biblioteka bosanskohercegovačkih medresa smještenih u Gazi Husrev-begovoj biblioteci: prvobitni fond biblioteke Gazi Husrev-begove medrese u Sarajevu, Sim-zade (Đumišića) medrese u Sarajevu, Musafi medrese u Banjoj Luci, Elči Ibrahim-pašine medrese i medrese Mehmed-paše Kukavice u Travniku, Sultan Ahmedove medrese u Zenici, medrese u Visokom, Karađoz-begove medrese u Mostaru (u čijem sastavu su i manje zbirke rukopisa biblioteke Derviš-paše Bajezidagića, medrese darus-seade Ahmed-age i medrese Ibrahim-paše Počiteljca), Memišah-begove medrese u Foči, Osman-kapetanove medrese u Gračanici, Svirac medrese u Gradačcu i Zvorničke medrese.

Izvjestan broj rukopisa čuva se u Elči Ibrahim-pašinoj medresi u Travniku i medresi Reis Ibrahim-ef. Maglajlić u Banjoj Luci. U sastavu potonje je fond Ferhat-pašine biblioteke, čijih je 75 rukopisa odlukom Komisije za očuvanje nacionalnih spomenika Bosne i Hercegovine proglašeno nacionalnim spomenikom – pokretnim dobrom.

"Rukopisne zbirke bosanskohercegovačkih tekija" (str. 180–204) naslov je trećeg poglavlja u kojem se daje opis rukopisnog fonda Hadži Sinanove (Silahdar Mustafa-pašine) tekije, tekije Mesudije u Kaćunima i tekije Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića u Mostaru. Tekije kao centri islamskog misticizma, ali i odgojno-obrazovni centri, također su posjedovale svoje biblioteke, koje su velikim dijelom uništene i stradale usljed različitih nesretnih okolnosti. Sačuvana pisana arhivska i rukopisna građa uglavnom je završila u medresama ili drugim

javnim ustanovama. Tako je skoro kompletan pisani fond Hadži Sina-nove tekije premješten u Arhiv grada Sarajeva, izuzev dva rukopisna kodeksa pohranjena u Gazi Husrev-begovoj biblioteci. Kao što se može i pretpostaviti, najzastupljeniji su rukopisi na temu sufizma i različ- itih islamskih disciplina, no zastupljena su i djela iz oblasti gramatike, leksikografije i medicine. Po broju rukopisnih kodeksa ne zaostaje ni biblioteka tekije Mesudije. Iako je tekija novijeg datuma, posjeduje ve- oma bogat i raznovrstan fond rukopisa koji su digitalizirani. Rukopisni fond tekije Ali-paše Rizvanbegovića Stočevića prvobitno je prenesen u Karađoz-begovu biblioteku, a kasnije u Gazi Husrev-begovu, izuzev jednog rukopisa koji se čuva u Arhivu Hercegovine u Mostaru.

Nakon “Zaključka” (str. 205–208) te rezimea (“Summary”) na engleskom jeziku (str. 209–210) studija je obogaćena popisom “Au- tografa i djela bosanskohercegovačkih autora u rukopisnim zbirka- ma samostana, medresa i tekija u BiH” (str. 211–213). Potom slijedi popis “Literature” (214–220) i “Indeks naslova rukopisnih djela” (str. 221–238) te “Indeks imena autora i prepisivača rukopisnih djela” (str. 239–251).

Studijom *Rukopisne zbirke na orijentalnim jezicima u franjevač- kim samostanima, medresama i tekijama u Bosni i Hercegovini* autorica Madžida Mašić postigla je cilj koji je ovim projektom postavila: fakto- grafsko istraživanje, naučna obrada rukopisa na arapskom, osmansko- turskom i perzijskom jeziku, evidentiranje i aktuelno stanje ove vrste pisane građe kao dijela cjelokupne bosanskohercegovačke pisane ba- štine. Ovakvom sistematskom obradom i prikazom različitih rukopi- snih zbirki na jednom mjestu omogućava se njihova lakša dostupnost kako stručnoj tako i široj javnosti. Istovremeno, prikazivanje ove građe ima snažnu edukativnu i identitetsku dimenziju. Ono potiče svijest o zajedničkom kulturnom naslijeđu i naglašava činjenicu da je kulturna baština Bosne i Hercegovine rezultat historijskih dešavanja i među- sobnog uticaja različitih tradicija. U tom smislu, prezentacija rukopi- snih zbirki na orijentalnim jezicima predstavlja također čin afirmacije pluralnosti, tolerancije i kontinuiteta pismenosti na ovom prostoru.

Mubera Pulo

Muzejska reputacija kao upravljački alat, Međunarodni muzejski forum i obuka u Bosni i Hercegovini – Muzej Hercegovine, Trebinje, 21. – 24. septembar 2025. god.

U postpandemijskom kontekstu i vremenu, muzeji širom svijeta se suočavaju s dvostrukim izazovom – održavanjem profesionalnih standarda dok se, istovremeno, prilagođavaju ekonomskim pritiscima, institucionalnoj i političkoj nestabilnosti, masovnom turizmu i sve raznovrsnijim zajednicama.

ICOM-ov Etički kodeks za muzeje (*ICOM Code of Ethics for Museums*) kao kamen temeljac ICOM-a predstavlja temeljni okvir kroz koji se gradi, održava i štiti muzejska reputacija, koja nije rezultat vidljivosti ili popularnosti, kako je uvriježeno razmišljanje u nekim muzejskim institucijama u BiH, već rezultat dosljedne etičke prakse u upravljanju muzejima i baštinom.

Projekat pod nazivom Muzejska reputacija kao upravljački alat, koji je tokom 2025. godine, ICOM INTERCOM (ICOM-ov Komitet za muzejski menadžment) održao kroz obuke i konferencije na temu muzejske reputacije i liderstva, upravo odgovara na te izazove – pozicionirajući reputaciju muzeja kao etički kompas i praktično sredstvo vođenja koje jača povjerenje javnosti i institucionalnu relevantnost. Projekat se bavi rastućom potrebom muzeja da ojačaju svoj institucionalni ugled kao osnovu liderstva, povjerenja i održivosti. U konačnici, projekt Muzejska reputacija kao upravljački alat doprinosi redefiniranju muzejskog liderstva u 21. stoljeću. Zalaže se za muzej kao model koji nije samo čuvar naslijeđa već i aktivni agent društvenih promjena, sposoban da potiče empatiju, suradnju i održivu budućnost za sve zajednice.

Razvijen uz podršku ICOM-a, te pod koordinacijom i vođstvom dr. Goranke Horjan, predsjednice ICOM INTERCOM-a (2022–2025) i uz podršku brojnih partnera, implementiran je 2025. godine u tri zemlje – Hrvatskoj, Bosni i Hercegovini i Italiji. Partneri iz ICOM mreže bili su međunarodni komiteti INTERCOM i ICLCM, dva nacionalna

komiteta ICOM Hrvatske i ICOM Bosne i Hercegovine, te ICOM SEE (Regionalna alijansa ICOM-a za JI Europu).

Muzejski partneri bili su Muzej antičkog stakla iz Zadra, Fondazione Musei Civici di Venezia s MUVE Akademijom te Muzej Hercegovine u Trebinju. Projekat predstavlja pionirsku inicijativu za istraživanje načina na koji se ugled može strateški koristiti za unapređenje društvene uloge muzeja u svijetu koji se brzo mijenja, s fokusom na istraživanje i primjenu koncepta ugleda kao strateškog instrumenta muzejskog liderstva.

Prva obuka održana je u Kneževom dvoru, u Zadru, 19–21. maja 2025. godine. U periodu 21–24. septembra 2025. godine u Muzeju Hercegovine u Trebinju održana je druga po redu obuka za muzejske profesionalce iz Bosne i Hercegovine. Bogat i veoma sadržajan program sastojao se od prezentacija, panela i radionica koje su vodili istaknuti stručnjaci za marketing, brendiranje i muzejske studije iz SAD-a, Italije, Hrvatske, Velike Britanije, Bosne i Hercegovine i Egipta. Dvije interaktivne radionice za obuku, koje su održali James Heaton i Cecilia Martin, stručnjaci iz SAD-a i Velike Britanije, bile su vrhunac susreta koji je okupio 45 učesnika, uključujući i kolege iz Hrvatske i Crne Gore.

Poseban gost i predavač na ovom Forumu i obuci bila je i kolegica iz ICOM-a Egipta dr. Fatima Soliman – direktorica Tutankamon centra koji se nalazi u okviru nedavnog otvorenog Velikog egipatskog muzeja – Grand Egyptian Museum (GEM), koja je našim muzealcima održala predavanje pod nazivom “The Grand Egyptian Museum – reputation based on world famous cultural heritage”.

Anketa koju je vodio istraživač i ekspert Jadran Antolović, održana drugog dana obuke i Međunarodnog foruma, pokazala je kako muzejski stručnjaci prate aktualne trendove u izgradnji reputacije, a zajedno s anketom prethodnog programa obuke u Zadru, anketa je korištena za smjernice u Priručniku objavljenom po završetku cjelokupnog projekta.

Obuka je bila usmjerena na izgradnju reputacije u muzejskoj instituciji unutar održivog okvira, što je aktualna tema u Bosni i Hercegovini, koja predstavlja, posebno, složeno okruženje za izgradnju reputacije muzeja zbog svoje političke strukture, postkonfliktnog memorijskog krajolika i izazova u kulturnom upravljanju. Od potpisivanja Dejtonskoga mirovnog sporazuma (1995) zemljom se upravlja kroz više nivoa vlasti, podijeljenih između Federacije Bosne i Hercegovine,

Republike Srpske i Brčko distrikta. Kulturne institucije, uključujući i muzeje od državnog značaja, ne podliježu jedinstvenom državnom ministarstvu kulture, već se oslanjaju na fragmentiranu i, vrlo često, nedosljednu podršku entitetskih, kantonalnih ili općinskih vlasti. Ovaj decentralizirani model kulturnog upravljanja direktno je uticao i utiče na održivost i reputaciju muzeja.

Ipak, usprkos ovim ograničenjima, veliki broj bosanskohercegovačkih muzeja pokazuje kreativnost i predanost. Oni grade partnerske odnose u zajednici, razvijaju kvalitetne obrazovne programe, surađuju sa školama i kuriraju izložbe koje značajno angažiraju javnost. Njihovi naponi pokazuju da se ugled ne gradi samo kroz resurse već kroz integritet, profesionalizam i kontinuitet misije.

U okviru projekta objavljen je i *Priručnik o iskustvu reputacije (Manual of Reputation Experience)*. Publikacija pruža praktične smjernice i primjere za strateško upravljanje reputacijom muzeja kao temeljem za liderstvo, povjerenje javnosti i društvenu relevantnost. Crpeći iz međunarodnih obuka, mentorstva i stručnosti, *Priručnik* pokazuje kako reputacija može stimulirati inkluzivnost, održivost i angažman zajednice u područjima masovnog turizma. Ističe inovativne modele i alate za moderni menadžment reputacije, nudeći muzejskim profesionalcima nove strategije za snalaženje u suvremenim izazovima i poticanje pozitivnih društvenih promjena. Ovaj vodič i priručnik bilježi ključne rezultate i najbolje prakse oblikovane kroz prekograničnu suradnju i postavlja muzeje kao vidljive lidere u etičnom, relevantnom i inkluzivnom okruženju, ali doprinosi i redefiniranju liderstva i upravljanja muzejima u 21. stoljeću.

Alma Leka

Pregled najvažnijih aktivnosti Zavičajnog muzeja – Visoko za period 2024–2026. godine

Pored redovnih poslova muzeološke djelatnosti u periodu 2024–2026. godine, između ostalog, realizirane su sljedeće aktivnosti:

Sadržaji iz oblasti kulture i izdavačke djelatnosti i edukativni sadržaji

- Presentacija i predavanje o pisanoj kancelarijskoj službenoj korespondenciji, lapidarnoj, sepulkralnoj i sakralnoj bosanskoj srednjovjekovnoj pismenosti za učenike prvih razreda Gimnazije Visoko, u saradnji s Razom Šahinović, prof. bosanskog jezika, 2024.
- Predavanje za učenike II razreda Gimnazije Visoko, na temu: “Razvoj pismenosti i književnosti 17. i 18. stoljeća u BiH”, 2024. god.
- Promocija edicije *Historija Bosne i Hercegovine* u saradnji s Institutom za historiju Univerziteta u Sarajevu povodom Dana državnosti Bosne i Hercegovine, 25. novembra u prostoru KC Altindag-Visoko, 2024. god.
- Predavanje za učenike II razreda Gimnazije Visoko na temu: “Razvoj pismenosti i književnosti 17. i 18. stoljeća u BiH”, 2024. god.
- Promocija i otvorenje 21. manifestacije “Dani Zaima Muzaferije 2024” i izložbe likovnih radova Mensura Verlaševića *Na razmeđu dva stoljeća*, 2024. god.
- Promocija trećeg broja časopisa *Radovi Zavičajnog muzeja – Visoko* u prostoru Muzeja, 2024. god.
- Promocija i svečano otvorenje izložbe fotografija i predmeta iz zbirki Zavičajnog muzeja – Visoko pod nazivom *Visoko u II svjetskom ratu 1941–1945*, povodom 7. aprila – Dana oslobođenja Visokog, autorica Mubere Pulo i Mirne Malić, 2025. god.
- Okrugli sto na temu “Kulturno naslijeđe pod prijetnjom katastrofa i sukoba / Heritage under Threat from Disasters and Conflicts”

u prostoru Olimpijskog muzeja Sarajevo u organizaciji JU Kantonalni zavod za zaštitu kulturnohistorijskog i prirodnog naslijeđa Sarajevo, u saradnji s JU Gradski muzeji Sarajevo i Nacionalnim komitetom ICOMOS BiH povodom obilježavanja Međunarodnog dana spomenika i spomeničkih cjelina, uz učešće predstavnika Muzeja, 2025. god.

- Muzičko-scenski događaj *Od habita i krunice, do zara i feredže*, povodom obilježavanja Međunarodnog dana i Evropske noći muzeja 17. maja, autora rekonstrukcija uniformi i nošnji Tomislava Kovačević; koordinator projekta: Habiba Efendira-Čehić; muzički performans: učenici ŠOMO "Avdo Smajlović" Visoko, 2025. god.
- Izložba *U potrazi za bosanskim srednjovjekovljem – Pavao Anđelić*, autorice Samre Terzić u organizaciji JU Zavičajni muzej – Visoko i JU Kulturno-sportski centar Kakanj, u prostorijama Muzeja Kaknja, u sklopu manifestacije *Kakanjski dani*, 2025. god.
- Izložba fotografija *Iza štita s ljiljanima* autorice Amine Hodžić. Izložbom je zvanično otvoren Festival kulture, umjetnosti i susreta – Kulin Ban, 20. augusta u Zavičajnom muzeju – Visoko, 2025. god.
- Dvojna izložba *21 bogumilski oltar & Metafizički animalizam bosanskohercegovačkih umjetnika Osmana Arslanagića i Elvedina Poturka* otvorena na lokacijama Zavičajnog muzeja – Visoko i UGLU Galerija Likum '76 Visoko, 2025. god.
- Organizovan kulturni sadržaj za polaznike Ljetne škole pod nazivom "Mala medresa" koju organizuje Medresa "Osman ef. Redžović" u saradnji s Islamskom zajednicom Bošnjaka Sjeverne Amerike. Putem stručne prezentacije i etno-revije predstavljen je dio kulturnohistorijskog naslijeđa Visokog i Bosne i Hercegovine u okviru čega je prezentiran dio nošnji iz etnografske muzejske zbirke te rekonstrukcije nošnji koje je izradio saradnik Muzeja Tomislav Kovačević; koordinator projekta: Habiba Efendira-Čehić, 2025. god.
- Promocija i otvorenje izložbe *Tragom zlatnog cvijeta* umjetnice H. Šejme Jeničeri Čelik i njenih studenata, realizovane u saradnji s Fondacijom "Meyli", 2025. god.
- Naučni skup "Dolina Gornje Bosne od prethistorije do kasnog srednjeg vijeka – nove spoznaje, izazovi i perspektive istraživanja" povodom 120 godina od rođenja Antona Smodiča (1905–1960), u Konferencijskoj sali Hotela "Vema" Visoko, 2025. god.

- Panel diskusija “Održivo upravljanje kulturnom baštinom” u organizaciji Federalnog ministarstva kulture i sporta i Zavoda za zaštitu spomenika FBiH, učešće predstavnika Muzeja, 2025. god.
- Edukativno-zabavne radionice za djecu:
 - “Oboji pečate bosanskih banova i kraljeva”, zabavno-edukativna zimska radionica za djecu 2025. god.
 - Radionice na temu tradicionalnih islamskih umjetnosti, u saradnji s Fondacijom “Meyli” 2025. god.
- Edukativna radionica za srednjoškolce na temu arebičkog pisma pod nazivom “Arebica, pismo Bošnjaka od 16. do 20. stoljeća”, 2025. god.
- Program “Muzejske zimske priče” s tri radionice pod nazivom: *Keramika – šareni fragmenti prošlosti, Čarobna kopča kroz vrijeme – izradi svoju fibulu i Stećci – kameno blago srednjovjekovne Bosne*, 2026. god.

Projekti iz oblasti zaštite kulturnohistorijskog naslijeđa uz izlaske na teren

- Restauracija i konzervacija ulaznih vrata na zgradi Zavičajnog muzeja, 2024. god.
- Projekat “Uređenje lokaliteta starog muslimanskog mezarja – Gutino mezarje – Bosnići – I faza”, 2024. god.
- Priprema prostora za stalnu postavku u Zavičajnom muzeju – Visoko / Projekat enterijera / Realizovani radovi I faze projekta, 2025. god.
- Digitalizacija rukopisne građe Zavičajnog muzeja – Visoko u saradnji s tehničkim timom Hill museum and Manuscript Library (HMML), Collegville, Minnesota, SAD, 2025. god.
- “Sistematsko arheološko istraživanje srednjovjekovne utvrde Čajograd u Malom Čajnu kod Visokog – VII faza”, 2025. god.
- Priprema prostora za stalnu postavku u Zavičajnom muzeju – Visoko / Projekat enterijera / Realizovani radovi II faze projekta, 2026. god.
- Svečano otvorenje Stalne postavke Zavičajnog muzeja – Visoko, 2026. god.

PODACI O AUTORIMA I AUTORICAMA

Mustafa Berhamović
Gazi Husrev-begova biblioteka u
Sarajevu
berhamovic6@hotmail.com

Mirsada Bulut-Huseljić
Islamski pedagoški fakultet u
Zenici
mirsada.bulut-huseljic@unze.ba

Nejla Burko
JU "Zavičajni muzej" Visoko
nejlaburko95@hotmail.com

Emir Demir
Fondacija za podršku
naučnoistraživačkom radu i
obrazovanju "Spektrum" Sarajevo
emirdemir74@outlook.com

Amir Džinić
Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju
amir.dzinic@yahoo.com

Đenana Ganić
JU "Zavičajni muzej" Visoko
djenanaganic2@gmail.com

Mehmed Kardaš
Univerzitet u Sarajevu –
Filozofski fakultet
mehmed.kardas@ff.unsa.ba

Robert Kepić
Franjevačka klasična gimnazija u
Visokom
robert.kepic@fkg-visoko.org

Amila Kurtović-Čalija
Zemaljski muzej Bosne i
Hercegovine
amilakurtovic96@gmail.com

Esad Kurtović
Univerzitet u Sarajevu –
Filozofski fakultet
kurtovic.esad@gmail.com

Alma Leka
Historijski muzej Bosne i
Hercegovine
lekaalma@hotmail.com

Enes S. Omerović
Univerzitet u Sarajevu – Institut
za historiju
enes.omerovic@iis.unsa.ba

Mubera Pulo
JU "Zavičajni muzej" Visoko
pulumubera@gmail.com

Tarik Silajdžić
JU "Zavičajni muzej" Visoko
tarik.silajdzic@gmail.com

Ajla Šabanija Softić
ajlasabanijasoftic@gmail.com

RADOVI ZAVIČAJNOG MUZEJA – VISOKO

Lektura i korektura

dr. sc. Zenaida Karavdić (bosanski jezik)

Tarik Limo (engleski jezik)

DTP

Narcis Pozderac, TDP Sarajevo

Štampa

Dobra knjiga, Sarajevo

JU Zavičajni muzej – Visoko

Ul. Alije Izetbegovića 29

Tel. 032 736 267

zavicajnimuzejvisoko@gmail.com

Izdavanje ovog časopisa finansijski su podržali
Federalno ministarstvo obrazovanja i nauke i Grad Visoko